

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Emine KAVUN

**MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE HİDÂYET VE
DALÂLET ÂYETLERİ VE YORUNMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali BİNOL

YOZGAT - 2020

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Emine KAVUN

**MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE HİDÂYET VE
DALÂLET ÂYETLERİ VE YORUMU**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali BİNOL

YOZGAT - 2020

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

TEZ ONAY FORMU

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı 80110712028 numaralı öğrencisi Emine KAVUN'un hazırladığı "Mukatil Bin Süleyman' ın Tefsirinde Hidayet ve Dalalet Ayetleri ve Yorumu " başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri gereğince 06/02/2020 Perşembe günü saat 10:00'da yapılmış, tezin onayına oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi İsa KANİK

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Ali BİROL

(Danışman)

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi İsmail Hilmi BİLGİ

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun 03/03/2020 tarih ve 02... sayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Yunus ÖZGER
Müdür

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Emine KAVUN

.../.../2020

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN HAYATI, TEFSİRİ VE ESERLERİ

1.1. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN HAYATI	4
1.2. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN VE HADİS İLMİ.....	5
1.3. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN VE TEFSİR İLMİ.....	6
1.3.1. Kitâbu't-Tefsîri'l-Kebîr (Tefsîru Mukâtil b. Süleymâ	8
1.3.2. Vücûhu Harfî'l-Kur'ân	9
1.3.3. Tefsîri'l-l Hamsi Mi'e Âye Mine'l-Kur'ân.....	9
1.4. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN VE KELAM İLMİ	10
1.5. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN ELEŞTİRİLDİĞİ HUSUSLARDAN TEŞBİH VE İSRÂİLİYAT.....	12
1.4.1. Teşbîh.....	12
1.4.2. İsrâiliyat.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE HİDÂYET AYETLERİ

2.1. HİDÂYET (الهداية) KELİMESİNİN SÖZLÜK VE İSTILAH ANLAMLARI	19
2.1.1. Hidâyet Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı.....	19
2.1.2. Kelamcılara Göre Hidâyet ve Anlamı	21
2.1.2.1. Hidâyet Kelimesinin Allah'a ve Diğer Varlıklara Nispeti	21
2.1.2.1.1. Hidâyet Kelimesinin Allah'a Nispeti	22
2.1.2.1.2. Hidâyet Kelimesinin Diğer Varlıklara Nispeti.....	23

Sayfa

2.1.3. Hedâ (هدى) Fiili ve Türevleri	24
2.1.4. Hidâyet Kavramına Benzer Kavramlar	26
2.2. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE HİDÂYET AYETLERİ VE DİĞER TEFSİRLERLE KARŞILAŞTIRILMASI.....	29
2.2.1. Allah'ın Kulunu Hidâyet Etmesindeki Faktörler	29
2.2.1.1. Fıtrat	30
2.2.1.2. Akıl	32
2.2.1.3. Vahiy	34
2.2.2. İman ve Hidâyet	43
2.2.3. İbâdet ve Hidâyet	47
2.2.3.1. Kiblenin Kâbe'ye Çevrilmesi İle İlgili Olarak Allah'ın Mü'minlere Hidâyet Etmesi	49
2.2.3.2. Hidâyet ve Salih Amel İlişkisi	51
2.2.3.3. Oruç İbadetinde Allah'ın Mü'milere Hidâyet Etmesi	54
2.2.3.4. Kurban İbadetinde Allah'ın Mü'milere Hidâyet Etmesi	55
2.2.3.5. Hac İbadetinde Allah'ın Mü'milere Hidâyet Etmesi	56
2.2.4. Hidâyete Erenlerin Mükâfatı	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE DALÂLET AYETLERİ

3.1. DALÂLET (الضلالة) KELİMESİNİN SÖZLÜK VE İSTİLAH ANLAMLARI.....	63
3.1.1. Dalâlet Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı.....	63
3.1.2. Kelamcılara göre Dalâlet ve Anlamı.....	64
3.1.2.1. Dalâlet Kelimesinin Allah'a ve Diğer Varlıklara Nispeti.....	65
3.1.2.1.1. Dalâlet Kelimesinin Allah'a Nispeti.....	65
3.1.2.1.2. Dalâlet Kelimesinin Diğer Varlıklara Nispeti.....	66
3.1.3. Dalle “ضل” Fiili ve Türevleri	68
3.1.4. Dalâlet Kavramına Yakın Kavramlar	69

3.2. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE DALÂLET ÂYETLERİ VE DİĞER TEFSİRLERLE KARŞILAŞTIRILMASI	70
3.2.1. İnsanın Dalâleti Tercih Etmesi ile İlgili Faktörler.....	71
3.2.1.1. Şeytan	73
3.2.1.2. Küfür.....	77
3.2.1.3. Küfür Çeşitleri.....	81
3.2.1.3.1. Küfr-i İnkârî.....	81
3.2.1.3.2. Küfr-i Cühût.....	82
3.2.1.3.3. Küfr-i Muânede.....	82
3.2.1.3.4. Küfr-i Nifâkî	83
3.2.1.4. Şirk	86
3.2.1.5. Fısk	89
3.2.1.6. İbadet Bağlamında ve Sosyal Hayatta Dalâlet Faktörü.....	90
3.2.2. Geçmiş Ümmetlere Dair Dalâlet Örnekleri.....	97
3.2.3. Dalâlet Üzere Olanların Sonu	102
SONUÇ	107
KAYNAKÇA.....	110
ÖZGEÇMİŞ	113

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde Hidâyet ve Dalâlet Âyetleri ve Yorumu

Emine KAVUN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali BİNOL

2020 – Sayfa: 113+ IX

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi: Ali BİNOL

Dr. Öğr. Üyesi: İsa KANİK

Dr. Öğr. Üyesi: İsmail Hilmi BİLGİ

Kur'ân-ı Kerim, Allah katından gelen kitapların sonuncusudur ve evrensel bir kitaptır. Evrensel olması hasebiyle kıyamete kadar insanlığa yol göstermeye devam edecektir. Kur'ân'ın kendine has bir dili ve üslubu vardır. Kur'ân'ın bu özelliği, insanları onu anlama hususunda açıklama eksenli çabalarla karşı karşıya getirmiştir. Kur'ân'ı anlamak adına yapılan çalışmalar Hz. Peygamber ile birlikte başlamış, günümüze kadar devam etmiştir. Söz konusu çalışmalar hâlen de devam etmektedir. Kur'ân'ı anlamak hususunda yapılan her çalışma, sonraki nesillere değerli birer miras olarak kalmıştır. Bu çalışmalar arasında ilk dönem müfessirlerinden olan Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiri önemli bir konuma sahiptir. Onu değerli kılan özelliği, bir bütün olarak günümüze kadar ulaşan ilk tefsir olmasıdır. Bu değere binaen biz de "Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinde Hidâyet ve Dalâlet Âyetleri ve Yorumu" konulu çalışmamızı hazırladık. Bu çalışma, Mukâtil b. Süleymân'ın hayatı ile başlar. Mukâtil'in tefsirinde hidâyet ve dalâlet kavramı ve ilgili ayetlerin açıklanması ile tamamlanır.

Anahtar Kelimeler: Mukâtil b. Süleymân, Hidâyet, Dalâlet, Rüşd, İnkâr, Ceza, Mükâfat.

ABSTRACT

MASTER THESIS

**The Guidance and Aberration Verses and Interpretation in The Mukatil b.
Süleymân's Commentary**

Emine KAVUN

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Ali BİNOL

2020 – Page: 113+ XI

Jury: Asst. Prof. Dr. Ali BİNOL

Asst. Prof. Dr. İsa KANİK

Asst. Prof. Dr. İsmail Hilmi BİLGİ

Qur'an, which is the last book revealed by Allah, is universal. In the consequence of being universal, it will continue to guide to humanity until the resurrection day. Qur'an has its own language and wording. The characteristic of Qur'an, has forced people to make an effort based on explanations. The comprehension studies started with Hz. Prophet and continue until today. Studies are ongoing. The study of understanding the Qur'an. It remain a valuable legacy to the next generation. Among these studies, the work of Mukatil b. Süleyman, one of the glossator in the first period, has a key position. The property making worthwhile is that first commentary which has reached today. Due to this value, we have prepared this study on the guidance and aberration verses and interpretation in the Mukatil b. Süleymân's commentary. It is completed with the term of guidance and aberration in Mukatil's commentary and disclosure of relevant verses.

Keywords: Mukatilb. Suleyman, Guidance, Aberration, Majority, Denial, Punishment, Reward

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s	: Aleyh'is-selam
b.	: bin veya ibn
bkz.	: Bakınız
c.c	: Celle celâlühû
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa numarası
s.a.v	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk	: Tahkik
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Baskı yılı yok
v. dğr.	: Ve diğerleri
y. haz.	:Yayına hazırlayan
ys.	: Basım yeri yok

ÖN SÖZ

“Rabbimiz her şeye yaratılış özelliklerini veren, sonra da onlara yol gösterendir.”¹

Gerçek yol gösterici olan Yüce Allah, temiz fitrat üzere yarattığı kullarının tamamına lütufta bulunmuştur. Kullarına yol göstermek üzere Peygamberler ve kitaplar göndermiştir. *“Onları buyruğumuz altında doğru yolu gösterici önderler kıldık”²* ifadesi bunu doğrulamıştır. Yüce Allah, kendisinde peygamberliğin son bulduğu Hz. Muhammed’e, bütün insanlığın mutluluk ve kurtuluşunu sağlayacak ilahi mesajlarını bildirmiştir. Bu mesajlara, Allah’ın gönderdiği kitaplar arasında bütün kitapların semeresini topladığı için *“Kur’ân”* denilmiştir.³ Allah (c.c) Kur’ân hakkında, *“Kendinden önceki kitapları tasdik eden, inanan topluma her şeyi açıklayan doğru yolu gösteren bir rehber, bir rahmettir”⁴* buyurmuştur.

Kur’ân-ı Kerim, Allah tarafından Cebrâil (a.s) vasıtasıyla Hz. Muhammed’e indirilmiş ilahi kitaptır ve amacı toplumları ıslah etmektir. Yüce Allah Hz. Muhammed’i, muhatabı olan toplumu ve bütün insanlığı uyarması için görevlendirdi. Kur’ân bu durumu şöyle açıklar: *“Nitekim kendi aranızdan size ayetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size kitap ve hikmeti öğreten, ayrıca bilmediklerinizi de öğreten bir peygamber gönderdik.”⁵* Hz. Peygamber hayatı boyunca Kur’ân rehberliğinde insanlığa yol göstererek onları eğitti, karanlık bir dönemden aydınlık bir zaman dilimine çıkardı. Hz. Peygamber’den sonra da irşat ve eğitim devam etti. Âlimler bu çalışmalarını literâtür hâline getirme gayretinde oldular ve sonradan gelenlere çok sayıda eser bıraktılar. Bu eserlerden bir kısmı tefsir alanında oldu. Bunlar arasında, Mukâtil b. Süleymân’ın tefsiri ilk sırada zikredilen eserler arasında yer aldı. Biz de bu çalışmalara bir nebze katkıda bulunabilmek adına, *“Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde Hidâyet ve Dalâlet Ayetleri ve Yorumu”* isimli çalışmamızı yaptık.

Bu süreçte bana rehberlik yaparak yol gösteren ve teşvikleriyle çalışma azmimi artıran değerli hocam Ali BİNOL’a, tez konusu seçimimde katkıda bulunan değerli hocam Mehmet ALTUNTAŞ’a, yapıcı eleştiri ve değerlendirmeleriyle katkıda bulunan jüride yer alan hocalarım İsa KANİK’e ve İsmail Hilmi BİLGİ’ye şükranlarımı sunarım. Ayrıca ilmi

¹ Tâhâ 20/50.

² Enbiyâ 21/73.

³ Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğib el-İsfâhânî, *el-Müfredatü fi ğaribi’l-Kur’ân*, *Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, trc. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015, s. 788.

⁴ Yûsuf 12/111.

⁵ Bakara 2/151.

anlamda desteğini esirgemeyen kıymetli yeğenim Mustafa KAVUN'a ve kız kardeşim Nazmiye OĐUZ'a, manevi anlamda desteklerini esirgemeyen sevgili evlatlarım Merve ve Muhammed KAVUN'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

Kaynaklarımızda Kur'ân'ın muhteva ve niteliklerini konu edinen pek çok tanım ve tarif yapılmıştır. Kur'ân-ı Kerim de kendisini en güzel şekilde tarif etmiştir. *"Allah sözün en güzelini; ayetleri (güzellikte) birbirine benzeyen ve (hükümleri, öğütleri, kıssaları) tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir. Rablerinden korkanların derileri ondan dolayı gerginleşir. Sonra derileri de kalpleri de Allah'ın zikrine karşı yumuşar. İşte bu Kur'ân Allah'ın hidayet rehberidir. Onunla dilediğini doğru yola iletir. Allah kimi saptırırsa artık onun için hiçbir yol gösterici yoktur."*⁶

Temel gayesi insanlığın kurtuluşu olan Kur'ân'ın isimlerinden bir tanesi de "el-Hüdâ"dır. Kur'ân "hüdâ" kelimesinin hangi manaya geldiğini bizzat kendisi açıklar: *"Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifa ve inananlar için bir yol gösterici, bir rehber ve rahmet (olan Kur'ân) geldi."*⁷ Kur'ân'ın verdiği öğütlere kulak veren insanlar her çağda medeniyet seviyesine ulaştı. Bunun en güzel örneği ise sahâbe-i kirâm oldu. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı anlamadıkları noktada onlara gerekli açıklamaları yaptı. Sahâbe, Kur'ân'ı okumakla yetinmeyip aynı zamanda onu anlamak için Hz. Peygamber'den ilim öğrendi ve bu ilmi sonraki nesillere aktardı. Tefsir adına yapılan bu çalışmalar arasında Mukâtil b. Süleymân'ın eseri bir bütün olarak günümüze ulaştığı için özel bir konuma sahip oldu. Mukâtil'in tefsiri birçok alanda âlimlere ışık tuttu. Tefsirinde her ne kadar senetleri zikretmese de tefsirinin büyüklüğü âlimler tarafından kabul gördü.

Araştırmanın amacı: Önemine binaen çalışmamızı Mukâtil'in tefsiri üzerinde yapmayı tercih ettik. Onun hakkında objektif olabilmek için hayatının, yaşadığı ortamların ve eserlerinin bilinmesi önemlidir. Mukâtil özellikle itikatla ilgili konularda eleştirilere maruz kalır. Bu eleştirilerin haklı olup olmadığı ancak söz konusu eserleri incelenerek anlaşılabilir. Biz de çalışmamızda birey ve toplumun inanç meselelerini ilgilendiren hidâyet ve dalâlet konusunu ele alarak Mukâtil'i tanımayı ve tanıtmayı hedefledik.

Araştırmanın yöntemi ve kapsamı: Öncelikle araştırmamıza konu olan müellifin hayatını incelemek adına birinci bölümün konusunu Mukâtil b. Süleymân'ın hayatı, yaşadığı coğrafya, ilmî kişiliği ve eserleri teşkil etmiştir.

⁶ Zümer 39/23.

⁷ Yunus 10/57.

İkinci bölümde müellifin eseri “*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*” incelenerek eserin içindeki hidâyet ve dalâlet ayetleri tespit edilmiştir. Hidâyet kavramı, türevleri ve benzer kavramlar üzerinde durulmuştur. Hidâyet kavramına ilgili ayetlerden örnekler verilerek gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bu ayetler incelenirken Mukâtil’in eleştirildiği konulara dikkat çekilmiştir. Mukâtil’in hidâyet ve dalâlet ayetlerini yorumlarken tevhit dairesi içinde kalıp kalmadığı gözlemlenmiştir. Tefsirinde İsrâilî haberlerin varlığı tetkik edilmiştir. Müteşâbih ayetlerde teşbih ifade eden yorumlarla ilgili araştırma yapılmıştır.

Üçüncü bölümde dalâlet kavramı üzerinde durulmuştur. Mukâtil’in dalâlet ayetlerine bakış açısı incelenmiş ayetleri yorumlarken yaşadığı çevrelerden ve nispet edildiği gruplardan etkilenip etkilenmediği tespit edilmiştir. Mukâtil’in, dalâlet ayetlerini tefsir ederken akaid bakımından etkilenip etkilenmediğine bakılmıştır.

Araştırmamızın birincil kaynağı Mukâtil b. Süleymân’ın tefsiri olmuştur. Eser, Ahmet Mahmut Şehhâte tarafından “*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*” adıyla tahkik edilmiştir. Eseri, M. Beşir Eryarsoy tercüme etmiştir. Eser, diğer muhakkik Ahmet Ferit tarafından yine “*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*” adıyla tahkik edilmiştir. Çalışmamızın “Mukâtil’in hayati” bölümünde üç eser de kullanılmıştır. İkinci ve üçüncü bölümlerde çoğunlukla Ahmet Ferit’in tahkiki kullanılmıştır. Bunun yanı sıra klasik ve yakın dönem tefsirlerine müracaat edilmiştir. Kavramlar konusunda klasik sözlüklere başvurulmuştur. Ayrıca konu ile ilgili makale ve tezlerden de istifade edilmiştir. Âyet mealleri için Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarının Kur’ân-ı Kerim mealine bakılmıştır.

Müellif ve eserleri üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır: Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleymân’ın Kur’ân’ı Te’vil Yöntemi” adlı yüksek lisans tezinin yanı sıra İslâm Ansiklopedisi’nde “Mukâtil b. Süleymân” maddesini kaleme almıştır. Marmara İlahiyattan Hatice K. Arpaguş, “Haşvî Temayülün İzdüşümü Mukâtil b. Süleymân Örneği” adlı makaleyi yayımlamıştır. Yine aynı üniversiteden Hasan Yıldızlı’nın “Vücûh ve Nezâir İlmi ve Mukâtil b. Süleymân’ın el-Vücûh ve’n-Nezâir Adlı Eseri” başlıklı yüksek lisans tezi vardır. Hitit Üniversite’sinden Zehra Yıldırım, “Mukâtil b. Süleymân’ın Müteşâbih Kabul Edilen Ayetlere Yaklaşımı” adlı yüksek lisans tezi çalışması yapmıştır. Bozok Üniversitesinden Mehmet Altuntaş’ın, “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde İsrâiliyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları”, yine

aynı üniversiteden Orhan Yılmaz'ın, "Mukâtil b. Süleymân'nın Hadis Anlayışı" adlı makaleleri yayımlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN HAYATI, TEFSİRİ VE ESERLERİ

1.1. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN HAYATI

Müfessirin asıl adı, Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, künyesi ise Ebu'l-Hasan el-Belhî'dir.⁸ Doğduğu sene ile ilgili net bir bilgi yoktur. Mukâtil, Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Ezdîlerin mevlâsıdır.⁹ Merv, Bağdât ve Basra'da ilimle meşgul olmuştur. Daha sonra Basra'da 150/767 senesinde vefat etmiştir. Hicri ikinci asrın ortalarında hakkındaki dedikodularla şöhret kazanmıştır. Hadis ilmi ve siyasi fikirleri yönünden eleştirilere maruz kalan Mukâtil b. Süleymân tefsir ilminde önemli isimlerden biri olmuştur.¹⁰

Müfessir; zekâ, feraset ve bilgi sahibi olduğu gibi yaşadığı dönemden ve çevresinden de etkilenmiştir. Horasan'da özellikle hicri 2. ve 4. asırlar arasında hadis, tefsir ve fıkıh alanında ve diğer ilimlerde çok sayıda âlim yetişmiştir. Mukâtil'in doğduğu Belh şehri de Zerdüştlük, Budizm, Manilik ve Nasturi Hıristiyanlığı gibi çeşitli dinlere merkezlik yapmıştır. Mukâtil, daha sonra doğup büyüdüğü Belh şehrinde Horasan'ın büyük şehirlerinden olan Merv'e geçmiştir. Mukâtil, Horasan'da önemli bir mevkiye sahip olmuştur. Bu bölgede ortaya çıkan isyanlarda, emirler ve isyancılar arasında yapılan barış görüşmelerinde aracılık yapmıştır.¹¹

Irak eski medeniyetlerin beşiğidir; burada çeşitli din, mezhep ve görüşler bulunmaktadır. Süryaniler İslam'dan önce Irak'ın çeşitli yerlerine dağılarak burada felsefe ekollerinin oluşmasında etkili olmuştur. Irak'a İslam hâkim olduktan sonra da farklı kültürler bir arada varlığını devam ettirmiştir. Bu nedenle Irak her asırda siyasi ve itikadi çatışmaların mevcut olduğu bir şehir olmuştur. Bu çatışmalara sebep olan grupların başında Şia, Haricîler ve Mutezile gelmiştir.¹²

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali, Sâbit b. Ahmed b. Mehdî'el- Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, thk. Mustafa Abdu'l Kâdir, Dâru'l kütübi'l-ilmîyye, h. 1417, XIII, 161.

⁹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmût Şehhâte, Dâru'ihyâi't-turâs, Beyrût, h. 1423, trc. M. Beşîr Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul, 2016, Mütercim'in mukaddimesinden, I, 9.

¹⁰ İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2014, s. 153.

¹¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Mütercim'in mukaddimesinden, I, 11,12.

¹² Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyâsî, İtikâdî ve Fıkîhî Mezhepler Tarihi*, trc. Abdulkâdir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 434.

Irak, Ebû Hanife (ö. 150/767) ile çağdaş olan Mukâtil'in hayatında önemli bir yere sahiptir. Mukâtil bir süre Emevi ve Abbasiler döneminde Irak'ın ikinci önemli şehri olan Basra'da ikamet etmiştir. Mutezile'ye mensup pek çok grup da Basra'da bulunmuştur. Müfessir, Horasan'da Emevi, Irak'ta da Abbasi hükümdarlarıyla iyi geçinmiştir.¹³

Mukâtil Basra'da Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), İbni Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742), Atiyye el-Afvî (ö. 111/729-30) gibi âlimlerden faydalanmıştır. Mukâtil Basra'da bir müddet kaldıktan sonra Bağdat, Beyrût, Mekke gibi şehirleri dolaşmış, daha sonra tekrar Basra'ya geri dönerek orada vefat etmiştir.¹⁴

1.2. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN VE HADİS İLMİ

Hatîb el-Bağdâdî, (ö. 463/1071) *Târihu'l- Bağdât* isimli eserinde Mukâtil b. Süleymân hakkında şu rivayetleri nakletmiştir: Mukâtil Bağdat'ta ikamet ederken hadis ilmi ile meşgul oldu. Atiyye el-Afvî (ö. 111/729-30), Said el-Makbürî (ö. 100/718-19), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), Amr b. Şuayb (ö. 118/736) ve başkalarından hadis ilmi öğrendi. Mukâtil'in Kur'an tefsirinde ilmî bilgisi vardı ancak hadis ilminde ilmî bilgisi yoktu.¹⁵

Mukâtil b. Süleymân'dan Şebâbe b. Sivâr, Hamza b. Ziyât et-Tûsî, Hammâd b. Muhammed el-Fezârî, Ebû Cüneyd ed-Darîr ve Alî b. Ca'd ve diğerleri hadis rivâyet etmiştir.¹⁶

Naklettiği hadislerden bir örnek: Şebâbe b. Sivâr ve Mukâtil, Dahhâk'dan o da İbni Abbâs'dan şu hadisi nakletti: "Bir gün ashab Peygamber (a.s)'e 'Ya Rasûllâh, senden sonra başımıza tabi olacağımız birini halife olarak bırak ki işlerimizi ona bildirelim. Zira senden sonra ne olacağını bilemiyoruz.' Hz. Peygamber onlara şöyle dedi: 'Ben sizin başınıza bir adam tayin ederim. O kişi de Allah'a kulluk etmenizi emrettiğinde şayet o kişiye isyan ederseniz o kişinin günahı benim günahım olur. Benim günahım da Allah'ın günahı olur. Şayet size Allah'a isyan etmenizi emreder de o kişiye itaat ederseniz kıyamet günü aleyhime delil olur. Ancak sizi Allah'a

¹³ Mukatîl, *Tefsîru Mukâtil*, Mütercimim mukaddimesi, I, 12.

¹⁴ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* TDV Yayınları, Ankara 2006, XXXI, 134.

¹⁵ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 161.

¹⁶ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 161.

emanet ediyorum.”¹⁷ Mukâtil hadis rivayetlerinde senedi zikretmediği için eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁸ Bu tenkitler, onun ilk devirlerde mevcut olan isnada yeterli derecede ehemmiyet vermediğini göstermektedir.¹⁹

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), İbni Saîd (ö. 685/1286) ve İmam Buhârî (ö. 256/870) hadis âlimlerinde olması gereken özelliklerin Mukâtil’de olmadığını bildirdiler. Onu hadis uydurmakla, münker hadis nakletmekle itham ettiler. Hiçbir şekilde ondan hadis alınmayacağını söylediler.²⁰

Nesâî (ö. 303/915), Mukâtil’i yalancılık ve hadis uydurmakla itham ederek şöyle demiştir: “Yalancı olduğu ve Allah Rasulü hakkında hadis uydurduğu bilinen dört kişi şunlardır: Medine’de Yahyâ b. Ebû İbrâhîm, Horasan’da Mukâtil b. Süleymân, Bağdat’ta Vakidî, Şam’da Muhammed b. Saîd’dir.”²¹

Kaynaklarda, Mukâtil b. Süleymân hakkında olumsuz olduğu kadar olumlu görüşler de vardır. Âlimler Mukâtil’in tefsirdeki konumunun çok büyük olduğunu ifade ederler. Ancak hadis rivayetlerinde hafızasının zayıf olduğunu söylerler.²² Bu sebeple hadis âlimleri Mukâtil’den hadis nakiletmekten kaçınmıştır

1.3. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN VE TEFSİR İLMİ

Mukâtil, Etbâu’t-Tâbiîn’den olup o dönemin tefsir âlimlerindedir. Mücahid, (ö. 103-104/721-722), Ata b. Ebî Rabah, (ö. 114/732) Ebu İshak, (ö. 127/745) Dahhâk b. Müzâhim, Muhammed b. Müslim’den hadis nakletmiş, bu âlimlerden ilim öğrenmiştir.²³

Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/815) Mukâtil’in nasıl bir kişi olduğu sorulduğunda “O’nun kitapları vardır, onlara bakılır, müracaat edilir. Ancak ben sadece onları Kur’ân ilminde uygun görürüm” demiştir.²⁴ Bu ifadeden Ahmed b.

¹⁷ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 161.

¹⁸ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 163; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 157; Mehmet Akif Koç, *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017, s. 149.

¹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 158.

²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîp*, Matbaatu dâirati'l-me'ârifî'n-nizâmiyye, Hindistan, h.1326, X, 283; Mukatil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmet Ferîd, Dâru'l- kütübi'l- ilmiyye, Beyrut-Lübnan, 2003, Muhakkikin Mukaddimesinden, I, 8.

²¹ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 169; İbni Hacer, *Tehzibu't-tehzîp*, I, 284, Mukatil, *Tefsîru Mukâtil*, Muhakkikin Mukaddimesinden, I, 8.

²² İbni Hacer, *Tehzibu't-tehzîp*, X, 284

²³ Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l Kur'ân*, *Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi*, trc. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015, II, 578.

²⁴ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 163; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 156.

Hanbel'in, Mukâtil'in tefsirini kabul ettiği anlaşılmıştır. Ahmed b. Hanbel gibi İmam eş-Şâfi de (ö. 204/840) Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirdeki konumunun büyük olduğunu kabul etmiştir. Ebu'l-Hâris el-Cûzucânî'nin İmam eş-Şâfi'den nakletmiş olduğu rivâyet bunu göstermektedir: "Bütün insanlar ilimde şu üç kimseye muhtaçtır. Bu üç kimse şunlardır: "Tefsirde Mukâtil b. Süleymân, şiirde Züheyr b. Ebû Sülmâ, (ö. 609) kelimada ise Ebû Hanife'den daha geniş bilgiye sahip kimse yoktur. Müracaat edilecek yegâne kişilerin bunlar olduğu söylenir" demiştir.²⁵ İbni Mübârek'e, (ö.181/797) Mukâtil'den sorulduğunda "Eğer Mukâtil sikâ²⁶ olsaydı ne güzel olurdu" demiştir.²⁷

Ali b. Ca'd'dan gelen rivayette Bakıyye şöyle dedi: "Şûbe ile çok otururduk ona Mukâtil'den sorardım. Onun hakkında ancak hayır söylerdi. Mukâtil b. Hayyân'dan, Mukâtil b. Süleymân'ı sordum. O da şöyle dedi: "İnsanlar arasında Mukâtil b. Süleymân'ın ilmini diğer denizler arasında yeşil denizler gibi buldum."²⁸

Abbâd b. Kesîr, Yahyâ b. Şibli'ye "Sana ne oluyorda Mukâtil b. Süleymân'ın kitabından kendini men ediyorsun?" dedi. O da "Bizim belde halkımız onu kötü görüyor" dedi. Abbâd b. Kesîr, "Allah'ın kitabını iyi bilen birini kötü görmeyin" dedi.²⁹

İbrâhim el-Harbî'ye "Mukâtil neden kınanıyor?" diye soruldu. O da "Mukâtil'e haset ettiklerinden kınanıyor" diye cevap verdi.³⁰

Kaynaklara bakıldığında Mukâtil b. Süleymân ve tefsiri hakkında olumlu bilgiler görülmektedir. Mukâtil, tefsir ilmi ile övülmüştür. Ancak senetleri zikretmemesi eleştirilmesine sebep olmuştur. Bir şahıs hakkında söz söyleyebilmek, o şahsın eserlerine bakıp onları incelemekle mümkün olur.

Kendisinden önce Said b. Cübeyr(ö. 94/713 [?]), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Amr b. Ubeyd (144/761), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime el-Berberî (ö. 105/723) ve İbni Cüreyc (ö. 150/767) gibi âlimler Kur'ân tefsiriyle meşgul olsalar da tefsirleri kısmidir. İsimleri zikredilen müfessirlerin tefsirleri günümüze ulaşmamıştır.

²⁵ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 163; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 156, Suyûti, *el-İkân*, II, 578; İbni Hacer, *Tehzibu't-tehzip*, X, 179.

²⁶ Sikâ: İnanılır, güvenilir, emin, itimâda şayan kimse. (Kubbealtı Lugatı)

²⁷ İbni Hacer, *Tehzibu't-tehzip*, X, 179.

²⁸ İbni Hacer, *Tehzibu't-tehzip*, X, 179.

²⁹ Bağdâdî, *Târihu'l-Bağdât*, XIII, 164.

³⁰ İbni Hacer, *Tehzibu't-tehzip*, X, 280.

Ancak Mukâtil'in tefsiri günümüze kadar gelmiştir. Mukâtil, tefsirinde rivayet usulü ile birlikte ayetlere kendi yorumlarını da katarak dirayet usulünü kullanmıştır. Bu şekilde tefsir yapanların ilki olmuştur.³¹ Kaynaklar, Mukâtil'in birçok eser yazdığını nakletmektedir. Bu eserlerden Kitâbu't-Tefsîru'l-Kebîr (*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*) ile birlikte Vucûh ve'n-Nezâir ve Kitâbu't-Tefsîri'l-Hamse Mi'e Âye günümüze ulaşabilmiştir.³²

1.3.1. Kitâbu't-Tefsîri'l-Kebîr (Tefsîru Mukâtil b. Süleymân)

Bu eserin en dikkat çekici yanı Kur'ân-ı Kerîm'i Fâtiha'dan başlayıp Nâs süresine kadar açıklayan ve o hâliyle günümüze ulaşan ilk tefsir olmasıdır.³³ Eseri Abdullah Mahmûd Şehhâte "*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*" ismiyle tahkik etmiştir. Eser, M. Beşir Eryarsoy tarafından tercüme edilmiştir. Ayrıca Ahmet Ferit tarafından "*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*" adıyla tahkik edilmiştir.

Müfessirin eseri okunduğunda Kur'ân'ı baştan sona kadar tefsir ettiği görülmüştür. Tefsir, ayet sırasına göre yapılmıştır. Vücûh ve nezâire dikkat edilmiştir. Ayetlerin anlaşılabilmesi için muğlâk olan kelimelerin açıklaması yapılmıştır.³⁴ Kelimelerin mürâdifleri (eş anlamları) verilmiştir. Bakara Sûresi'nde geçen "صم" kelimesine karşılık olarak "يسمعون" kelimesi verilmiştir. "بكم" kelimesine karşılık olarak "خرس"³⁵ kelimesi verilmiştir.³⁶ Bu örneklerde olduğu gibi tefsirde mürâdifler verilerek okuyucuya kolaylık sağlanmıştır.

Eserde yer alan hadislerin isnad zincirleri çok bulunmamaktadır.³⁷ Müfessir, Bakara Suresi'nde ineği kesmekle emrolunan İsrâiloğullarından³⁸ bahsederken Hz. Peygamber'den bir hadis rivayet etmiştir. Mukâtil zikredilen bu hadisin senedini vermemiştir.³⁹ Eser, incelendiğinde bunun gibi örneklere fazlası ile rastlanmıştır.

³¹ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 135.

³² Koç, *Tefsîr El Kitabı*, s. 149.

³³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Mütercimim mukaddimesinden, I, 23.

³⁴ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 166.

³⁵ Bakara 2/18.

³⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 35.

³⁷ Koç, *Tefsîr El Kitabı*, s. 149; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 167.

³⁸ Bakara 2/69.

³⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 56.

Müfessir, ilgili ayetlerde⁴⁰ Yahudilerin isimlerini sıkça zikretmiştir.⁴¹ Ancak iman eden ve ehl-i kitaptan olan Abdullah b. Selam ve arkadaşlarını diğer Yahudilerden istisna etmiş, onlardan övgü ile bahsetmiştir.⁴² Eserde İsrâîli haberlere fazlasıyla yer verilmiştir.

1.3.2. Vücûhu Harfi'l-Kur'ân:

Vücûh, tek kelimenin değişik manalarda kullanılmasına denir. Nezâir, birbirine benzeyen kelimerin aynı manayı ifade etmesi demektir.⁴³ Bu şekilde yazılan eserlere “el-Vücûh ve n-nezâir” adı verilir.⁴⁴ Suyûti, (ö. 849/1445) bu konuda önceki âlimlerden Mukâtil’in müstakil bir eser yazdığını zikretmiştir.⁴⁵ Mukâtil’in bu eseri adında da anlaşılacağı üzere “vücûh” konusu ile ilgilidir. Birden fazla anlama gelen 185 kelimenin Kur’ân’da kullanılan anlamlarını ele almaktadır. Eserin ilk muhakkiki Abdullah Mahmûd Şehhâte’dir. Türkiye’de Ali Özerk tarafından yayımlanmıştır. M. Beşir Eryarsoy tarafından *Kur’ân Terimleri Sözlüğü* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁶

1.3.3. Tefsîrû'l-l Hamsi Mi'e Âye Mine'l-Kur'ân:

Eser, fikhî alanda yapılan tefsirlerin ilkidir. Emir, nehiy, haram ve helal hususlarındaki 500 kadar ayet konularına göre sekiz başlık altında tefsir edilmiştir. Hükümleri kuvvetlendirmek adına Hz. Peygamber, sahabe ve tâbiûna ulaşan isnatlar verilmiştir. Goldfeld’in tahkik ettiği eseri M. Beşir Eryarsoy Türkçeye çevirmiştir.⁴⁷ Mukâtil bu eserinde yer yer kıraat konularına yer vermiştir. Kelimelerin farklı kıraatlarda okunması, ahkâm ayetlerinin anlaşılmasında önemli rol oynar. Mukâtil’in bu eserinde Mücessime veya Müşebbihe’yi teyit eden bir husus görülmemektedir. Bu da Mukâtil’in ehl-i sünnet âlimlerinin yolunda olduğunu göstermektedir.⁴⁸

⁴⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 29, 30. Müfessir başka âyetlerde de Yahudi isimlerini sıkça zikretmiştir, bkz. Bakara 2/135, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 80.

⁴¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 166.

⁴² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 34.

⁴³ Suyûti, *el-İtkân*, I, 379.

⁴⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 170, 171.

⁴⁵ Suyûti, *el-İtkân*, I, 379.

⁴⁶ Koç, *Tefsîr El Kitabı*, s. 150.

⁴⁷ Koç, *Tefsîr El Kitabı*, s. 150.

⁴⁸ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 173.

Müfessirin eserleri incelendiğinde tefsir, vücûhat, ahkâm ve kıraat alanlarında çalıştığı görülmüştür.⁴⁹ Mukâtil'in eserleri ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır.⁵⁰

Müfessirin diğer eserleri şunlardır: El-Kırâ'at, Müteşâbihü'l-Kur'ân, Nevâdiru't-Tefsîr, en-Nâsîh ve'l-Mensûh, el-Cevâbât fi'l-Kur'ân, et-Takdîm ve't-Te'hîr, el-Aksâm ve'l-Lugât, er-Red ale'l-Kaderiyye.⁵¹

1.4. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN VE KELAM İLMİ

Mukâtil b. Süleymân tefsirle ilgilendiği gibi akaidle de ilgilenmiştir. Akaide dair görüşleri hususunda kaynaklarda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Mukâtil b. Süleymân, Şîa'ya ve Müşebbihe'ye nispet edilmiştir. Aynı zamanda bu iki gruba karşı mücadele eden Mürcie'ye de nispet edilmiştir. Bunun sebebi ise Mukâtil'in yaşadığı Horasan bölgesinin fikrî ve siyasi çatışmaların merkezi olmasıdır. Zeydiyye, Şîa ve Mürcie o dönemde Horasan'da fikir ayrılıkları ile bilinen gruplardandır. Bu durum saf belirleme hususunda etkili olmuştur.⁵²

Mürcie, Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra sahabe asrında ve Emevîler döneminde ortaya çıkan bir firkadır. İhtilaflar hususunda taraf tutmamışlar, bu hususta yapılan hükümleri Allah'a döndürmüşlerdir.⁵³

Âlimler Mürcie'yi iki kısma ayırmışlardır: Sünnet yolu olan Mürcie: Bunlar, büyük günah işleyenlerin işledikleri günah nispetince cezalandırılacağını söylediler. Bu kişilerin cehennemde sonsuza kadar kalmayacaklarını, Allah'ın rahmetiyle onları affedeceğini belki de hiç azap etmeyeceğini umduklarını söylediler. O dönemde bazı âlimler bu gruba nispet edilmiştir. Ebû Hanife ve ashabı, Mukâtil b. Süleyman bu adı geçenler arasında yer almıştır.⁵⁴

Mürcie'nin bir kısmı Allah'ın büyük günah işleyen herkesi bağışlayacağına, inkârdan başka her şeyi affedeceğine hüküm veren gruptur. Küfürle beraber itaatin bir faydası olmadığı gibi imana da günahlar zarar vermez demişlerdir. Bid'at olan görüş budur. Kötü niyetli olan fasıklar bu mezhebi suistimal ederek bozuk

⁴⁹ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 135.

⁵⁰ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 136.

⁵¹ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 136.

⁵² Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 134.

⁵³ Ebû'l-Hasen Mukatil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmût Şehhâte, Dâru İhyâi't-turâs, Beyrût, h, 1423, Şehhâte'nin mukaddime kısmından, V, 118.

⁵⁴ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 139.

görüşlerini Mürcie mezhebine karıştırmışlardır. İman amelden ayrı bir şeydir diyerek ibadetleri basite almışlardır. Bu prensiplerinden hareketle, ibadet etmeden de kişinin cennete gireceğini iddia etmişlerdir.⁵⁵

Farklı gruplardan olduğu bilinen Mukâtil b. Süleyman ve Cehm b. Safvan'ın Mürcie olduğu söylenmiştir. Mukâtil'in Müşebbihe'den, Cehm'in ise Muattıla'dan olduğu bilinen bir gerçektir. Ayrıca Mukâtil, Mürcieler tarafından Emevi Devletine karşı yapılan isyanlarda Cehm ile aynı safta yer almamıştır.⁵⁶ Bu durum kişileri çeşitli gruplara nispet etme hususunda yeterince objektif olunmadığını göstermektedir.

Mutezile, büyük günah işleyeninin durumu hakkında şöyle demiştir: Büyük günah işleyen cehennemde sonsuza kadar kalacaktır. Mutezile kendileriyle aynı görüşü paylaşmayan herkesi Mürcie olmakla suçlamıştır. Ebû Hanife ve ashabi, onlardan başka âlimler Mürcie olmakla itham edilmişlerdir. Mukâtil b. Süleyman da ismi geçen âlimler arasındadır.⁵⁷ Şehristâni (ö, 548/1153) Mukâtil'in suçlandığı görüşün bu olduğunu söyleyerek Mukâtil'den şöyle bir rivayet nakletmiştir: "Tevhid ve imana isyan zarar vermez. Mümin olan ateşte ebedi kalmaz." Sahih bir nakle göre Mukâtil, "mümin günahkâr sırat üzerinde ve cehennemde günahı nispetinde azap gördükten sonra cennete girer" demiştir.⁵⁸

Şehhâte, Mukâtil'in tefsirine bakıldığında Mürcie'den esintiler görüleceğini söylemiştir. Muhakkik ayrıca Mukâtil bid'at olan Mürcie'den değildir, bilakis sünnet ve sünnet yoluna yakın Mürcie'dendir, demiştir.⁵⁹

Mukâtil b. Süleymân'ın yaşadığı dönemde eksik ibadetle imanın olup olmayacağı tartışmalı bir konuydu. Mukâtil, iman ile ameli ayırmaktadır. Mukâtil, büyük günah işleyenin mü'min olduğunu söyleyerek bu görüşü ile Mürcie tanımlamasına girmektedir. Ayrıca imanı "tasdik" şeklinde tanımlamasına rağmen onu marifetle ilişkilendirmektedir.⁶⁰

⁵⁵ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 137, 138.

⁵⁶ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 135.

⁵⁷ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 138,139, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte'nin mukaddime kısmından, V, 118, 119.

⁵⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte'nin mukaddime kısmından, V, 119. Hucûrât 49/14.

⁵⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte'nin mukaddime kısmından, V, 119.

⁶⁰ Türker, "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 135.

Mukâtil'in tefsirine bakıldığında imanı tasdik olarak nitelediği görülmektedir. "*Bedevî Arablar iman ettik dediler.*"⁶¹ Müfessir âyette "iman ettik" kelime grubunu "tasdik ettik" şeklinde tefsir etmiştir.⁶²

Hız. İbrâhîm Mekke şehrini bereketli kılması için Yüce Allah'a "*Rabbim burayı emniyetli bir belde kıl. Ehlerinden Allah'a ve ahiret gününe îmân edenleri mahsüllerle rızıklandır*"⁶³ diyerek duâ etmiştir. Mukâtil bu âyeti, Mekke'de ikâmet edenlerden Allah'ın birliğini ve ortaksız olduğunu, amellerin karşılıklarının görüleceği vakti tasdik edenleri rızıklandır şeklinde tefsir etmiştir. Müellif burada "imani" "tasdik" olarak değerlendirmiştir.⁶⁴

Müfessir yaşadığı dönem ve coğrafyalar sebebiyle epeyce tenkide uğramıştır. İlginç olan şudur ki karşı görüşte olduğu kişilerle bile aynı gruba nispet edilmiştir. Tefsiri incelendiğinde bu tenkitlerin büyük bölümünün asılsız olduğu izlenmiştir. Özellikle "imani" açıklayan âyetlerde müfessirin değerlendirmelerinin tevhit çerçevesinde olduğu görülmüştür. Teşbihle ilgili tenkitler konusunda net bir şey söylenemez. Müfessirin en çok eleştirilen yönlerinden biri de İsrâîlî aktarımları olmuştur. Tefsirinde bu tür aktarımlara fazlasıyla yer vermiştir. Müellife haksızlık etmemek adına bu iki konunun daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Aşağıda tefsirinden de örnekler verilerek bu iki konu incelenecektir.

1.5. MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'NİN ELEŞTİRİLDİĞİ HUSUSLARDAN TEŞBİH VE İSRÂİLİYAT

1.5.1. Teşbih

"شبهه/Şebehe" kelimesinin asıl anlamı nitelik bakımından benzerlik demektir.⁶⁵ Aynı kökten türeyen "müşebbihe", Allah'ı (c.c) yarattığı varlıklara benzeten inanç grubunu temsil edenlere verilen isimdir. Müşebbihe, ilahi sıfatları ispat konusunda aşırıya gitmiştir. Allah'ı yaratıklara benzetmiştir. Müşebbihe'nin aksine Cehmiyye ve Mu'tezile Allah'ı sıfatlardan beri tutmuştur. Tenzih konusunda

⁶¹ Hucûrât 49/14.

⁶² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 264; "tasdik" için ayrıca bkz. Bakara 2/91, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 64; A'râf 7/156, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 418; Mukâtil tefsirinde bütün "iman" kelimelerini "tasdik" olarak tefsir etmiştir. Biz bu kadarını nakletmekle yetineceğiz.

⁶³ Bakara 2/126.

⁶⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 77.

⁶⁵ İsfâhanî, *Müfredât*, s, 503.

aşırıya gitmiştir. İlahi sıfatları kabul etmemiştir.⁶⁶ Mukâtil, Allah'ı sıfatlardan tenzih eden Mutezile karşısında yer almıştır. Bu durumda Mukâtil'in Müşebbihe grubunun temsilcilerinden olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.⁶⁷

İshâk b. İbrâhîm, Ebû Hanife'den şöyle rivâyet etmiştir: “Bize maşrıktan iki pis görüş geldi: Muattal olan Cehm'in görüşü ve müşebbeh olan Mukâtil'in görüşüdür. Cehm, nehiy hususunda ifrada gitti, “Allah hiçbir şey değildir” dedi. Mukâtil de Allah'ı ispat hususunda ifrata gitti.”⁶⁸

Şehhate'nin Tefsîru Mukâtil'i neşrettiğini daha önce belirtmiştik. Muhakkik, Mukâtil'in istivâ, arş, kürsî, sâk ayn ve yemînullâh konularında teşbih yaptığını söylemiştir. Diğer haberi sıfatları ise tevil ettiğini bildirmiştir.⁶⁹ Müfessirin eseri incelendiğinde teşbih ifadeleri görülmektedir ancak hakkındaki ağır ithamlar tefsiriyle tamamen örtüşmemektedir.⁷⁰

Mukâtil'in, “istivâyı” karar kıldı şeklinde değerlendirdiği âyet şöyledir:⁷¹ “*Rahmân arşa istivâ etti.*”⁷² Eserin muhakkiki Şehhâte söz konusu ayette Mukâtil'in tescîme gittiğini söylemiştir. Mukâtil arş, kürsî ve istivâyı tefsir ederken “Allah karar kıldı.” demiştir. Şehhâte karar kılmanın ancak mekân ve cisim ile olacağını söylemiştir.⁷³ Mukâtil, yaratıklar için söz konusu olan cisim⁷⁴ olma özelliğini Allah'a isnat ederek teşbihe gitmiştir.

İsmail Cerrahoğlu, Mukâtil'in tefsirinde arş,⁷⁵ Allah'ın eli,⁷⁶ Allah'ın vechi⁷⁷ ile ilgili hususlarda teşbih akidesini teyid edecek bir ize rastlanmadığını söylemiştir.⁷⁸

⁶⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* TDV Yayınları, Ankara 2006, XXXI, 157.

⁶⁷ Türker, “Mukâtil b. Süleymân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 134.

⁶⁸ İbni Hacer, *Tehzîbu't tehzîp*, X, 281.

⁶⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte'nin mukaddime kısmından, V, 97; Türker “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 135.

⁷⁰ Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, 135.

⁷¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 324.

⁷² Tâhâ 20/5.

⁷³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte'nin mukaddime kısmından, V, 99, 102, 103.

⁷⁴ Genişlik ve derinliği olan şey manasına gelen “cisim” için bkz. İsfâhanî, *Müfredât*, s. 216.

⁷⁵ Tâhâ 20/5.

⁷⁶ Fetih 48/10.

⁷⁷ Kasas 28/88; Rahmân 55/27.

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 168.

Şehhâte sâk (baldır) konusunda Mukâtil'in tefsirinden şu bilgileri naklederken tescime gidip gitmediği hususunda yorum yapmamıştır: “*Baldırın açılacağı o günde...*”⁷⁹ Zikredilen ayeti Mukâtil ahiret gününde yaşanacak zorluk ve meşakkat olarak yorumlamıştır. Ayrıca İbn. Mes’ûd (ö. 32/652-653) ve İbn Abbas’ın da (ö. 68/687-688) rivayetlerini nakletmiştir.⁸⁰

İbn. Abbâs “*Baldırın açılacağı o günde*” ayetinde anlatılanın ahiretin meşakkat ve zorlukları olduğunu, o gün ahiret üzerindeki perdenin açılmasıyla dehşetlerin ortaya çıkacağını söylemiştir.⁸¹ Yukarıda zikredilen ayetin tefsirinde Mukâtil, İbn. Abbâs’ın yorumunu tercih etmiştir. Ancak rivayetleri senetsiz zikretmiştir.

Teşbih konularından biri de “Allah’ın gözü” meselesidir. Kur’an’da “ayn” kelimesinin geçtiği, ilgili ayet şu şekildedir: “*Rabbinin hükmüne sabret. Şüphesiz sen bizim gözlerimiz önündesin.*”⁸² Yani Yüce “*بِعَيْنِ اللَّهِ*” Allah’ın gözü önündesin.⁸³ “...*(Ey Mûsâ) Senin üzerine benden bir muhabbet bıraktım ki, gözümün önünde yetiştirilesin.*”⁸⁴ Yani sandığın Mûsâ’nın annesi tarafından nehre bırakılması, nehirden çıkarılarak O’nun doyurulması “*بِعَيْنِ اللَّهِ*” Allah’ın gözetimi ile oldu. Mukâtil ilgili ayetlerde geçen “*عَيْن/ayn*” kelimesini Allah’ın gözü olarak tefsir etmiştir.⁸⁵

Allah, Hz Nûh’u kavmine peygamber olarak görevlendirdiği zaman kavminin bir kısmı ona iman ederken çoğunluğu onu yalanlamıştır. Yüce Allah Hz. Nûh’a tasalanmamasını buyurarak şöyle emretmiştir: “*Bizim gözetimimiz altında ve vahy ettiğimiz şekilde gemiyi yap...*”⁸⁶ Mukâtil zikredilen ayette geçen “*أَعْيُنًا/a’yuninâ*” kelimesini “*إِلْمِينًا/ilmina*” Allah’ın ilmi olarak tefsir etmiştir.⁸⁷

Mukâtil, Bakara Suresi’nde teşbihe benzer ifadeler kullanmıştır. “*Bunlardan öyle bir grup vardı ki, Allah’ın sözlerini duyarlardı.*”⁸⁸ Söz konusu ayeti müfessir şöyle tefsir etmiştir: “Mûsâ ile birlikte dağa giden kişiler, “Bize Allah’ı açıkça göster” deyince Yüce Allah da onları öldürdü. Hz. Mûsâ bu duruma üzülüp ağladı.

⁷⁹ Kalem 68/42.

⁸⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 390; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte’nin mukaddime kısmından, V, 109.

⁸¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 390; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte’nin mukaddimesinden, V, 110.

⁸² Tûr 52/48.

⁸³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 288; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte’nin mukaddimesinden, V, 93.

⁸⁴ Tâhâ 20/39

⁸⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 329; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte’nin mukaddimesinden, V, 93.

⁸⁶ Hûd 11/37.

⁸⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 117; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte’nin mukaddimesinden, V, 93.

⁸⁸ Bakara 2/75.

Allah da onları tekrar diriltti. Onlar Allah'ı göremeyeceklerini anlayınca Hz. Mûsâ gibi Allah'ı işitmek istediler. Mûsâ Allah'a duâ etti Allah da Mûsâ'nın duasını kabul etti. Onlara kelamını işittireceğini buyurdu. Bunun için gusül abdesti aldılar ve temiz elbiselerini giyerek Mûsâ ile birlikte gitmeleri emredilen dağa çıktılar. Onlar bir bulut içinde nur gördüler. Bu buluttan borazan sesine benzeyen sesi işittiler. Hemen secdeye gittiler. Sonrasında şöyle bir kelam duydular: "Hayy ve Kayyum olan, kendisinden başka mabut olmayan Rabb'iniz benim. Sizi rauf bir "elle" güçlü bir "bilekle" Mısır topraklarından çıkarttım."⁸⁹

Mukâtil'in tefsiri incelendiğinde eserini tevhid çerçevesinde yazdığı müşahede edilmektedir. Ancak tefsirinde teşbihe benzer örneklere rastlanmaktadır. Zikredilen örnekte olduğu gibi teşbih ifade eden izahlarla birlikte, İsrâiliyat'tan da izler olduğu görülmektedir.

1.5.2. İsrâiliyat

İsrâiliyat, İsrâîlî bir kaynaktan alınan haber ve hadiselerle verinlen isimdir.⁹⁰ Mukâtil'in en çok eleştiri aldığı konulardan biri de İsrâiliyat konusu olmuştur. Müfessir tefsirinde İsrâîlî haberlere fazlasıyla yer vermiştir.⁹¹

Kur'ân'da Hz. Mûsâ'nın kavmine verilen nimetler hatırlatılarak şöyle buyrulmaktadır: "*Ey İsrâiloğulları sizi düşmanınızdan kurtardık. Tûr'un sağ yanında sizinle vaatleştik ve size kudret helvası ve bıldırcın indirdik.*"⁹² İsrâiloğulları Mûsâ ile birlikte Tih'de buldukları sırada Allah onlara "menn" diye bilinen kudret helvasını verdi. "Menn" kar gibi beyaz, bal gibi tatlı idi. İsrâiloğulları her gün kendilerine yetecek miktarda ondan alırlardı. Cumartesi günü geldiğinde iki günlük alırlardı. Çünkü cumartesi günleri çalışmak onlara yasaktı. Erkeklerin elbiseleri eskimez ve kirlenmezdi. Çocuklar büyüdükçe elbiseleri bedenlerine göre genişlerdi. İsrâiloğullarının Mûsâ'dan et istemeleri üzerine Allah onlara "selvâ" adı verilen ve eti az olan bir kuş verdi. Bir buluttan da tepelerine yakın bir mesafeden bıldırcın indirdi. Kırmızı renkli kuşları rüzgâr güneye doğru sürükledi. Bunlar, Mısır yollarında görülen kırmızı renkli kuşlardır. Yüce Allah "*Rızık olarak verilen temiz*

⁸⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 57,58.

⁹⁰ Ertuğrul Döner, "İsrâiliyat Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Eylül/2015 Yıl, 2, sayı 4, s. 2.

⁹¹ Koç, *Tefsîr El Kitâbı*, s. 149.

⁹² Tâhâ 20/80.

yiyeceklerden yiyin ve bu hususta haddi aşmayın”⁹³ buyurdu. Allah, “menn” ve “selvâ” yı biriktirme hususunda onlara yasak koyduğu hâlde onlar bu emre itaat etmediler. Kendilerine verilen bu nimetleri ertesi gün için biriktirdiler. Etleri kurutmaya kalkıştılar, etleri kurtlandı ve koktu. Şayet böyle yapmasalardı hiçbir zaman yemekler bozulmazdı. Şayet Âdem’in eşi Havvâ olmasaydı, hiçbir kadın kocasına ihanet etmeyecekti. Mukâtil’e göre “Bu hususta tuğyan etmeyin.” buyruğu bu durumu anlatmaktadır.⁹⁴

Yüce Allah, Kur’ân’da Yusuf Peygamber’in kisasını “kissaların en güzeli”⁹⁵ olarak haber verir. Biz bu kissanın ilgili kısmını zikretmekle yetineceğiz. Burada üzerinde durmak istediğimiz husus, Hz. Yûsuf’a ait “nefis kötülüğü emreder”⁹⁶ sözünün geçtiği yerde Mukâtil’in yaptığı yorumdur. Müfessir bu ayetin yorumunu yaparken Yusuf Peygamber’e yakışmayan ithamlarda bulunmuştur⁹⁷

Ahzap Suresi’nde Zeyneb bint. Cahş ile Zeyd b. Hârise’nin boşanması anlatılmaktadır.⁹⁸ Müfessir bu olayın anlatıldığı ayetlerin yorumunda Hz. Peygamber’in Zeyneb bint. Cahş’a gönlünün meylettiğini söylemiştir.⁹⁹ Zeyd b. Hârise Zeyneb bint. Cahş’ı boşadıktan sonra Nebî (s.a) Zeyneb bint. Cahş ile evlenmiştir. Olayla ilgili olarak şu ayet nâzil olmuştur: “ *Nebî lehine Allah’ın farz kıldığı yani onun için helal kıldığı şeylerde onun için zorluk yoktur. Bu Allah’ın önce geçenler hakkındaki sünnetidir.*”¹⁰⁰ Mukâtil bu ayeti yorumlarken Hz. Muhammed ve Hz. Dâvûd ile bağlantı kurmuştur. Hz. Dâvûd’un Orya b. Hannan’ın karısına âşık olduğunu söylemiştir. Böylece ayeti Allah Hz. Dâvûd’u sevdiği ile bir araya getirdiği

⁹³ Tâhâ 20/81.

⁹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 336. Mukâtil, ilgili âyeti tefsir ederken, İsrâliyattan etkilenmiştir. Ayrıca devamında söz konusu ettiği “Şayet Âdem’in eşi Havvâ olmasaydı, hiçbir kadın kocasına ihanet etmeyecekti” sözlerinin ilmi bir dayanağı görülmemektedir. Kendi Tefsir’inde açıklanan, yasak ağaçtan yemenin anlatıldığı, Bakara suresi 36. âyete yaptığı yorumuyla çalışmaktadır; Asılsız haber oluşuna dair bkz. Kadının kocasına ihaneti ile kastedilen yasak ağaçtan yeme meselesi ise bu suçu Havvâ annemize yüklemek söz konusu değildir. Şayet maksat Âdem’in (a.s), eşi Havvâ’nın teşviki ile yemesi ise Kur’an’da Hz. Havvâ’nın teşvikine dair bir işaret bulunmamaktadır. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Mütercimnin Tercemesinden, II, 195, Mukâtil’in Hz. Havvâ ile ilgili değerlendirmesi Kur’an’daki verilerle çalışmaktadır. Yahudi metinlerinden aktarıldığına dair bkz. Hakkı Şah Yasdınan, “Yılan, Havvâ, Âdem arasında geçen olaylara İslam ve Yahudiliğin Bakışı” [DEÜİFD], XXXIV/2011 s. 17.

⁹⁵ Yûsuf 12/3.

⁹⁶ Yûsuf 12/53.

⁹⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 153.

⁹⁸ Ahzap 33/36.

⁹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 47.

¹⁰⁰ Ahzap 33/38.

gibi Hz. Muhammed'i de sevdiği ile bir araya getirdi şeklinde yorumlamıştır. “Öncekilerin sünnetinden” kastedilen mananın bu olduğunu söylemiştir.¹⁰¹

Yukarıda zikredilen hadise ile ilgili olarak muhakkik Şehhâte söz konusu ayetlerin tefsirini verdikten sonra dipnot kısmında “Allah'tan kork ey Mukâtil” diyerek şu bilgileri vermiştir: Hz. Muhammed'e ve Hz. Dâvûd'a nispet edilenlerin ilmî hiçbir dayanağı olmamıştır. Ayrıca peygamberlik gibi bir makamın bu gibi yalan haberlerden uzak tutulması gerektiğini söylemiştir.¹⁰² Eserin diğer mukakkiki Ahmed Ferîd, Şehhâte gibi yorum yapmamıştır. Ancak Ahmed Ferîd de dipnot vererek Taberî, Mâverî gibi tefsirlere bakılması gerektiğini söylemiştir. Söz konusu ayetlerle ilgili olarak Taberî'nin tefsirine bakıldığında Mukâtil'in asılsız rivayetine yer vermediği görülmüştür.¹⁰³ Kurtubî Peygamber (s.a.v) ve Hz. Zeyneb evliliğinin anlatıldığı âyetleri tefsir ederken Mukâtil'in yorumunu nakletmiştir.¹⁰⁴

Ertuğrul Döner, makalesinde Sâd Suresi'nde geçen Hz. Dâvûd ile ilgili âyetlere¹⁰⁵ ve Ahzâp Sure'sinde geçen Peygamber (s.a.v) ve Zeyneb'in evliliğine dair âyetlere irtibat kurularak yapılan yorumların İsrâilî haberler olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁶ Bu da Mukâtil'in peygamberler hakkında yorum yaparken asılsız haberler verdiğini göstermiştir.

Müfessir, tefsirinde peygamberler dışında da çok sayıda İsrâilî habere yer vermiştir. Bunlardan bir kısmı da hurûf-ı mukattaa ile ilgili yorumları olmuştur.¹⁰⁷

Peygamber'den (s.a.v) bir açıklama olmamasına rağmen bazı müfessirler bu harflerle ilgili yorum yapmıştır. Mukâtil de Yahudilerin etkisinde kalarak bu harflerle ilgili akıl almaz yorumlar yapmıştır.¹⁰⁸ Mukâtil'in Kâf Suresi'nde zikredilen kâf harfi ile ilgili İsrâilî¹⁰⁹ değerlendirmesi şu şekildedir: Gökyüzünün rengini

¹⁰¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 48.

¹⁰² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Şehhâte'nin Mukaddimesinden, III, 497.

¹⁰³ Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an te'vili âyi'l Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müesseleti'r-risâle, m. 2000, h.1420, XX, 271.

¹⁰⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *Câmiu' li ahkâmi'l Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kitâbu'l-Mısriyye, Kâhire, 1964, XIV, 190.

¹⁰⁵ Sâd 38/21, 22, 23, 24, 25.

¹⁰⁶ Döner, “İsrâilîyat Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci”, s. 9.

¹⁰⁷ Mehmet Altuntaş “Mukâtil b. Süleymân'nın Tefsirinde İsrâilîyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, [BOZİFDER]* 13, 13, 2018/13, s. 140-141.

¹⁰⁸ Altuntaş “Mukâtil b. Süleymân'nın Tefsirinde İsrâilîyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları” s. 140-142.

¹⁰⁹ Altuntaş “Mukâtil b. Süleymân'nın Tefsirinde İsrâilîyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları” s.142.

kendisinden aldığı Kafdağı yeşil zümrüitten yaratılmıştır. Yaratılmışlar içinde onun bir benzeri yoktur. Bütün dağların kökleri ona bağlıdır. İlk olarak Kafdağı yaratılmıştır. Daha sonra Ebû Kubeys dağı yaratılmıştır. Ondan bin senelik mesafe geride olan, kendisinde güneşin battığı Hicâb dağı vardır. Müellif, Kafdağının yüzünü insana, kalbini de meleklerle benzeterek dağa canlı rolü vermiştir.¹¹⁰

Mukâtil, Bakara Suresi'nde geçen hurûf-ı mukattaa hakkında yorum yaparken Yahudilerden etkilenmiştir. Mukâtil, ebcet hesabına dayanarak Hz. Peygamberin hükümrânlığının ne kadar süreceği hususunda Yahudilerin yaptığı asılsız rivayetlere tefsirinde yer vermiştir.¹¹¹

Mukâtil “hâ-mîm” ile başlayan sûrelerin başındaki hurûf-ı mukattaa harflerini yorumlamamıştır. Çünkü bunları “hakiki müteşâbih” kabul etmiştir.¹¹²

Müellifin eserinde yukarıda zikredilen örnekler gibi çok sayıda örneğe rastlanmıştır. Mukâtil âyetlerin yorumlarını yaparken ehl-i kitaptan etkilenecek bir takım İsrâilî aktarımlara yer vermiştir. Özellikle peygamberler konusunda ve kadınlara bakış açısında bu tür aktarımları O'nun yaşadığı dönemden ve coğrafyalardan etkilendiğini göstermektedir.

Mukâtil'in tefsirini inceleyip tahlil eden İsmail Cerrahoğlu, Mukâtil hakkında şunları söylemiştir: İsnada yer vermemesi, fikrî temayülü ve İsrâilî haberlere sıkça yer vermesi sebebiyle eleştirilmiştir. Mukâtil hakkında ne söylenilirse söylensin İslam tefsir tarihinde temel şahsiyetlerden biridir. Eserleri, lügat, sebebi nüzûl, vücûh, kapalı âyetlerin açıklanması, tarihi hadiselerin aydınlatılması, ilk dönem fıkıh ve kıraat anlayışlarını göstermesi bakımından önemli bir yer teşkil eder. Tefsir tarihi ile uğraşanlar ondan ve eserlerinden mutlaka bahs etmişlerdir.¹¹³

¹¹⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 267.

¹¹¹ Altuntaş “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîrinde İsrâiliyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları” s.143; hurûf-ı mukattaa için bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 29, 30.

¹¹² Altuntaş “Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsîrinde İsrâiliyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları” s.145.

¹¹³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.179.

İKİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE HİDÂYET AYETLERİ

2.1. HİDÂYET (الهداية) KELİMESİNİN SÖZLÜK VE İSTİLAH ANLAMLARI

2.1.1. Hidâyet Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Hidâyet sözlükte, maksada ve talep edilene ulaştırın yolda gitmek demektir.¹¹⁴ Hidâyet, güzel ve yumuşak bir şekilde yol göstermektir.¹¹⁵

Suyûti, Kur'ân limleri adlı eserinde vucûh ve'n-nezâir konusunu açıkladığı bölümde “هَدَى” kelimesinin on yedi manaya geldiğini söylemiştir. Kur'ân'da “هَدَى” kelimesinin ihtiva ettiği manalar şöyledir: Sebat, beyan, din, feyz, önder, elçi ve kitaplar, ulaşır, sünnet, Kur'ân, Tevrât, hakka rucû, tevhit, yol, ıslah, yol göstermek, tevbe ve irşat.¹¹⁶

Klasik sözlüklerden kabul edilen İbn. Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arap* isimli sözlüğünde, “هَدَى” fiili pek çok manaya gelmektedir. “هَدَى”, doğru yolu göstermek demektir. Yanlış yola sapmış olanı veya görme engelli olan kişiyi doğru yola götürmek manasına gelmektedir.¹¹⁷ Ebû Leys'e (ö. 373/983) göre “هَدَى” “hüdâ” dalâletin yani doğru yoldan sapmanın zıddıdır. Müellif şöyle bir örnek vererek kelimenin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır: “هَدَى فَهَدَى/Doğru yola çağrıldı, o da hemen hidâyete erdi.”¹¹⁸

İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) “هَدَى/hüdâ” kelimesini “beyân” yani açıklamak, bir şeyi bir şeyden çıkartmak olarak ifade etmiştir. Ayrıca tâat ve Allah korkusu

¹¹⁴ Abdullatif Harputî, *Tengîhu'l kelâm fi akâidi Ehli'l-İslâm, Kelâm İlmine Giriş, İlâhiyat, Nübüvvet, Sem'iyat, İmamet*, y. haz. Fikret Karaman, Çelik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 180.

¹¹⁵ İsfâhanî, *Müfredât*, s.1026.

¹¹⁶ Suyûti, *el-İtkân*, I, 380, 381; Sebat için bkz. Fatihâ 1/6; beyan için bkz. Bakara 2/5; din için bkz. Âl-i İmrân 3/73; feyz için bkz. Meryem 19/76; önder için bkz. Enbiyâ 21/73; Ra'd 13/7; elçi ve kitaplar için bkz. Bakara 2/38; ulaşır için bkz. Nahl 15/16; sünnet için bkz. Bakara 2/159; Kur'ân için bkz. Necm 53/23; Tevrât için bkz. Mü'min 40/53; hakka rucû için bkz. Bakara 2/157; tevhit için bkz. Kasas 28/57; yol için bkz. En'âm 6/90; ıslah için bkz. Yûsuf 12/52; yol göstermek için bkz. Tâhâ 20/50; Tevbe için bkz. A'râf 7/156; irşat için bkz. Kasas 28/22.

¹¹⁷ Ebû'l-Fazl Cemâlüddin İbn. Manzûr el-Ensârî Er-Ruveyfî, *Lisânu'l-arap*, Dâru Sâdır, Beyrût, h. 1414/1994, X, 144.

¹¹⁸ Mummaed b. Ahmed b. Ezherî b. Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-Luğa*, mhk, Muhammed Avdâ Mer'âb, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabiyye, Beyrût, 2001, VI, 201.

manalarına geldiğini söylemiştir. “Hüdâ” kelimesine şu ayeti örnek göstermiştir.¹¹⁹ “اوجد على النار هدي/ateşin başında bir kılavuz, yol gösterici bulurum.”¹²⁰ Bu ayetten “hüdâ” kelimesinin ismi fâil siğâsında olup “yol gösteren, hidâyete erdiren”¹²¹ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hz. Mûsâ, Şuayb Peygamber’in yanında kalarak on yıllık süreyi tamamladıktan sonra Şuayb’ın kızı ile evlendi. Ailesi ile birlikte yola koyuldu.¹²² Tûr Dağı’nın yanına yaklaştığında bir ateş gördü.¹²³ Ailesine, “...o ateşten size bir bilgi veya bir ışık getiririm dedi.”¹²⁴ Yukarıda zikredilen ayette olduğu gibi Hz. Mûsâ ateşin başında bir rehber bulmayı ümit ederek ateşin yanına gelmişti. Bu ifadeden hidâyetin, belli bir istikamete yönelen kişiye yol göstererek ona ne yapması gerektiğini açıklayacak rehber olduğu anlaşılmaktadır.

Mukâtil b. Süleymân Kur’ân’da geçen “هدى الله/Allah’ın hüdâsı”¹²⁵ lafzını İslâm dini ve nübüvvet olarak açıklamıştır.¹²⁶

İsfâhanî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) Yüce Allah’ın insanlara hidâyet vermesini dört şekilde gruplandırmıştır:

İsfâhanî’ye göre **birinci grupta** Yüce Allah lütfuyla bütün kullarına akıl, zekâ ve zaruri bilgiler vermiştir. Her insanı bu hidâyetle yükümlü tutmuştur. **İkinci grupta** kullarına Peygamber ve kitap göndererek hidâyet vermiştir. İsfâhanî **üçüncü gruptaki** hidâyeti Allah’ın tevfiği olarak açıklamıştır. “Doğru yola girenlere gelince Allah onların hidâyetlerini artırmış ve onlara kötülükten sakınma çarelerini ilham etmiştir.”¹²⁷ Yani Allah, hidâyeti benimseyen kuluna hidâyet yolunda yardım etmiştir. **Dördüncü grupta** ise Allah bütün bunların sonucunda hak kazananları cennetine sevk etmiştir.¹²⁸

İsfâhanî’nin ifadesinden şu anlaşılmaktadır: Yüce Allah insana akıl ve irade vermiştir. Bu irade ile doğru yolu tercih eden kişilere peygamberler yol göstermiştir.

¹¹⁹ Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-Luğa*, VI, 201.

¹²⁰ Tâhâ 20/10.

¹²¹ Harputî, *Tengîhu'l kelâm*, s. 180.

¹²² Kasas 28/27, 28.

¹²³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 490.

¹²⁴ Kasas 28/29.

¹²⁵ Â-i İmrân 3/73.

¹²⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 177; “hüdâ” için bkz. Bakara, 2/120, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 75.

¹²⁷ Muhammed 47/17.

¹²⁸ İsfâhanî, *Müfredât*, 1026, 1027; Yusuf Şevki Yavuz, “Hidâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, XVII, 474.

Allah doğru yolu seçen kişiye bu yolda kolaylık sağlamıştır. Sonuç olarak da bunu hak eden kişiyi cennetiyle mükâfatlandırmıştır.

İkinci grup dışındaki bütün hidâyetler Allah'a mahsustur. Peygamber veya herhangi bir insan Allah gibi hidâyet veremez. Onlar hidâyeti davet etmek ve bu davete nasıl uyulacağını göstermek şeklinde yaparlar

2.1.2. Kelamcılara Göre Hidâyet ve Anlamı

Hidâyet, hak ve doğru yolu göstermek, yani irşat etmek manasına gelmektedir. Ehl-i sünnet âlimleri hidâyeti şöyle tarif etmişlerdir: “Allah’ın kullarına hidâyet etmesi, kullarını hak yola sevk edip bu yolda gitme fiilini yaratmasıdır.” Ehl-i sünnet âlimleri gerçek hidâyeti Allah’a nispet etmişlerdir.¹²⁹

Mutezile hidâyeti, “Allah kötü bir şeyi yaratmaz, kullar kendi fiillerinin yaratıcısıdır” temel görüşü çerçevesinde değerlendirmiştir. Onlar, hidâyet ve dalâletin Allah’a izafe edilmesini gerçek manasında kullanmamışlardır. Mutezile’ye göre hidâyet şu manaya gelmektedir: Hak yolu açıklayıp bu yola irşat etmek demektir. Onlara göre kişide hidâyet ilahi iradeye bağlı olarak gerçekleşmez.¹³⁰

Mutezile âlimleri, ehl-i sünnet bilginlerinin aksine hidâyeti iman manasında yorumladı. Onlar, hidâyetin Allah tarafından kulda yaratılmasını kabul etmedi. Bunu kulun kendi iradesini kullanmasına, bunun karşılığında çekeceği ceza ve alacağı mükâfat anlayışına uygun bulmadılar. Çünkü onlara göre kul iradesini kullanma konusunda özgür olmalıdır.¹³¹

2.1.2.1. Hidâyet Kelimesinin Allah’a ve Diğer Varlıklara Nispeti

Kur’ân’da “hidâyet” kavramı yer almaz. Ancak “hüdâ” kelimesi seksen beş yerde bulunmaktadır. Bu kavram, Kur’ân’da çeşitli fiil sigalarının yanı sıra “hâdi, hüdâ, mühtedi” isimleriyle birlikte üçyüzden fazla yerde tekrarlanmaktadır. Bu kelimeler genellikle Allah’a nispet edilmektedir. Hidâyet, Allah’tan başka semavi kitaplara, meleklerle, peygamberlere ve şetana nispet edilmiştir.¹³²

¹²⁹ Harputî, *Tengîhu'l kelâm*, s.180; Nüreddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye âkâidi*, trc. Bekir Topaloğlu, DİB. Yayınları, Ankara, 2000, s. 157.

¹³⁰ Harputî, *Tengîhu'l kelâm*, s. 180; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye âkâidi*, s. 157.

¹³¹ İsmail Karagöz v. dğr. *Dini Kavramlar sözlüğü*, DİB. Yayınları, Ankara, 2010. 257, 258.

¹³² Yavuz, “Hidâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVII, 473.

2.1.2.1.1. Hidâyet Kelimesinin Allah'a Nispeti

Hidâyetin Allah'a nispet edilmesi, hakiki mana ifade eder. Allah'tan başkasına nispet edilmesi ise mecazdır.¹³³ Ehl-i sünnet âlimleri, Yüce Allah'ın hidâyet etmesini, kulun nefsinde hidâyeti yaratması olarak açıklamıştır. Sâbûnî, (ö. 580/1184) ehl-i sünnetin görüşünün isabetli olduğunu söyleyerek Allah'ın (c.c) şu buyruğunu buna delil göstermiştir: “*Muhakkak sen her sevdiğin kimseyi doğru yola iletmezsin. Fakat Allah dilediği kimseyi doğru yola erdirtir...*”¹³⁴ Şayet hidâyet Mutezile'nin dediği gibi “göstermekten” ibaret olsaydı Hz. Peygamber bundan nefyedilmezdi. Nitekim O, çevresinde bulunan, sevdiği sevmediği herkese doğru yolu göstermiş ve açıklamıştır.¹³⁵ O takdirde O'nun yol gösterdiği herkes iman etmesi gerekirdi.

Şayet Hz. Peygamber hidâyeti göstermekle kişi hidâyet bulacak olsaydı amcası Ebû Tâlip doğru yolu bulurdu. Mukâtil yukarıda zikredilen ayeti tefsir ederken bu konuya değinmiş ve şöyle söylemiştir: “Sen sevdiğini hidâyet edemezsin.” lafzından kastedilen kişi Ebû Tâlip'tir. Hz. Peygamber amcasına “Ey amcam Muhammed'e tabi ol, onu doğrula, doğru yolu bul” dedi. Amcası, “Benden ne istiyorsun kardeşimin oğlu?” deyince Hz. Peygamber, “Senden bir kelime istiyorum ki, o söz Lâ ilâhe illallâh'tır. Son gününde dahi olsa onu söyleki Allah katında ahirette sana şahitlik edeyim” dedi. Ancak amcası kavminin “ölümünden kokrtu da iman etti” demelerinden endişe ettiği için iman etmedi. Yüce Allah “*انك لا تهدي من احببت*”¹³⁶ buyruğunu indirdi. Yani “Ya Muhammed sen sevdiğini İslam'a iletmezsin” dedi. Allah kendisi için hidâyet takdir ettiklerini en iyi bilendir.¹³⁷

Hz. Peygamber, çevresindeki bütün insanların hidâyete ermesi için aşırı istek göstermiş, adeta kendisini parçalamıştır.¹³⁸ Bunlar arasında Hz. Peygamberi yalanlayan, puta tapan ve Allah'ın helal kıldığı yiyecekleri kendilerine haram kılanlar da vardı.¹³⁹ Hz. Peygamber her ne kadar onların hidâyeti için çabalasa da hidâyetin ancak Allah'a ait olduğunu şu âyet dile getirmektedir: “*Sen onların hidâyet*

¹³³ Harputî, *Tengîhu'l kelâm*, s. 180.

¹³⁴ Kasas 28/56

¹³⁵ Sabunî, *Mâtüridiyye âkâidi*, s. 157.

¹³⁶ Kasas 28/56.

¹³⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 501.

¹³⁸ Nahl 16/37.

¹³⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 221, 222.

olmalarını aşırı olarak istesen de, Allah saptırdığı kimseyi hidâyete erdirmez..."¹⁴⁰ Mukâtil ilgili âyeti yorumlarken şu hususa dikkat çekmiştir: Sen Allah'ın saptırdığını, O'nun dinine hidâyet edemezsin ve onun azap olmasına engel olamazsın.¹⁴¹

Kullarını yaratan ve onlara şefkatle muamele yapan Yüce Allah Kur'an'da çok sayıda âyette kullarını hidâyete erdireceğini bildirmektedir.¹⁴²

2.1.2.1.2. Hidâyet Kelimesinin Diğer Varlıklara Nispeti

Hidâyet ilahi kitaplara, peygamberlere ve şeytana da nispet edilmiştir. Yüce Allah kullarının hidayeti için kitaplar göndermiş, hidâyeti ilahi kitaplara izafe ederek şöyle buyurmuştur: "*Allah daha önce insanlara doğru yolu göstermek üzere Tevrât ve İncil'i indirmiştir, Furkan'ı da indirmiştir*"¹⁴³ Kur'an'da konu ile ilgili farklı yerlerde de ayetler geçmektedir.¹⁴⁴

Kur'an'da insanlara rehberlik yapan peygamberlere hidâyetin nispet edilmesi şu ifadelerle bildirilmektedir: "*Onları buyruğumuz altında doğru yolu gösterici önderler kıldık. Onlara hayırlar yapmayı, namazı dosdoğru kılmayı ve zekâtı vermeyi vahyettik. Onlar sadece bize ibadet eden kimselerdir.*"¹⁴⁵ Mukâtil, peygamberler hakkında zikredilen âyeti "onları insanları Allah'ın emrine davet eden hayrın önderleri yaptık o önderleri de muvahhitler kıldık" şeklinde değerlendirmiştir.¹⁴⁶

Hz. Muhammed insanları dünya ve ahirette güzel bir hayat yaşamak için hakka davet etti. Yüce Allah hidâyeti Peygamber'e (s.a.v) nispet ederek şöyle dedi: "*Şüphesiz ki sen dosdoğru yola hidâyet edersin.*"¹⁴⁷ Mukâtil söz konusu âyeti, müstekim bir dine, yani İslâm'a davet edersin şeklinde yorumlamıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Nahl 16/37.

¹⁴¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 222.

¹⁴² Bkz. Kehf 18/17; Nisâ 4/26.

¹⁴³ Âl-i İmrân 3/4.

¹⁴⁴ Bkz. Bakara 2/2; Nahl, 16/64; Nahl 16/89; İsrâ 17/94. ayrıca kitaplar ve peygamberler konusu "vahiy" konusu içinde daha kapsamlı işlenecektir.

¹⁴⁵ Enbiyâ 21/73.

¹⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 364.

¹⁴⁷ Şûrâ 42/52.

¹⁴⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 183.

Hiz. İbrâhim, puta tapan babasını doğru yola çağırırken “ Babacığım, sana gelmeyen ilim bana geldi, bana uy ki seni doğru yola iletayim.”¹⁴⁹ Burada zikredilen ayette hidâyet Hiz. İbrâhim’e izafe edilmiştir.

Şeytan için kullanılan hidâyet kavramı mecaz manadadır. Kur’ân bunu şöyle ifade eder: “O kendisini veli edinen herkesi saptırır ve onu çalgın bir ateş azabına hidâyet eder.”¹⁵⁰ Mukâtil, âyette bahsi geçen şeytanın hidâyet etmesini, “o kendisine itaat edenleri tutuşturulmuş ateşe çağırır” şeklinde tefsir etmiştir. Hidâyet kelimesini çağırarak olarak değerlendirmiştir.¹⁵¹

2.1.3. Hedâ (هدى) Fiili ve Türevleri

Kur’ân’da “هدى/Hedâ” fiili mâzî, müzâri, ism-i fail ve mef’ul olmak üzere farklı formlarda kullanılmıştır.

Hedâ: “هدى” fiili mâzîdir. Doğru yolu gösterdi anlamına gelmektedir.¹⁵² Kur’ân’da “hedâ” fiili şu şekilde geçmektedir: “Seni yolunu şaşırmış bulup doğru yola iletmedik mi?”¹⁵³ “Rabb’imiz her şeye hilkatini (yaratılış özelliğini) veren, sonra da hidâyet edendir.”¹⁵⁴ Mukâtil, ayette geçen “هدى/hedâ” kelimesini farklı değerlendirmiş, uygun bir şekilde suret verilen bütün canlıların rızkının bulunduğu merasına iletildiğini bildirmiştir. Orada kiminin tane, kiminin de et yediğini söylemiştir.¹⁵⁵

Yehdî: “يهدى” fiili müzâridir. Doğru yolu gösterir, gösteriyor anlamına gelmektedir.¹⁵⁶ Örnek: “Ancak Allah hakka yâni doğruya ulaştırır.”¹⁵⁷

Hüden, Hedyen, Hidâyeten: “هدى, ”هديا“, ”هداية“ kelimeleri de mastar olarak kullanılmıştır. Doğru yolu göstermek manasını ifade eder. Örnek: “Allah’ın tevfiği ve hidâyetiyle amel ediyor.” “Hidayet üzere yürümüyor da dalâlet üzere yürüyor.” “İslam’a girmek, İslâm ile hidâyet bulmaktır.”¹⁵⁸ Kur’an’da “hüden”

¹⁴⁹ Meryem 19/43.

¹⁵⁰ Hacc 22/4.

¹⁵¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 376.

¹⁵² Mecmû’a mine’l-müellifin, *el-Mu’cemü’l-arabiyyü’l-esâsiyyu*, el-Munazzamatü’l-arabiyye litterbiyye ve’s-sekâf, Kâhire, 1984, 1259,

¹⁵³ Duhâ 93/7.

¹⁵⁴ Tâhâ 20/50.

¹⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 331.

¹⁵⁶ Ebû Mansûr, *Tehzibu’l-luğâ*, VI, 201.

¹⁵⁷ Yûnus 10/35.

¹⁵⁸ Mecmû’a mine’l-müellifin, *el-Mu’cem*, s.1259.

kelimesi “hidâyet” kelimesi ile eş anlamda kullanılmıştır. “*Sen hakka götüren doğru bir yol üzerindesin.*”¹⁵⁹

Hâdin: “هادي” ismi fâildir. Yol gösteren demektir. “الهادي” kelimesi elif lam takısı ile okunduğu zaman mârife olur. Kelime, aynı zamanda Allah’ın güzel isimlerindedir. Delil ve doğru yola ileten mürşit demektir. Örnek: “Âlimler insanları hayır yoluna iletirler.”¹⁶⁰

Mehdiyyün: “مهدي” ismi mef’uldür. Kendisine doğru yol gösterilmiş olan, doğru yola iletilen anlamındadır.¹⁶¹

Mühted: “مهتد” ismi fâildir. Doğru yolda yürüten kişi demektir.¹⁶² Kur’ân’da bu kelime şöyle geçmektedir: “*Yüce Allah’ın hidâyet ettiği kimse doğru yolu bulan kimsedir.*”¹⁶³

Ehdâ: “اهدى” kendisi ikram edilen kişi demektir.¹⁶⁴ İsfâhanî “ehdâ”yı vermek şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁵ Hamdi Yazır, (ö. 1878/1942) kelimenin geçtiği ilgili ayeti tefsir ederken en doğru yola giden kişi şeklinde yorumlamıştır. Kur’ân’da “اهدى” kelimesinin geçtiği ayet şöyledir:¹⁶⁶ “*En doğru yola gideni Rabb’imiz en iyi bilendir.*”¹⁶⁷

Hedyün, Hediye: “هدى”, “هدية” Şerefli ve hürmet gören demektir. Kâbe’ye gönderilen kurbanı da bu isim verilmiştir. Kelime Kur’ân’da “هدى” olarak geçer. Bu da, “kurban” manasına gelir.¹⁶⁸ Allah hac yapmadan önce umre yapan kimselere kolayına gelen bir kurban kesmesini emretmektedir.¹⁶⁹ İnsanların birbirine verdiği armağana “hediye” denir.¹⁷⁰

¹⁵⁹ Hac 22/67.

¹⁶⁰ Mecmû’a mine’l-müellifin, *el-Mu’cem*, s.1259.

¹⁶¹ Mecmû’a mine’l-müellifin, *el-Mu’cem*, s.1259.

¹⁶² Mecmû’a mine’l-müellifin, *el-Mu’cem*, s.1259.

¹⁶³ İsrâ 17/97; İsrâ, 17/15.

¹⁶⁴ Mecmû’a mine’l-müellifin, *el-Mu’cem*, s. 1259.

¹⁶⁵ İsfâhanî, *Müfredât*, s.1026.

¹⁶⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Zehraveyn Yayıncılık, İstanbul, ts, V, 318.

¹⁶⁷ İsrâ, 17/84.

¹⁶⁸ Ebû Mansûr, *Tehzibu’l-Luğa*, VI, 201.

¹⁶⁹ Bakara 2/196.

¹⁷⁰ İsfâhanî, *Müfredât*, s.1034.

2.1.4.Hidâyet Kavramına Benzer Kavramlar

Kur'ân'da rüşd, istikâmet, sebîl, tarîk, sirât ve seviyyen, kelimeleri tek başına ve terkip şeklinde çeşitli siğalarda kullanılmış, doğruluk, doğru yol, doğru yolda giden, doğru yolu öğreten manalarını ihtiva etmiştir.

a) “الرشد/Raşede”: Dalâlet ve ğayyin zıddıdır. “الرشد” Yüce Allah'ın isimlerindendir. Yüce Allah kullarının maslahatı için Raşîd ismiyle onlara hidâyet eder. Râşîd ismi fâildir. “Raşede, yerşüdü, rüşden” kelimeleri, mâzî, müzârî ve mastardır. Doğru yolu göstermek manasındadır. Dalâlete düşeni doğru yola davet etmek ve o yolu öğretmektir.“Râşîdîn” genel anlamda doğru yolda giden herkes için kullanılsa da “râşîdîn” ile kastedilen kişiler Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir.¹⁷¹

“رشد/Raşede”, “يرشد/yerşüdü” fiilleri aynı kökten gelir. “...Umulur ki irşat olurlar”¹⁷² “يرشدون” şeklinde gelen kelime doğru yolu bulurlar, hidâyet olurlar anlamına gelmektedir.¹⁷³ “...Doğruluk sapıklıktan ayrılmıştır...”¹⁷⁴ Mukâtil burada zikredilen “rüşd” ve “ğayy” kelimelerini, “hidâyet ve dalâlet apaçık meydana çıkmıştır” şeklinde yorumlamıştır.¹⁷⁵

Mukâtil, Fâtiha suresinde zikredilen “اهدنا” kelimesini İbn. Mes'ûd'un kıraatinde “ارشدنا/erşednâ” “Bizi irşat et” olarak kullanılmasını rivayet etmiştir.¹⁷⁶

“مرشد/Mürşid”: Kur'ân'da “وليا مرشدا”¹⁷⁷ şeklinde gelen “mürşid” kelimesi “yol gösteren” anlamında kullanılmıştır.¹⁷⁸

“اهدكم سبيل الرشاد/Sizi doğru yola irşat edeyim”: Firavun zamanında iman eden kişi kavmine, kendisine uydukları takdirde onları doğru yola sevk edeceğini söyledi.¹⁷⁹ Kur'ân'da “اهدكم” kelimesi “الرشاد” kelimesi ile birlikte “Hidâyet yoluna

¹⁷¹ İbn. Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, III, 175.

¹⁷² Bakara 2/186.

¹⁷³ İsfâhanî, *Müfredât*, s. 400.

¹⁷⁴ Bakara 2/256.

¹⁷⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 137.

¹⁷⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 25.

¹⁷⁷ Kehf 18/17.

¹⁷⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 283.

¹⁷⁹ Mü'min 40/38.

eriştireyim” şeklinde kullanılmıştır. Ayette geçen “raşâd” kelimesi hak yol anlamına gelir.¹⁸⁰

b) “السبيل/Sebil”: Engebesiz, doğru yol demektir. Kelime iyi ya da kötü olsun, kendisiyle bir şeye ulaşılan her şeyi karşılar. “*Sonra yolu kendisine kolaylaştırdı.*”¹⁸¹ âyetinde “ثم السبيل يسره” “sebil” kelimesi hak yol demektir.¹⁸² “*De ki, işte benim yolum budur. Ben Allah'a çağırıyorum...*”¹⁸³ Mukâtil, bu ayette zikredilen “yol” kelimesini, İslâm milleti, İslam dini olarak tefsir etmiştir.¹⁸⁴

Kur’ân’da “سبيل/yol” kelimesi bir yerde “rüşd”, iki yerde de “raşâd” kelimesi ile birlikte geçmiştir. “سبيل الرشد/Rüşd yolu”: “...Şayet rüşd yolunu görseler onu yol edinmezler...”¹⁸⁵ Yani hidâyet yolunu görseler onu yol edinmezler, din kabul edip o dine uymazlar.¹⁸⁶ Zikredilen ayette “rüşd” kelimesi “din” olarak açıklanmıştır.

“وماهدكم الا سبيل الرشاد” Firavun, “...Ben sizi ancak doğru yola iletiyorum.” Kendim için öngördüğüm hidâyeti gösteriyorum. Oysa Firavun’un gösterdiği yol gayy yoludur. Yani hak yolun zıddı olan sapıklık yoludur.¹⁸⁷

c) “استقام/Dosdoğru”: Düz bir çizgi üzerinde olan yola denmektedir.¹⁸⁸ Ayağa kalkmak, dikilmek anlamına gelen “قوم” “k-v-m” fiilinden türemiştir.¹⁸⁹ “*Rabbimiz Allah'tır deyip de sonra dosdoğru olanlar var ya...*”¹⁹⁰ Bu ayetten anlaşılan manalar şöyledir: Allah’a itaat eden ve Rasûlullâh’ın sünnetine tabi olanlar, i’tidal (orta yollu) ve seviyeli olanlar (düzenli) demektir.¹⁹¹ Mukâtil söz konusu ayette geçen “استقام/istikâme” kelimesini, Allah’ı tanıyanlar ve bu yol üzere olanlar şeklinde yorumlamıştır.¹⁹²

¹⁸⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 150.

¹⁸¹ Abese 80/20.

¹⁸² İsfâhanî, *Müfredat*, s. 446, 447.

¹⁸³ Nahl 16/125; Yûsûf, 12/108.

¹⁸⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 165.

¹⁸⁵ A’raf 7/146.

¹⁸⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 415.

¹⁸⁷ Mü’min, 40/29, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 148.

¹⁸⁸ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 823.

¹⁸⁹ Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, thk. Mecmûatü mine’l- muhakkîk, Dâru’l-hidâye, ts. XXXIII, 307.

¹⁹⁰ Fussilet 41/30.

¹⁹¹ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XXXIII, 308.

¹⁹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 166

“صراط مستقيم/Doğru yol”: Zebidî (ö. 1205/1791), “sırât” kelimesini “tarîk” yol olarak açıklamış ve ehl-i sünnetin şu görüşüne yer vermiştir: “Cehennem üzerine kurulan sağlam köprüye “sırât” denilmektedir.”¹⁹³ “صراط” doğru yol demektir.¹⁹⁴ Kur’an’da “صراط مستقيم” “dosdoğru yol” olarak açıklanmıştır.¹⁹⁵

Yüce Allah Kur’an’da şöyle buyurmuştur: “İşte benim dosdoğru yolum budur.”¹⁹⁶ Mukâtil söz konusu ayeti değerlendirirken “صراط مستقي/sırâtî müstekîm” terkiğini “dosdoğru yolum/benim dinim” şeklinde yorumlamıştır. Kur’an’da “sırâta’l-müstekîm” kavramı genellikle hidâyet kavramı ile birlikte kullanılmıştır. “Allah dâru’s-selâma çağırır. Dilediğini dosdoğru yola iletir.” Yani kendi yurduna, cennete çağırır, tevhid ehlini İslâm dinine hidâyet eder.¹⁹⁷

Yüce Allah, Hz. Peygambere dosdoğru olmasını emrederek şöyle dedi: “فاستقم كما أمرت/Emir olduğun gibi dosdoğru ol.”¹⁹⁸ “استقام/istikâme” ile aynı kökten türeyen “قوم/kavım” kelimesi kadın ve erkeklerden meydana gelen topluluk manasına gelir.¹⁹⁹ “كونو قوامين بالقسط/Allah için şahitlik yaparak adaleti ayakta tutan kimseler olun...”²⁰⁰ Ayetlerden yola çıkılarak k-v-m fiilinden türeyen kavramların gerek bireysel gerekse içtimai olarak dosdoğru olmak, hakkı, adaleti, Allah’ın dinini yaşamak ve ayakta tutmak anlamı taşıdığı görülmektedir.

“مستقيم” Kelimesi ile birlikte kullanılan “طريق” kelimesi ayaklarla vurulan katedilen yol demektir. İyi-kötü ne şekilde olursa olsun kişinin herhangi bir işte takip ettiği her çeşit yol bu manadan istiare²⁰¹ edilmiştir.²⁰²

“طريق مستقيم”: Doğru yol demektir. “Hakka ve doğru yola hidâyet eden bir kitap dinledik.”²⁰³ Söz konusu ayette zikredilen ulaştırman manasına gelen “يهدى/yehdî” ve “طريق مستقيم /tarîki mürtekîm” kelimeleri birlikte kullanılmıştır. “Yüzükoyun sürünen mi daha hidâyettedir, yoksa doğru yolda düpedüz yürüyen

¹⁹³ Zebidî, *Tâcu’l-arûs*, XIX, 437.

¹⁹⁴ İsfâhanî, *Müfredât*, s. 552.

¹⁹⁵ Fâtihâ 1/6.

¹⁹⁶ En’âm 6/153.

¹⁹⁷ Yûnus 10/25, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 89.

¹⁹⁸ Hûd 11/112.

¹⁹⁹ Zebidî, *Tâcu’l-arûs*, XXXIII, 305.

²⁰⁰ Nisâ 4/135.

²⁰¹ Bkz. İstiâre: Bir şeyi diğer bir şeye benzetmek isterken, açık bir şekilde teşbih etmek yerine, kapalı bir biçimde teşbih yapmak olarak tanımlanmıştır, İskender Pala, İsmail Durmuş, “İstiâre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, XXIII, 315,318.

²⁰² İsfâhanî, *Müfredât*, s.594.

²⁰³ Ahkâf 46/30.

mi?”²⁰⁴ ayetinde “سويا” kelimesi “düpedüz” manasında “صراطي مستقي/sırâti müstekîm” terkihi ile birlikte kullanılmıştır. Mukâtil, bu ayette zikredilen “صراطي مستقي/sırâti müstekîm” kelime grubunu “tarîki'l-İslâm” olarak tercüme etmiştir ve tevhide dikkat çekmiştir.²⁰⁵

d) “سوا/S-v-e” fiilinden türetilen kelimeler şu manalara gelmektedir: Metre, tartı ve ölçeklerle yapılan geçerli denklik. Yerli yerinde olmak, eşitlemek, bir şeyi tesviye etmek, aynı seviyeye getirmek anlamlarına gelmektedir. “...*Göğün tavanını yükseltti ve onu düzenledi.*”²⁰⁶ Ayetin manası, göğün düzeltilmesi, inşası ve süslenmesidir. Söz konusu kelime “السبيل/sebîl” ile kullanıldığında “سواء السبيل/Doğru yol” anlamına gelmektedir.²⁰⁷ Şu ayette ifade edilen mana da bu yöndedir: “*اربي ان يهديني سواء السبيل*”²⁰⁸ Hz. Mûsâ “*Rabbim beni zalimlerden kurtar*”²⁰⁹ dedi. Bir yol gösterici olmadan yolu kaybedeceği korkusuyla Medyen’e doğru yöneldi ve dedi ki: “Umarım Rabb'im bana Medyen'e gidecek doğru yolu gösterir, irşat eder.”²¹⁰

2.2.MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE HİDÂYET AYETLERİ VE DİĞER TEFSİRLERLE KARŞILAŞTIRILMASI

2.2.1.Allah'ın Kulunu Hidâyet Etmesindeki Faktörler

Yüce Allah, Kur'ân'da insanı yaratma sebebinin şöyle açıklamıştır: “*Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etmeleri için yarattım.*”²¹¹ Allah, insanı yaratılışından itibaren iman etmeye elverişli kılmıştır.²¹² Bu doğrultuda ona yol gösterecek peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Kur'an'da zikredilen âyette Yüce Allah bütün insanlara azametini göstererek mülkün tek sahibinin kendisi olduğunu, doğru yolu bulmanın da ancak peygambere itaat etmekle mümkün olacağını

²⁰⁴ Mülk 67/22.

²⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 384.

²⁰⁶ Naziât 79/28.

²⁰⁷ İsfâhani, *Miüfredât*, s.823.

²⁰⁸ Kasas 28/22.

²⁰⁹ Kasas 28/21.

²¹⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 493.

²¹¹ Zâriyât 51/56.

²¹² A'râf 7/172.

bildirmiştir. “Ey Peygamber sana indirileni tebliğ et”²¹³ buyurarak peygamberleri, gönderdiği kitabı tebliğ etmek için görevlendirdiğini ifade etmiştir.²¹⁴

Yüce Allah, insana hidâyeti dalâletten ayıracak akıl verdi. Allah’ın âyetlerine ancak akıl sahipleri kulak verir. Kur’ân’da bu duruma dikkat çekti. “Onlar sözü işitirler ve en güzeline uyarlar. İşte onlar, Allah’ın kendilerini hidâyete erdirdiği kimselerdir ve onlar, temiz akıl sahipleridir...”²¹⁵ “Temiz akıl, sahipleri için bir hidayet rehberi ve bir zikirdir.”²¹⁶ Yukarıda zikredilen ayetlerde yaratılış, vahiy ve aklın önemine dikkat çekilmektedir. Bu sebeple Mukâtil’in tefsirinde hidâyet ve dalâlet ayetleri incelenirken “fitrat”, “akıl” ve “vahyin” aynı konu içinde işlenmesi yerinde olacaktır. Ayrıca hidâyet konusunun iman ve amel ile olan ilişkisi incelenecektir.

2.2.1.1. Fitrat

İnsanın yaratılışı ile ilgili olan “fitrat” kelimesi, yarmak, ikiye ayırmak, çatlama, oruç açmak, parmak uçları ile deveyi sağmak anlamına gelir.²¹⁷ Mukâtil fitratı “Allah’ın yaratması”²¹⁸ olarak açıklamıştır.²¹⁹ İsfâhanî de fitrata “Allah’ın yarattıktan sonra kulunu kaabiyetli hale getirmesidir” demiştir. Müellif, “*Sen hanif olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmışsa ona yönel*”²²⁰ ayetini Allah’ın insanda yarattığı ve onda kökleştirdiği onu bilme yetisine işaret eder şeklinde yorumlamıştır.²²¹ Nitekim bu ayetin öncesinde zikredilen ayette aslını yitirmiş, keyfi yaşam süren insanlardan söz edilmiştir. Bu durumda “fitrat” ile ilk yaratılış ve oradaki bozulmamış “asıl” hatırlatılmıştır. “*Allah’ın yaratmasında bir değişiklik yoktur*”²²² ifadesi ile insanın çevresinin etkisiyle ne kadar bozulsa da yaratılıştaki cevherinin bozulmayacağı ortaya konulmuştur.²²³ Zikredilen ayette Yüce Allah insanı yarattığı temiz fitrata davet etmiş, insanın yaratılıştaki aslına dikkat

²¹³ Mâide 5/67.

²¹⁴ A’raf 7/158.

²¹⁵ Zümer 39/18.

²¹⁶ Mü’min 40/53, 54.

²¹⁷ Ebû Mansûr, *Tehzibu’l-luğâ*, XI, 222.

²¹⁸ Rûm, 30/30.

²¹⁹ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 11.

²²⁰ Rum 30/30.

²²¹ İsfâhanî, *Müfredât*, s.749.

²²² Rum 30/30.

²²³ Çağfer Karadaş, “Fitrat, İşaret, Hidâyet,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt. 18, say. 2, 2009, s. 79.

çekmiştir. Bu ifadelerden Allah'ın, kullarını kendisini tanıyıp ona kulluk edecek bir kabiliyette yarattığı anlaşılmıştır.

Mukâtil, “fitratı” İslam dini ve tevhîd olarak değerlendirdikten sonra²²⁴ Âraf Suresi'nde geçen ayetlerle fitrat konusuna açıklık getirmiştir: “*Hani Rabb'in Âdemoğullarının sırtlarından zürriyetlerini aldı kıyamet günü biz bundan habersizdik dememeleri için onları kendilerine şahit kıldı.*”²²⁵ Mukâtil söz konusu ayeti şu şekilde tefsir etmiştir: Allah, Âdem'in sırtını sıvazlayarak sağ tarafından beyaz, sol tarafından siyah küçük karıncaları andıran bir zürriyet çıkardı. Hz. Âdem ve zürriyetinden, kendisine ibadet edeceklerine, şirk koşmayacaklarına ve Allah'ı Rab kabul ettiklerine dair söz aldı. Daha sonra melekleri de bu ikrara şahit tuttu.²²⁶

Nesefî de (ö. 710/1310) “fitratı” din²²⁷ olarak açıklamış ve devamında o da Mukâtil gibi Âraf Suresi'ndeki mîsâk ayetlerine dikkat çekmiştir. Allah'ın rablığı ve vahdaniyetini kabul eden akıl sahiplerine hidâyeti dalâletten ayıracak temyizi (ayırma gücü) verdiğini ifade etmiştir.²²⁸

Ebû Hanife fitrat ile irtibat kurulan ahitleşme ayetini şu şekilde açıklamıştır: Allah Âdem'in sülbünden zürriyyetini çıkardı. Onlara imanı emretti, kendisini inkâr etmekten nehyetti. Onlar da Allah'ın rablığını kabul ettiler. Bundan sonra herkes bu selim fitrat üzere doğdu. Allah insanı mümin ya da kâfir olarak yaratmadı. Kim kendi fiiliyle imanını inkâr ile değiştirirse Allah onu o hâli üzere bırakır. Kim Allah'ı ikrar ve tasdik ederse Allah ona tevfiği ile yardım eder.²²⁹

Yaşar Kurt, fitratla ilgili makalesinde Ebû Hanife'nin yorumlarını şöyle değerlendirmiştir: Bu sözleri ile Ebû Hanife, insanların mümin ya da kâfir olarak yaratılmadıklarını, her ikisini de kabul edebilecek bir özellikte yaratıldıklarını söylemiştir. O'da ahitleşme ayetine dikkat çekerek temiz olan fitrata uyacak şekilde, Rabb'ini tanıma özelliği ile yaratıldığını ifade etmiştir.²³⁰

²²⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 11

²²⁵ A'râf 7/172

²²⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 423

²²⁷ Ebû Berakât Abdillâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru en-nesefî medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*, Dâr b. Kesîr, Dimeşk-Beyrût, 2018, II, 699.

²²⁸ Nesefî, *Tefsîru en-nesefî*, I, 617.

²²⁹ Ebû Hanife Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *Fıkhu'l-ekber*, Mektebetü'l Furkân imâratü'l-arabiyye, 1999, I, 31.

²³⁰ Yaşar Kurt, “Kur’anda Fitrat Kavramı,” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005 say. 2, s. 77.

Kelam ilminde de fitrat, Allah'ın varlığının delilleri arasında geçmektedir. Selim bir fitrat ile yaratılan insan herşeyi yaratmaya kendisinden daha güç ve kudret sahibi yaratıcıyı kabul eder. Allah'a inanmak insanda tabi bir duygu ve şuurdur.²³¹

Fahredden Râzî, (ö. 606/1210) ailesinin çocuk üzerindeki etkisinin önemli olduğunu bildirmiştir. Müfessir, “anne babası onu doğduğu zamanki hâlinde bırakırsa fitratı bozulmaz, batıl dinlere girmez. Ancak anne babasının çocuk üzerinde haset ve azgınlık gibi hususlarda gayreti olursa o zaman çocuk onlar sebebiyle batıl dinlere girer” demiştir.²³²

2.2.1.2. Akıl

“Akıl” sözlükte tutmak, engellemek, bağlamak, kavramak gibi anlamlara gelir. İlmi kabul etmeye hazır olan güç ve kuvvete akıl denir.²³³ İsfâhanî, Hz. Ali'den gelen bir beyitte aklın iki çeşit olduğunu nakletmiştir. Birinci aklın doğuştan, ikinci aklın ise iştilen olduğunu bildirmiştir.²³⁴ Terim olarak akıl, varlığın hakikatini idrak eden, maddeden şekilleri soyutlayarak bilgi hâline getirip elde edilen bilgiler arasında bağlantı kurarak kıyas yapabilen güç demektir.²³⁵

Yüce Allah, Kur'ân'da zikredilen ayetlerde akla dikkat çekmiştir. Kavrama yetisi verilen akıl melekesine, ilahi hakikatleri anlama ve üzerinde yorum yapma yetkisi verilmiştir.²³⁶ Yüce Allah, ancak akıl sahiplerinin düşünüp anlayacağını ve Kur'ân'dan ibret alacağını bildirmiştir.²³⁷ Kişiyi düşünmeye, akıl etmeye²³⁸ davet etmiştir. “Bu Kur'ân insanlar için bir açıklama, Allah'a karşı gelmekten sakınanlara bir hidâyet, bir öğüttür.”²³⁹ Körlükten kurtulmak için bir açıklama olan Kur'ân, dalâletten çıkmak için bir yol gösterici, cehaletten uzaklaşmak için bir öğüttür.²⁴⁰ Aklını kullanan insan, cehaletten kurtulmak için Kur'ân'ı kendisine rehber edinecektir. Allah'ın insanı sorumlu tutma noktasında akıl önemli bir yere sahiptir.

²³¹ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm 'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, 86.

²³² Ebû Abdullah Ebü'l-Fazl Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabiyyi, Beyrût, h. 1420, VI, 373.

²³³ İsfâhanî, *Müfredât*, 671.

²³⁴ İsfâhanî, *Müfredât*, 671.

²³⁵ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, II, s. 238.

²³⁶ Bolay, “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II, s. 239.

²³⁷ Ankebût 29/43.

²³⁸ Bakara 2/242

²³⁹ Âl-i İmrân 3/138.

²⁴⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 193.

Ayetlerin siyak ve sibak bakımından birbirine bağılı olması hasebiyle Zümer Suresi'nin on yedi ve on sekizinci ayetlerini birlikte vermek yerinde olacaktır. *"Tağuta kulluk etmekten sakınanlara müjdelere vardır, onları müjdele. Söze kulak verip de onun en güzeline uyanlar Allah'ın doğru yola ilettiği kişilerdir. Onlar var ya ne akıllı kişilerdir."*²⁴¹ Mukâtil, bu ayette geçen "tağut" kelimesini "put" olarak açıklamış, aklını kullanarak putlara ibadeti bırakıp Allah'a ibadet edenlere cennet müjdelendiğini söylemiştir. Müfessir, Kur'ân'ı işitenlerin, Allah'ın dinine ileterek hidâyet verdiği kimseler olduğuna işaret etmiştir. O hidâyet üzere olanların, Kur'ân'ın emir ve nehiyelerinin en güzeline tabi olan, mâsiyetlere ve günahlara tabi olmayan akıllı kimseler olduklarına dikkat çekmiştir.²⁴²

İbn Kesir, (ö. 774/1373) ayetin Amr b Nüfeyl, Hz. Selmân ve Ebu Zer hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Müfessir bu ayetin onlar ve onların dışında putlara ibadet etmekten kaçınıp Rablerine kulluk için yönelenler hakkında kapsayıcı olduğunu bildirmiştir. Dünya ve ahiret hayatında müjdelenenlerin, işittikleri kelâmı anlayıp onda olanlara tabi olarak gereğince amel edeceklerini, bu sıfatla vasıflananların hidâyet üzere olan, akıllı kimseler olduğunu bildirmiştir. Mukâtil'den farklı olarak dosdoğru fitrat üzere olduklarını ifade ederek fitrata da vurgu yapmıştır.²⁴³

Yüce Allah, Hz. Muhammed'i peygamber olarak görevlendirdikten sonra çektiği sıkıntılar karşısında onu teselli etmiş ve ona kendisinden önce gönderilen peygamberlerin çektiği sıkıntıları hatırlatmıştır. Akıl sahiplerine rehber olacak kitaplar geldiğini bildirmiştir. Söz konusu peygamberlerden biri de Mûsâ'dır (a.s). Allah *"Ben seni seçtim, o hâlde vahyolunanı dinle"*²⁴⁴ diyerek Hz. Mûsâ'yı peygamber olarak görevlendirmiştir. Kur'ân da bu duruma yeri geldikçe vurgu yapmıştır. *"İsrâiloğulları'na da akıl sahipleri için bir öğüt ve doğruluk rehberi olarak o kitabı (Tevrat'ı) miras bıraktık. Andolsun, biz Mûsâ'ya hidâyet verdik."*²⁴⁵

²⁴¹ Zümer 39/17, 18.

²⁴² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 130.

²⁴³ Ebtî'l-Fidâ İsmâil b.Ömer b. Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, Dâru't-tayyibe, 1999, VII, 90.

²⁴⁴ Tâhâ 20/13.

²⁴⁵ Mü'min 40/53, 54.

Mukâtil'e göre Hz. Mûsâ'ya verilen hidâyet Tevrât'tır. Tevrât, "lûbb" yani akıl sahiplerini dalâletten kurtaran, sapıklıktan doğru yola ileten bir rehberdir.²⁴⁶

Taberî, (ö.310/923) Mûsâ'ya verilen "hüdâyı" "dinin emirlerini beyan eden kitap" olarak açıklamıştır.²⁴⁷ Zemahşerî, (ö. 538/1144) Hz. Mûsâ'ya gönderilen kitabı İsrâiloğulları'na öğüt ve yol gösterici olarak yorumlamış, Mukâtil ve Taberî'den farklı olarak akıl sahiplerinin, gönderilen kitapla amel eden müimler olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁸

Hangi asırda olursa olsun insanların bir rehber ihtiyacı vardır. Peygamberler de gönderilen kitaplarla ümmetlerine yol gösterirler. Peygamberler nasıl insanlara yol gösteriyorsa akıldaki yerinde kullanılınca kişiye yol gösterir ve hak dini tercih etme noktasında ilahi mesajlar gibi sahibine rehberlik eder.

2.2.1.3. Vahiy

Sözlükte vahiy kelimesinin asıl anlamı, hızlı bir şekilde işaret etmek, ilham etmek, ima ve kinâye ile gizli bir şekilde bildirmek demektir. Allah'ın peygamberlerine ve dostlarına gönderdiği ilahi sözlere denir.²⁴⁹

Terim olarak vahiy, Yüce Allah'ın doğrudan doğruya veya Cebrail'in (a.s) gözükmüş sesinin işitilmesiyle veya gözükmeyen sesinin işitilmesiyle Allah'ın dilediği emir, hüküm ve mesajlarını peygamberine gönderdiği ilahi sözlere denir.²⁵⁰

Kur'ân, peygamberlere vahyedilen ilahi mesajlara kitap denildiğini bizzat haber vererek şöyle der: "(Bu kendisiyle insanları uyarman, inanalara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır."²⁵¹ Yüce Allah Hz. Peygamber'le birlikte nübüvvet kapısını kapatırken²⁵² kitaplarında sonuncusu olan Kur'ân'la vahiy kapısını kapatmıştır. Bu sebeple Kur'ân en doğru hükümleri ihtiva eden ve önceki kitapların da muhtevasını içine alan evrensel bir kitaptır. Bu duruma şu âyet işaret etmektedir: "O'nda (sahifelerde) en doğru hükümler vardır."²⁵³ Mukâtil, "كتب قيمة" terkibini

²⁴⁶ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, III, 152.

²⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 403.

²⁴⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâfü an hakâiki gavâmidu't-tenzil*, Dâru'l-kitâbu'l-Misriyye, Beyrût, h. 1407, IV,173.

²⁴⁹ İsfâhanî, *Müfredât*, s.1059, 1060; Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an'ı Kerim Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s. 22.

²⁵⁰ İsfâhanî, *Müfredât*, s.1059, 1060.

²⁵¹ A'râf 7/2.

²⁵² Ahzâp 33/40.

²⁵³ Beyyine 98/3.

“كتاب مستقيماً” olarak tefsir etmiş sahifelerin de Hz. Peygamber'e verilen Kur'an olduğunu söylemiştir. Hakk üzere dosdoğru herhangi bir eğriliği bulunmayan kitaptır demiştir. Muhtevasında konuların çeşit ve sayısının çok fazla bulunması sebebiyle Kur'an'a “kütüp” denilmiştir.²⁵⁴ İsfâhanî de ayetlerde zikredilen “tertemiz sayfalardan” kastedilen mananın Kur'an olduğunu söylemiştir. “كتب قيمة” (en doğru hükümler) anlamına gelen “كتب /kütüp” kelimesi Kur'an'a atfedilmiş, daha önceki gönderilen kitapların semeresi olduğu için böyle isimlendirilmiştir şeklinde değerlendirmiştir.²⁵⁵

Allah ile kulları arasındaki ilk söyleşi elbette ilk insanla başlar. Onu değerli kılan özellik onun öğrenmeye ve öğrendiğini yansıtmaya kaabiliyetli olmasıdır. Yüce Allah meleklerle hitap ederek yeryüzünde bir halife yaratacağını söylemiştir.²⁵⁶ İnsan, halife olma özelliğini ona verilen akıl ve bilgi ile kazanmıştır. Nitekim Allah (c.c) Âdem'in meleklerden daha üstün olduğunu göstermek istemiş, Âdem'e birtakım kelimeler öğretmiştir.²⁵⁷ İsimlerin öğretilmesiyle halifelik konumuna gelen insan kendisine sunulan nimetler içerisinde yasak olana yönelmiştir. İradesini Allah'ın rızasına ters düşecek istikamette kullanmıştır.²⁵⁸ Bu sebeple Allah Âdemi ve eşini buldukları konumdan farklı bir konuma indirmiştir.²⁵⁹

Allah Teâlâ Hz. Âdem ile birlikte eşini ve onların yasak ağaçtan yemesine sebep olan iblisi cennetten çıkardı. Onlara şöyle hitap etti: “مَنْي هُدَى” “Benden size bir hidâyet geldiğinde hidâyetime uyanlara korku yoktur ve üzüntü olmayacaktır.”²⁶⁰ Mukâtil bu ayette geçen hidâyeti, Âdem'in zürriyetine gönderilmiş bir rasul ve beyanı ihtiva eden bir kitap olarak yorumlamıştır. Ona tabî olanların ahiretteki durumlarına da dikkat çekmiştir.²⁶¹

Taberî de bu ayette geçen “هُدَى” kelimesini nebiler, rasul ve beyan olarak açıklamıştır.²⁶² İbni Kesîr'in açıklamasının da Âdem'in zürriyetine Yüce Allah'ın kitaplar indireceği, enbiya ve peygamberler göndereceği şeklinde olduğu

²⁵⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 504, 505.

²⁵⁵ İsfâhanî, *Müfredât*, s.821.

²⁵⁶ Bakara 2/30.

²⁵⁷ Bakara 2/31.

²⁵⁸ Karadaş, “İnsana Tanınan Üç İlâhî İmkân: Fitrat-İşâret-Hidâyet” s. 77.

²⁵⁹ Bakara 2/38.

²⁶⁰ Bakara 2/38.

²⁶¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 43.

²⁶² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 549.

görülmektedir. Müellif, indirilen kitapları ve gönderilen peygamberleri kabul edenlerin mahzun olmayacaklarını söylemiştir.²⁶³

Hiz. Âdem, “*Rabb'inden kelimeler aldı. Allah da tövbesini kabul etti*”²⁶⁴ Rabb'inden kelimeleri alan Hiz. Âdem'in hemen tövbe ettiği, Allah'ın da onun tövbesini kabul ettiği bildirilmektedir. Ayette, Âdem'in aldığı kelimelerin vahiy olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁵ Hiz. Âdem örneğinde olduğu gibi en güzel şekilde yaratılan insanın²⁶⁶ iradesini kullanma noktasında zaafa düştüğü görülmektedir. Ancak ilgili ayetlerde Rabb'inin insanı yalnız bırakmadığı, ona vahyederek yol gösterdiği ifade edilmektedir.

Kur'ân'a bakıldığında özellikle Fatiha Suresi'nde insanı yaratan Rabb'inin ona ne kadar değer verdiği görülmüştür. Allah insana yol göstererek hassas çizgi üzerinde nasıl yürüneceğini öğretmiştir. Rabbinin mesajlarını rehber edinen kişilerin dalâlete düşmüş, sapmış kişiler olmayacağına dikkat çekmiştir. Sure'de mümin olmanın ve öyle kalabilmenin ölçüleri verilmiştir. Kur'ân'da verilen misallerde çok fazla sapkınlık örneğine rastlanmış, Fâtiha Suresi'nin münacat kısmında müminlere dalâlete düşmemeyi nasıl istemeleri gerektiği öğretilmiştir. Mukâtil “اهدنا الصراط المستقيم” “*sırât-ı müstekîme hidâyet eyle*”²⁶⁷ âyetini “İslâm dinine hidâyet eyle” olarak açıklamış, İslam dininden başka dinlerin doğru olmadığını bildirmiştir.²⁶⁸

Mukâtil, Fatihâ'da geçen “nimet verdiklerinin”²⁶⁹ peygamberler ve nebiler olduğunu belirtmiştir. Gazaba uğramışların, Allah'ın maymuna ve domuza çevirdiği Yahudiler, dalâlete düşenlerin de müşrik Hristiyanlar olduğunu söylemiştir. Her iki grubun dışındakilerin yolunu, yani İslâm dinini bize göster²⁷⁰ şeklindeki yorumunda İslam dini dışındaki dinleri, dalâlet yolu olarak tefsir etmiş, değerlendirmelerini tevhit çerçevesinde yapmıştır.

Nesefî, “*Bizi doğru yola ilet*” ayetini bir önceki “istiâne” yani yardım isteme ayeti ile ilgili olarak tefsir etmiştir. Allah'a karşı kulluk ve ibadet yapılırken Allah'ın kullarını muvaffak kılması için kulların ondan yardım istemesi olarak

²⁶³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, I, 240.

²⁶⁴ Bakara 2/37.

²⁶⁵ Karadaş, “İnsana Tanınan Üç İlâhî İmkân: Fitrat-İşâret-Hidâyet”, s. 77.

²⁶⁶ Tîn 95/4.

²⁶⁷ Fatiha 1/6.

²⁶⁸ Mukâtil, *TefsîruMukâtil*, I, 25.

²⁶⁹ Fatiha 1/7.

²⁷⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 25, 26.

değerlendirilebilir, demiştir. Hidâyeti, apaçık yolda sabit kılmak şeklinde açıklamıştır. Doğru yolu ise hak yol ve İslam dini olarak tefsir etmiştir.²⁷¹

Taberî, “اهدنا/İhdinâ” kelimesini “açıklamak, göstermek, götürmek, başarılı kılmak” şeklinde değerlendirmiştir. “Bizi doğru yola ilet” ayetini ise şöyle açıklamıştır: Sen bizi doğru yolda olmaya muvaffak kıl. Bir rivayette Cebrail Hz. Peygamber’e “bizi doğruya götüren yolu ilham et” şeklinde dua etmeyi öğretmiştir. Burada kastedilen mana muvaffak kılmayı istemekle aynıdır. Hidâyeti artırmakla ilgili en isabetli mana, kulun gelecekte yapacağı amelleri için Rabb’inden yardım ve tevfikini artırmasını istemesidir.²⁷²

Bakara Suresi’nin ilk ayetleri kurtuluşa eren insanın özelliklerinden bahseder. Muttakiler olarak nitelendirilen bu insanlara şüpheden uzak olan kitap, doğru yolu gösterir.²⁷³ Peygamber (s.a.v), Yahudilerden Kâ’b ve Esîd’i İslâm’ı kabul etmeye çağırdı. İki Yahudi Nebî’yi yalancı çıkarmak isteyerek, Yüce Allah’ın Mûsâ peygamberden sonra bir kitap indirmediğini söyledi. Bunun üzerine Yüce Allah Bakara Suresi’ndeki şu ayetleri indirdi.²⁷⁴ “Bu kitap ki, onda şüphe yoktur. Allah’tan sakınanlar için bir hidâyettir.”²⁷⁵ Mukâtil bu ayetleri şu şekilde açıkladı: Bu kitap, Hz. Muhammed’e Allah tarafından indirilmiştir. Bunda şüphe yoktur. Yahudilerin yalanladığı bu kitap, şirkten sakınanlar için dalâletten doğru yola çıkıştır.²⁷⁶

Müfessir, Abdullah b. Selam ve arkadaşlarını istisna ederek Yahudilerin Hz. Peygambere indirilen kitap hakkında şüphede ve dalâlet içinde olduklarını bildirmektedir.²⁷⁷ Yüce Allah, yukarıda zikredilen ayette takvalı olmanın ve doğru yolda kalabilmenin şartlarını bildirmiştir. Bunların başında Allah’ın gönderdiği kitapların Allah katından geldiğine iman etmek ve bu hususta şüphe etmemektir. Ayrıca kişi doğru yolda sebat göstermek istiyorsa şirkten ve şüpheli işlerden sakınması gerekmektedir.

Taberî de, Kur’ân’ın rehberliğinin yalnız Allah’tan korkanlar için geçerli olduğunu söylemiştir. Müfessir, “متقين” “müttakileri” Allah’ın kendilerine emrettiği

²⁷¹ Neseî, *Medârikü’l-tenzil*, I, 31,32.

²⁷² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 166, 167.

²⁷³ Bakara 2/2.

²⁷⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 28

²⁷⁵ Bakara 2/2.

²⁷⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 28.

²⁷⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 28, 29.

işlerde ona itaat eden, yasakladığı hususlarda günahlardan sakınarak Allah'tan korkan insanlar olarak tarif etmiştir. Yine ilgili ayette “هُدًى” (doğru yolu gösteren) kelimesini Şa'bi'den gelen rivayette “sapıklıktan kurtaran” olarak yorumlamıştır. Diğer bir rivayette “müttakiler için nur” manasında tefsir etmiştir.²⁷⁸

Mukâtil, hidâyet ve dalâleti o dönemde yaşayan Yahudilerle sınırlandırmıştır. Yakın zaman müfessirlerinden Hamdi Yazır da hidâyeti sakınma sıfatına sahip olanlara has kılmış bu kimselerin şek ve şüpheden uzak olduklarını bildirmiştir. “ihtidayı” istenilene kavuşmak olarak açıklamıştır. Temiz yaratılış kaybedenlerin “ihtidadan” bir paylarının olmayacağını söylemiştir.²⁷⁹

Mevdûdî'ye (ö. 1903/1971) göre Kur'ân'dan yararlanabilmenin şartları vardır: İlk şartı, Allah'tan korkmak ve hakkı batıldan ayıran bir özelliğe sahip olmaktır. Aksine hak ve batılı gözetmeyen, kendi ihtirasının peşinden giden ve dünya hayatı boyunca amaçsızca yaşayan kimseye Allah'ın Kitab'ından bir hidâyet yoktur. İlahi Kitap'la hidâyete ulaşabilmenin diğer şartı, gayba âlemine inanmaktır. Bunlar peygamberlere güvenilir olarak kabul edilen, Allah'a, meleklerle, vahye, ahirete, ceza ve mükâfata inanmaktır. Ancak bu kimseler hidâyetten bir pay alırlar. Sadece duyularla algılanabilen şeylere inanan kimseler Kur'ân'dan hidâyete alamazlar.²⁸⁰

İnsanı yaratan Allah, ona doğru yolu bulacağı kitaplar indirmiştir. Bu kitaplar Hz. Muhammed'le ve onun dönemiyle sınırlı değildir. “*Biz her ümmete Allah'a kulluk etmeleri ve tâğuttan sakınmaları için peygamberler gönderdik.*”²⁸¹ Zikredilen ayette Yüce Allah'ın Hz. Peygamber zamanından önce insanları doğru yola iletecek peygamberler ve kitaplar gönderdiği ifade edilerek bu kitapların da hidâyet olduğuna dikkat çekilmiştir.

Yüce Allah, İsrailoğullarını dalâletten hidâyete iletmek için Kur'an'dan önce Tevrat ve sonra da İncil'i indirmiştir. Sonrada Hz. Peygambere'e bir hidâyet olarak Furkân'ı indirmiştir. “*Ey Muhammed, Allah, Kitab'ı sana hak ile batıldan uzak, daha önceki kitapları tasdikleyici olarak indirdi. Daha önce de insanlara hidâyet olsun diye Mûsâ'ya Tevrat'ı, İsâ'ya İncil'i indirdi. Bi de Furkân'ı*

²⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, I, 230.

²⁷⁹ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 159,160.

²⁸⁰ Ebû'l-A'la el-Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an Kur'an'ın Alamı ve Tefsiri Mevdûdî*, trc. Muhammed Han Kayan ve dğr. İnsan Yayınları, İstanbul, ts. I, 49.

²⁸¹ Nahl 16/36.

indirdi.”²⁸² Burada Furkân olarak zikredilen kitap Kur’ân’dır. “Furkân”, insanları din ile ilgili hususlarda şüphe ve sapıklıklardan kurtarıp kıyamet gününe kadar olacak şeyleri açıklayan kitaptır.²⁸³

Hakkı batıldan ayıran, “furkân” kutsal kitaplara ortak isim olmuştur. Âlimler “furkân” kavramını farklı şekilde değerlendirmiştir. Kur’ân ve Tevrât’a “furkân” denilirken, peygamberlerin düşmanlarından kurtulduğu güne de “furkân” denilmiştir. Bahsi geçen ayetlerde anlatılmak istenen husus bu doğrultudadır.

Mukâtil, “*Hani doğru yolu tutasınız diye Mûsâ’ya Kitab’ı ve Furkân’ı vermiştik*”²⁸⁴ ayetini şu şekilde açıklamıştır: Yüce Allah Hz. Mûsâ’nın Firavun’la karşılaştığı “Furkân günü” denizi yararak Hz. Mûsâ’yı Firavun’dan kurtarmıştır. Bu sebeple Mûsâ’ya verilen “Furkân”, Firavun’a karşı hakkı batıldan ayıran yardımdır. Ayette zikri geçen “kitap” Tevrât’tır. Nur olarak verilen “Tevrât” ile dalâletten kurtulup hidâyeti bulmaları umulmaktadır. Allah, Enfâl Suresi’nde bildirdiği üzere kendi yardımı ile müminleri de müşriklerden kurtarmıştır.²⁸⁵ Müellif, Bedir savaşının anlatıldığı Enfâl süresi 41. Ayette sözü edilen “Furkân gününü” “yardım günü” olarak yorumlamıştır.

Taberî de bu konuda Mukâtil’e yakın yorum yapmıştır: “*İki topluluğun karşılaştığı Furkân günü*”²⁸⁶ yani Bedir günü Allah verdiği hüküm ile hak ve batılın arasını ayırdı. Aynı şekilde Allah Mûsâ’ya da Furkân’ı verdi. Allah yardımı ile Mûsâ’yı Firavun’dan kurtardı, selamete erdirdi. Muhammed’i (s.a) müşriklerden ayırdığı gibi Mûsâ’yı da Fir’avun’dan ayırdı.²⁸⁷

Müşrikler daha önce gönderilen kutsal kitapların dilinin İbranice olduğunu biliyorlardı. İbranicenin gönderilen kutsal kitapların özel dili olduğunu zannediyorlardı. Bu nedenle Hz. Muhammed’e gönderilen Kur’ân’ın Arapça olmasını yadırgadılar. Allah bu yanlış anlayışı düzeltmek için gönderdiği peygamberi kitabı açıklasın diye kavminin lisanı ile gönderdiğine dair buyruğunu indirdi. Kur’ân Arapça olmakla beraber bütün insanlığa gönderilen evrensel bir kitaptır.²⁸⁸ Yüce

²⁸² Âl-İmrân 3/3, 4.

²⁸³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 30.

²⁸⁴ Bakara 2/53.

²⁸⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 49, 50.

²⁸⁶ Enfâl 8/41.

²⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân* II, 71.

²⁸⁸ Hayreddin Karaman v. dğr. *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, Ankara, 2017, III, 303.

Allah“ *Her rasulü kavmine iyice açıklaması için kendi lisanı ile gönderdik. Allah dilediğini dalâlette bırakır, dilediğini de hidâyete erdirir*”²⁸⁹ buyurarak ilahi mesajları daha kolay anlaşılсын diye her peygamberi o topluluğun konuştuğu dil ile görevlendirmiştir.

Yukarıda zikredilen ayette Allah’ın saptırması ve hidâyete erdirmesinden çıkan sonuç şöyledir: Kişi tercihini dalâlet yönünde kullanır ve bu durumda kalmaya devam ederse Allah da onu kendi hâline bırakır. Gerçeği araştırarak hakkı tercih eden kişiyi Allah doğru yola iletir ve ona yardım eder.²⁹⁰

Müşrikler, “bu Kur’ân sana indirilmedi” diyerek Hz. Peygamber’i yalanlamıştır.²⁹¹ “*Sana söylenenler, senden önceki peygamberlere de söylenmişti*”²⁹² buyruğu bunu ifade etmektedir. Ayrıca insanların inanmamak için başka bahanelerinin olacağını bilen Yüce Allah, “biz kitabı anlayamadık” demeneleri için her peygamberi kendi lisanı ile göndermiş²⁹³ ve şöyle buyurmuştur: “*Şayet biz onu yabancı lisanda bir Kur’ân yapsaydık, onun ayetleri açıklanmalı değil miydi? Arap’a başka dilde bir kitap mı olurmuş, derlerdi. Deki, o iman edenlere yol gösterici ve şifadır.*”²⁹⁴

Mukâtil yukarıda zikredilen ayeti şu şekilde tefsir etmiştir: Kureyşliler Hz. Muhammd’in konuştuğu dil Arapça olmayan bir kölenin yanına girdiğini görüyorlardı ve Kur’ân’ı ondan öğrendiğini söylüyorlardı. Hz. Peygamber’in, Kur’ân’ı Arap olmayan birinden öğrendiğini iddia eden Mekkeli müşrikler Kur’ân’a kendi dillerinde bir kitap olduğu hâlde inanmazken farklı bir dil ile gelen kitaba kendi dillerinde olmadığı için asla inanmazlardı. Mukâtil, bu âyeti yorumlarken Allah’ın kendilerine karşı bir delil bırakmamak için Kur’ân’ı Arapça olarak indirdiğini, iman edenleri dalâletten çıkaran bir hidâyet, içindekileri açıklaması sebebiyle kalbinde iman olanlar için şifa olduğunu söylemiştir.²⁹⁵ Taberî de Süddî’den ve diğerlerinden gelen rivayetlerde Kureyşlilerin Arap bir kavim iken

²⁸⁹ İbrahim 14/4.

²⁹⁰ Karaman, *Kur’an Yolu*, III, 303.

²⁹¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 168.

²⁹² Fussilet 41/44

²⁹³ İbrâhîm 14/4.

²⁹⁴ Fussilet 41/44.

²⁹⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 169.

Kur'ân'ın yabancı bir dille gelmesine itiraz edeceklerini belirterek Mukâtil'e yakın bir yorum yapmıştır.²⁹⁶

Kullarını ve zaaflarını en iyi bilen Allah (c.c) onlardan gelecek her türlü itirazı engellemek istemiştir. Bu itirazlar arasında “bize de kitap indirilse biz de doğru yolda oluruz” deme ihtimalini ortadan kaldırmak için şöyle demiştir: “*Kitap ancak bizden önceki iki topluluğa indirilmiştir ve şüphesiz biz onları okumaktan gafiller idik*”²⁹⁷ demesinler diye Kur'ân'ı indirdiğini bildirmiştir. En'âm Suresi'nde geçen bu ayetlerde yukarıda zikredilen görüşü kuvvetlendirmektedir. Mukâtil, bu ayette hitap edilen kimselerin Mekke kâfirleri olduğunu, onlardan önce kendilerine kitap gönderilenlerin Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu bildirmiştir.²⁹⁸

Kurtubî de (ö. 671/1273) hitabın Mekke ehline olduğunu, indirilen kitabın Tevrât ve İncîl, iki topluluğun Yahudiler ve Hıristiyanlar olduğunu ifade etmiştir. Kurtubî'nin Mukâtil'den farklı olarak yaptığı yorum, Mekke kâfirlerinin “bize kitap indirilmedi, biz onun tilavetini ve lisanını bilmiyoruz.” dememeleri içindir şeklinde olmuştur. Kurtubî “dirâset” kelimesini tilavet ve lisan olarak açıklayarak şöyle devam etmiştir: “Bizden önce Yahudi ve Hıristiyanlara kitap indirildi. Bize kitap indirilmedi, bizden önce indirilen kitapları onların dilini bilmediğimiz için okuyamayız” dememeleri için Allah Kur'ân'ı indirmiştir.²⁹⁹

Allah Teâlâ yine bu konu ile ilgili olarak En'âm Suresi'nde yukarıda söz konusu edilen buyruklara benzer buyruklar zikretmektedir. Mekke kâfirlerini kast ederek “daha çok hidâyette olurduk” gibi bir bahaneleri olmaması için “*Rabb'inizden bir beyyine ve bir hidâyet ve bir rahmet geldi*”³⁰⁰ buyurmaktadır. Mukâtil burada “beyân” kelimesinin Kur'ân olduğunu, Kur'ân'ın dalâletten çıkararak yol gösterici, iman edenleri azap olmaktan kurtaran bir rahmet olduğunu bildirmiştir. Böylece Mukâtil gönderilen kutsal kitapların insanları dalâletten çıkararak hidâyete erdirdiğine işaret etmiştir.³⁰¹

Allah kutsal kitaplar göndermekle beraber sahifeler de göndermiştir. Mukâtil, Tâhâ Suresi'nde zikredilen “sahifeleri” Hz. İbrâhim'e verilen sahifeler

²⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XXI, 482, 483, 484.

²⁹⁷ En'âm 6/156, 157

²⁹⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 379.

²⁹⁹ Kurtubî, *el Câmiu'lî ahkâmi'l Kur'ân*, VII, 144.

³⁰⁰ En'âm 6/157.

³⁰¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 379

olarak açıklamıştır. Yüce Allah, “*Şüphesiz bu hükümler ilk sayfalarda, İbrâhim ve Mûsâ'nın sayfalarında da vardır*”³⁰² buyurmuştur. Ayrıca Necm Suresi'nde de Hz. İbrâhim ve Hz. Mûsâ'nın sahifelerinden haber vermiştir.³⁰³

Allah (c.c) Bakara Suresi'nde bildirdiği üzere bütün insanları “tek bir ümmet” olarak yaratmıştır. Ayrılığa dalâlete düşmesinler diye Kutsal kitaplar ve sahifeler göndermiştir. Bununla beraber zaman içerisinde ayrılığa düştüklerini ve bu ayrılığın sebeplerini açıklamıştır.³⁰⁴ Âlimlerin bu konuda çeşitli görüşleri olmuştur.

İnsanlar kendi aralarında din ve dünya hayatıyla ilgi konularında ihtilafa düştüler. Allah bu ihtilaflarla ilgili olarak, peygamberler vasıtasıyla insanlara yol göstermek üzere kitap ve sâhifeler gönderdi. Kendisine kitap ve sâhife verilmeyen peygamberler de kendisinden önce gönderilen peygamberin kitabı veya sâhifeleriyle tebliğini yaptı. Bu konu Mukâtil'in şu yorumlarıyla daha iyi anlaşılacaktır: Nûh Peygamberin yaptığı gemide bulunan insanlar Din-i İslâm'a mensup bir ümmet idi. İnsanlar tek bir ümmet iken Yüce Allah insanları anlaşmazlığa düştükleri konularda hüküm versin diye kitaplar gönderdi. Allah hak ile kitabı yani İbrâhim'in sahifelerini indirdi. İbrâhim ve İshâk gibi İsmâil de kavmini bu sahifelerle dine davet etti. Onlar da iman ettiler. Hz. Yâkup Mısırlıları, Hz. Lût da Sedûm halkını bu sahifelerle dine davet etti. Bu kitaptan sonra kıskançlıklarından dolayı ayrılığa düştüler.³⁰⁵ “...*Kitap verilenler, kendilerine apaçık ayetlet geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Allah iman edenleri izniyle ayrılığa düştüğü gerçeğe hidâyet etti. Allah dilediğini doğru yola iletir.*”³⁰⁶ Mukâtil, daha önce kitap verilenler Kur'ân hakkında ayrılığa düştüler; Allah onları “hakka” yani tevhide hidâyet etti, demiştir. Dosdoğru olan dinin İslâm dini olduğunu, onun dışındaki dinlerin batıl olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁷

Râzî “tek bir ümmetten” kastedilen manayı şöyle açıklamıştır: Allah Hz. Âdem'i evlatlarına peygamber olarak gönderdiğinde oğulları ve kızları İslam dini üzere idiler. Daha sonra Hâbil ve Kâbil arasında geçen kavgadan sonra Kâbil kıskançlık sebebiyle kardeşini öldürmüştür. İnsanlar arasında çıkan ihtilaflar

³⁰² A'la 7/18, 19.

³⁰³ Necm 53/36, 37.

³⁰⁴ Bakara 2/213.

³⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 111.

³⁰⁶ Bakara 2/213.

³⁰⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 111.

sebebiyle Allah peygamberler göndermiştir.³⁰⁸ Peygamberlerin gönderilme amacı insanları doğru yola çağırmasıdır. Ancak insan bu davete icap eder ve iman ederse doğru yolu bulur. İman etmek kişinin kendi tercihi ile yapılan bir kabuldür. Aşağıda bu hususa dikkat çekilecektir.

2.2.2. İman ve Hidâyet

Hidâyet ile doğrudan ilgili olan “iman” kelimesi sözlükte söylediği sözü tasdik etmek, doğrulamak, söylediğini kabullenmek, korkudan emin olmak demektir. Tasdik manasına gelen iman, yalanın ve küfrün zıddıdır. Gönlü mutmain olacak şekilde kabullenmek, içinde bir tereddüt olmaksızın kesin olarak içtenlikle ve can-ı gönülden inanmak anlamına gelir.³⁰⁹ Nebî'in (s.a.v) Yüce Allah katından getirdiği kesin olarak bilinen her hükmü kabul etmektir.³¹⁰

Ebû Hanife, Fıkhu'l-Ekber adlı risalesinde imanı şöyle tarif etmiştir: “İman, ikrar ve tasdikten ibarettir. Yeryüzü ve gökyüzü ehlinin imanı, iman etme yönüne bakarak eksilmez ve artmaz. Fakat yakîn ve kalp ile tasdik yönüne bakarak artar ve eksilir. Mü'minler iman ve tevhid hususunda eşittir. İbadet yönünde ise aralarında derece farkı vardır.”³¹¹

Ehl-i sünnet âlimleri, imanı “tasdik” olarak kabul etme hususunda ihtilaf etmemiştir.³¹² Mukâtil de imanı tasdik olarak tefsir etmiştir. Müfessir “...Allah'a ve ahiret gününe iman edenler”³¹³ âyetini, “Bu kimseler, Allah'ın ehad (bir tek) ve ortaksız olduğunu, ibadatlere karşılık verileceği diriliş gününü tasdik edenler” şeklinde tefsir etmiştir.³¹⁴ Mukâtil'in iman ve hidâyeti tefsir ettiği âyetlerde tevhit inancını sarsacak bir yorumuna rastlanmamıştır. Ayrıca Mukâtil'in, Mürcie gibi grupların “iman” konusunda İslâm'ın öngördüğü inanç sistemi dışında yaptığı açıklamaları teyit eden bir izahı bulunmamaktadır.

Yahudiler ve Hıristiyanlar Müslümanlara, ancak kendi dinlerine girdikleri zaman hidâyet bulacaklarını söylüyorlardı.³¹⁵ “Siz bizim dinimize tabi olun, çünkü

³⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, VI, 373.

³⁰⁹ İbn. Manzûr, *Lisânü'l-arap*, XIII, 22, 23.

³¹⁰ İbn. Manzûr, *Lisânü'l-arap*, XIII, 23; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akâdi ve Kelam'a Giriş*, s. 35.

³¹¹ Ebû Hanife, *Fıkhu'l-ekber*, I, 55.

³¹² İbni Manzûr, *Lisânü'l-arap*, XIII, 23.

³¹³ Bakara 2/125.

³¹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 77;

³¹⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 80.

bizim dinimizden başka bir din yoktur''diyorlardı."³¹⁶ Bunu söylerken de Hz. İbrâhim'in Yahudi ve Hıristiyan olduğunu iddia ediyorlar, her peygamber Yahudi olarak öldü diyorlardı.³¹⁷ Yüce Allah onların yalancı olduklarını ifade ederek gerçek din "hanif olan İbrâhim'in dinidir"³¹⁸ buyruğunu indirerek Hz İbrâhim'in müşriklerden, Yahudi ve Hıristiyanlardan olmadığını bildirmiştir.³¹⁹

Yahudi ve Hıristiyanların tartışmalarını haber veren Yüce Allah müminlere nasıl iman etmeleri gerektiği hususunda yol göstermiş ve şöyle buyurmuştur: "*Deyin ki, biz Allah'a bize indirilene, İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yâkûp ve torunlarına indirilene, Mûsâ'ya ve İsâ'ya ve nebilere Rableri tarafından verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini ayırt etmeyiz.*"³²⁰ Söz konusu ayette ehl-i kitaba müminler gibi iman etmeleri emredilmiştir.³²¹ Mukâtil âyeti, "eğer ehl-i kitap'ta müminlerin iman ettiği gibi nebilere ve kitaplara iman eder ve tasdik ederse hidâyet bulur" şeklinde tefsîr etmiştir.³²² Yahudi ve Hıristiyanlar peygamberlerin bir kısmına iman ederken bir kısmını inkâr ettikleri için iman konuları sıralanırken Allah'a, peygamberlere ve kitaplara iman edilmesi emredilmiştir. Bu emir sadece mü'minlere has kılınmamış, ehl-i kitabın da mü'minler gibi iman etmesi istenmiştir. Böyle olduğu takdirde Allah'ın o kimseleri de hidâyete erdireceği müjdelenmiştir. Bu ayette Yüce Allah iman esaslarının bir bütün olduğuna dikkat çekmiştir. Mukâtil'in âyete yaptığı yorum bu doğrultuda olup Yahudi ve Hıristiyanların bozuk inanç sistemini destekleyen bir açıklaması görülmemiştir.

Kur'ân'da imanın merkezi olan kalp konusunda şu âyet zikredilmiştir: "*Allah kimi hidâyete erdirmek isterse onun kalbini İslam'a açar.*"³²³ Mukâtil söz konusu ayetin Hz. Peygamber hakkında ve onun kalbini genişletmek için indiğini söyleyerek öze indirgenmiş, devamında zikredilen ayet için de şöyle yorum yapmıştır: "*Bu Rabb'inin dosdoğru yoludur. Böylece ayetleri nasihat almaları için açıklarız.*"³²⁴

³¹⁶ Bakara, 2/135.

³¹⁷ Neseî, *Medârikü't-tenzil*, I, 132.

³¹⁸ Bakara 2/135.

³¹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 80; "Hanif" tüm batıl dinleri bırakıp hakka, gerçeğe yönelmek demektir. Bkz. Neseî, *Medârikü't-tenzil*, I, 133.

³²⁰ Bakara 2/136.

³²¹ Bakara 2/137.

³²² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 81.

³²³ En'am 6/125.

³²⁴ En'am 6/125, 126.

Mukâtil âyeti, “yani Allah’ın birliğini zikretsiner diye hidâyet ve dalâlet hususunda kalplerin durumunu böyle açıklarız” demiştir.³²⁵

Nesefî, Allah’ın “kalbini İslam’a açması” ile ilgi ayeti Allah hidâyet ettiği kişinin kalbini genişletir ve nurlandırır şeklinde yorumlamıştır ve Hz. Peygamber'den gelen şu rivayeti zikretmiştir: Hz. Peygamber şöyle dedi: “Kişinin kalbine nur girdiği zaman Allah onun kalbine inşirah verir ve kalbini açar.” Sahabe bunun alameti nedir diye sorduğunda Hz. Peygamber, “ebedi âleme yönelmek, aldatan âlemden kaçınmaktır. Ölüm gelmeden önce ölüme hazırlık yapmaktır” dedi.³²⁶

Kur’ân’da imanın ve inkârın kalpteki durumu şöyle açıklanmıştır: “Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkârı, fâsıklığı ve karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar doğru yolda olanların ta kendileridir.”³²⁷ Mukâtil “Yüce Allah imanı yani tasdik etmeyi, size vaat ettiği sevapların karşılığı ile süsledi. Küfür ve fâsıklık gibi günahları ve isyan gibi mâsîyetleri, vaat ettiği ceza sebebiyle size sevimsiz gösterdi. İşte doğru olanlar yani hidâyet üzere olanlar onlardır”³²⁸ şeklindeki yorumuyla kişinin sevap ve ceza karşısında kalbinin alacağı olumlu ve olumsuz duruma dikkat çekmiştir. Mukâtil tefsirinde nispet edildiği siyasi ve itikadi mezheplerden bahsetmemiştir. Müellif bu âyetleri tefsir ederken iman konusunda yaptığı yorumlar o grupların bozuk inançlarına adeta bir cevap niteliğindedir. Nitekim Mürcie, amelin imanla olan bağı konusunda ibadetleri küçümsemeye son derece ileri gitmiş, hatta ibadetlerin cennete girip girmemede bir fonksiyonu olmadığını iddia etmiştir.³²⁹ Mukâtil’in iman konusunda yaptığı yorumuna bakıldığında o bozuk görüşlü Mürcie ile ilgisi olmadığı görülmektedir.

İnsan dünya hayatı devam ettiği süre içinde bir takım imtiharlardan geçecektir. Bu durum Kur’ân’da şöyle haber verilmektedir: “ليبلوكم ايكم احسن عملا/hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için...”³³⁰ Ölümü ve hayatı yaratıp kulunu imtihana tabi tutan Allah, iman edenlerin kalbine ne yapmaları gerektiğini öğretmektedir. Teğâbun Suresi’nde geçen şu ayette kalp, iman-hidâyet birbiriyle bağlantılı olarak zikredilmektedir: “Allah’ın izni olmaksızın musibet isabet

³²⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 369.

³²⁶ Nesefî, *Medârikü’l-tenzil*, I, 535; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, XII, 98; Tirmizî, “Mursel”, 2/772; Beyhakî, “el-Esmâ ve’s-sıfâl”, 1/258.

³²⁷ Hucûrat 49/7.

³²⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 260.

³²⁹ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 137.

³³⁰ Mülk 67/2.

etmez, kim iman ederse Allah onun kalbine hidâyet verir.”³³¹ Mukâtil, musibet hususunda kim Allah’ı tasdik ederse yani musibetin Allah’ın emri ile olduğunu bilirse Allah “istirca” (sığınma) hususunda onun “يَهْدِي قَلْبَهُ” kalbine yol gösterir demiştir.³³² Küşeyrî de Allah’ın “يَهْدِي قَلْبَهُ” (kalbine hidâyet verir) buyruğunu, sünnete ittibâ ve bid’atlerden sakınmak şeklinde yorumlamıştır.³³³

Yüce Allah “هدى” ve “رحمة” “hidâyet” ve “rahmet” kaynağı olan Kur’ân hakkında şöyle dedi: “Ey Muhammed, Biz sana kitabı ancak hakkında ihtilaf ettikleri şeyi onlara beyan etmen, inan bir topluma hidâyet ve rahmet olsun diye indirdik.”³³⁴ Mukâtil, bu ayette Mekke kâfirlerinin Kur’ân hakkında ihtilaf ettiklerini, müminlerin Kur’ân’la hidâyete erdiklerini söyleyerek hidâyeti müminlerle sınırlamıştır.³³⁵ Günümüz tefsircilerinden Zeki Duman da söz konusu ayette müşriklerin ihtilafa düştükleri ve kesinlikle kabul etmeye yanaşmadıkları konunun öldükten sonra tekrar diriltirme olduğunu söylemiş ve şöyle devam etmiştir: Onlara göre, bir insan ölüp zamanla bedeni çürüyerek toprağa karıştıktan sonra yeniden dirilmesi mümkün değildir. Bu durumu düşünüp akıl erdiremedikleri için mümkün görmemişlerdir. Kendileri ile aynı cinsten olan bir insanın peygamber olmasını kabul edememişlerdir.³³⁶

İbni Kesîr, bu ayetlere Mukâtil’den farklı bir yorum getirerek şöyle devam etmiştir: Kur’ân inananların kalpleri için bir hidâyet ve ona sarılanlar için de bir rahmet olmuştur. Allah Teâlâ Kur’ân’ı ölü kalplere yaşam sebebi kılmıştır. Allah, bunun gibi gökten su indirerek yeryüzünü diriltir. Şüphesiz kelamı dinleyen ve manasını bilen bir topluluğa delil vardır. Yağmur nasıl yeryüzüne hayat veriyorsa Kur’ân da ölmüş kalplere hayat verir.³³⁷

Buraya kadar incelediğimiz âyetler iman ve hidayet hususunda idi. Mukâtil tefsirinde bu ve benzeri âyetlerde zikredilen iman ve onu destekleyen ibadetler noktasında tevhit inancına aykırı bir değerlendirme yapmamıştır. Onun

³³¹ Teğâbun 64/11; “istirca” için ayrıca bkz. Bakara 2/156, 157.

³³² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 369.

³³³ Abdî'l-Kerîm b. Hevâzin b. Abdî'l-Melik el- Küşeyrî, (ö. 465), *Letâif'ül-işârât tefsîru'l-Küşeyrî*, el-Heyetü'l- Mısıriyyete'l-âmmete'l-kütübi, Mısır, ts, III, 595.

³³⁴ Nahl 19/64, 65.

³³⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 228.

³³⁶ M. Zeki Duman, *Beyânü'l-Hak Kur'ân'ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*, Fecr Yayınları, Ankara, 2008, II, 378

³³⁷ İbni Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, IV, 580.

değerlendirmelerinin Yahudi ve Hıristiyanların tahrif ettikleri inançlarını ve Mürcie'nin iman konusunda bozuk inancını desteklemediği yönündedir. Mukâtil'in iman konularında yaptığı yorumlarını incelediğimiz gibi ibadetlerle ilgili yorumlarını da inceleyerek O'nu daha iyi tanımaya ve tanıtmaya çalışacağız.

2.2.3. İbâdet ve Hidâyet

İnsanın dünyada iken Allah'a karşı yakınlığını belirleyen ve hayatını etkileyen en önemli faktör ibadetleridir. İbadet, ubûdiyetten daha mübalağalı olup, sözlükte, kullukta bulunmak, boyun eğmek demektir. Tezellülün nihai noktası ibadettir. Bu da ancak lütufta bulunan Allah için yapılır.³³⁸ Daha geniş bir manada ibadet, yüceltmek, sevgi, saygı ve bağlılığını ifade edebilmek için iyi niyetle yapılan ve karşılığında mükâfat bulunan tutum ve davranışlar anlamına gelmektedir.³³⁹

Yüce Allah, kendisine samimi bir şekilde kulluk yapmak isteyenlere bu doğrultuda yol göstererek şöyle buyurmuştur: “*Doğru yola ilettikten sonra, sakınacakları şeyleri onlara açıklamadıkça Allah bir kavmi saptıracak değildir.*”³⁴⁰ Allah orada hazır bulunmayanlara, dönüp geldikleri zaman duymaları gereken emir ve yasakları bildirmeden bir kavmi kendi hâline terk etmez.³⁴¹

Mukâtil, yukarıda zikredilen ayeti şu şekilde tefsir etmiştir: Hz. Peygamber'e Allah tarafından emir ve yasaklar bildiriliyor, yeri geldiğinde de gelen ayetlerle bunlar nesh ediliyor yani değiştiriliyordu. Kible yönü, Mescid-i Aksâ'dan Mescid-i Haram'a çevrilmiş; içki haram kılınmıştı. Bunun gibi birtakım emir ve nehiylerde değişiklikler olmuştu. Ancak bunu duymayıp önceki gibi amel etmeye devam edenler gelip durumu Hz. Peygamber'e arz edince yukarıda söz konusu edilen ayet-i kerime nazil oldu.³⁴² Zemahşerî ilgili ayeti tefsir ederken Mukâtil'in yorumuna benzer bir yorum yapmıştır. Allah'ın, üzerlerine vacip olan ibadetleri ve sakımları gereken haramları açıklamadan bir kavmi saptırmayacağını söylemiştir.³⁴³

Yukarıda zikredilen 15. ayetten önceki 13 ve 14. ayetlerle ilgili olarak tefsirlerde çeşitli yorumlar yapılmıştır. Mukâtil'in tefsirinde konu ile ilgili şu

³³⁸ İsfâhânî, *Müfredât*, s. 626.

³³⁹ Mehmet Emin Özafşar, Recai Doğan, *İbadetin, Temel İslam Bilgileri*, DİB Yayınları, Ankara, 2010, s.7

³⁴⁰ Tevbe 9/115.

³⁴¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 74.

³⁴² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 74.

³⁴³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 315.

rivayetler geçmektedir: Mekke'nin fethinden sona Hz. Peygamber ebeveyninden hangisinin daha sonra vefat ettiğini sordu. Annen Âmine denilince Hz. Peygamber de "Onun için Allah'tan istiğfar dileyebileceğim. Çünkü İbrâhim de (a.s) Allah'a şirk koşan babası için bağışlanma istemişti" dedi. Sonra Rabbimiz "*Peygamber ve mü'minlerin, cehennemlik oldukları açıklandıktan sonra, akrabaları da olsa şirk koşanlar için bağışlanma istemek olur şey değildir*"³⁴⁴ buyurdu. Mukâtil, rivayeti "küfür üzere ölen ebeveyni için istiğfar etmek Nebî'ye yakışmaz" şeklinde yorumladı. Ayrıca ayetin Hz. Peygamber ve Hz. Ali hakkında indiğini bildirdi.³⁴⁵ Akabinde gelen ayette Hz. İbrâhim'in babasına yaptığı istiğfârın sebebinin daha önce babasına istiğfar edeceğine dair söz vermesi, kâfir olduğu açıklandıktan sonra Hz. İbrâhî.n'ın babasına istiğfar etmekten vazgeçmesi olarak açıklanmaktadır.³⁴⁶

Taberî, Tevbe Suresi 113, 114, 115. âyetleri birlikte değerlendirmiştir. Müfessir, bu ayetlerin nüzul sebebi hakkında farklı rivayetler zikretmiştir. Rivayetlerden bir tanesi şöyledir: Hz.Peygamber amcası Ebû Talip vefat ederken yanına girmiş ve ona kelime-i tevhidi telkin etmiştir. Ebû Talip yanında hazır bulunan Ebû Cehil gibi müşriklerden çekindiği için bu sözleri tekrar etmeden vefat etmiştir. Nebî (s.a), amcası için istiğfarda bulunacağını söyleyince bu ayetler nazil olmuştur.³⁴⁷

Taberî'nin tefsirinde geçen diğer rivayet şöyledir: Hz. Peygamber annesinin kabrini ziyaret etmiş ve onun için gözyaşı dökmüştür. Etrafındakiler de bu duruma ağlamıştır. Nebi, "Ben Rabb'imden annemin affedilmesi için izin istedim. Bu konuda bana izin verilmedi. Ancak mezarını ziyaret etmeme izin verildi." dediğinde bu ayetler nazil olmuştur ve Yüce Allah Nebi'yi annesi için istiğfar etmekten men etmiştir. Bir rivayette de babası için istiğfarda bulunduğu söylenmiştir.³⁴⁸ Mukâtil, 115. ayetle ilgili olarak ibadetlerle ilgili gerekli açıklamalar gelmeden Allah'ın bir kavmi dalâlete düşürmeyeceğini söylemiştir. Taberî de müşrik akrabaları için istiğfâr

³⁴⁴ Tevbe 9/113.

³⁴⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 74; Biz Mukâtil'in Hz. Peygamberin annesi hakkında yaptığı yorumu katılmıyoruz. Çünkü Hz. Peygamber dünyaya geldiğinde tevhit inancı hâkim değildi. Bununla birlikte Hz. Âmine'nin nasıl bir inanca sahip olduğuna dair kesin bir bilgi yok iken, Mukâtil'in babayı istisna edip sadece anneyi bu şekilde değerlendirmesi Hz.Âmine'ye haksızlık olacaktır.

³⁴⁶ Tevbe 9/114,

³⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 509, 510.

³⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV,512, 513.

edenler hakkında itaat ve sakınmakla ilgili gerekli açıklamalar gelmeden Allah'ın onları dalâlete düşürmeyeceğini ifade etmiştir.³⁴⁹

İbn. Kesîr de bu ve bir önceki ayetlerle ilgili olarak şu yorumu yapmıştır: Yüce Allah'ın mü'minlerin müşriklere istiğfarı terk etmesi hususundaki beyanı hususidir. İtaat veya günahları terk etmek hususundaki beyanı ise umumdur.³⁵⁰ Âlimlerin bu âyetlere yorumları ibadet veya istiğfar konusunda olmuştur. Yüce Allah her iki durumda da kullarına yapmaları gereken şeyler hususunda yol göstermiştir.

2.2.3.1. Kiblenin Kâbe'ye Çevrilmesi İle İlgili Olarak Allah'ın Müminlere

Hidâyet Etmesi

Yüce Allah dilediği kimseleri hidâyete erdirmek ve dilediği mekânları kible yapma konusunda yegâne güç sahibidir. Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra kiblenin değiştirilerek Beytü'l-Makdis'den, Mescid-i Harama ve Kâbe'ye doğru çevrilmesi bunun bir göstergesidir.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra da bir süre Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldı. Allah'ın hicretten sonra Hz. Peygambere bunu emretmesinde elbette hikmetler vardı. Yahudiler Hz. Peygamber'in Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmasından memnundu.³⁵¹ Ancak kible Kâbe'ye çevrilince bundan hoşnut olmadılar. Kur'ân bunu şöyle ifade etmektedir: "*Allah'ın hidâyet verdiğiinden başkasına ağır gelse de yönelmekte olduğun ciheti kible yaptık. Ki Rasul'e tabi olanlarla gerisin geriye dönecekleri ayırt edelim diye. Allah imanlarımızı zayi edecek değildir...*"³⁵² Mukâtil bu âyette kastedilen kiblenin Beytü'l-Makdis olduğunu söylemiştir.

Hz. Peygamber ve arkadaşları Mekke'deyken sabah akşam olmak üzere iki rekât namaz kılıyorlardı. Hz. Peygamber miraca çıktığında beş vakit namaz ile emrolundu. Seferilik dışında farz namazlardan sabah akşam dışındakiler dört rekâta çıkarıldı. Muhammed (a.s) Mekke'den Medine'ye hicret edince Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılması emredildi. Tevrât'ta Hz. Peygamber'in özelliklerini bilen Yahudilerin Nebi'yi yalanlamaları önlendi. Hz. Peygamber ve ashabı on yedi ay Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kıldılar. Peygamber (s.a) kiblelerden Kâbe'yi daha

³⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV,537.

³⁵⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, IV, 198.

³⁵¹ Karaman, *Kur'an Yolu*, I, 227.

³⁵² Bakara 2/143.

çok seviyordu. Kiblenin Yahudilerin kiblesinden Kâbe'ye doğru çevrilmesini arzu edip Allah'tan bu hususta vahiy gelmesi için gökyüzüne bakıp duruyordu. Yüce Allah Recep ayında sabah namazı kılınırken³⁵³ “Yüzünü semâya doğru çevirdiğini görüyoruz. And olsun seni hoşnut olacağın kibleye çevireceğiz. Bundan sonra yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. Sizde nerede bulunursanız bulunun yüzlerinizi Mescid-i Haram yönüne çevirin.” buyruğunu indirdi.³⁵⁴

Kible Kâbe'ye çevrilince Mekke müşrikleri “Muhammed işlerinde tereddüt etmeye başladı. Atalarının doğup büyüdüğü yerleri özlüyor. O size yöneldi, dininize de dönecektir.” şeklinde konuşmaya başladılar. Bunun üzerine Peygamber'ini ve mü'minleri dini olan İslam'a hidâyet eyleyen Yüce Allah şöyle dedi.³⁵⁵ “...Şark da garp da Allah'a aittir. Allah istediği kişiyi sırât-ı müstekîme yöneltir.”³⁵⁶ Mukâtil, “صراطى مستقى/sırâtı müstekîmi” İslâm dini olarak tefsir etmiştir.

Kiblenin Kâbe yönüne çevrilmesinden sonra Yahudiler dedikodu yapmaktan geri kalmadılar. Hz. Peygamber'in onların kiblesini kıskançlığı yüzünden terk ettiğini, kendi kiblelerinin peygamberlerin kiblesi olduğunu söylediler. Kendilerinin adaletli kimseler olduğunu iddia ettiler. Bunu Muhammed de biliyor, dediler. Yüce Allah onların bu iddiaları üzerine mü'münler hakkında şu ayetleri indirdi.³⁵⁷ “...İşte böylece sizi vasat (adaletli) bir ümmet yaptık...”³⁵⁸

Yahudilerden bir grup, Müslümanlara kible Kâbe olmadan önce Beytü'l-Makdis'e doğru kıldıkları namazların durumunu sordu. Bu durumu Müslümanların aleyhinde yorumlamak için ellerinden geleni yaptılar. “Böyle, kiblenin çevrilmesi sizin için hidâyet mi yoksa dalâlet mi” dediler. “Eğer Kâbe'ye çevrilmesi hidâyet ise daha önce kıldığınız namazlar ne olacak? Şüphesiz kible değiştirilmeden önce ölenleriniz dalâlet üzere ölmüşlerdir” dediler. Müslümanlar da onlara, “hidâyet ancak Allah'ın emrettiği şeyler, dalâlet de yasakladığı şeylerdir” şeklinde karşılık verdiler.³⁵⁹

³⁵³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 82, 83.

³⁵⁴ Bakara 2/143.

³⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 83.

³⁵⁶ Bakara 2/142.

³⁵⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 83.

³⁵⁸ Bakara 2/143.

³⁵⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 84.

Kible Kâbe'ye çevrilmeden önce ölenlerin akrabaları Hz. Peygamber'e gelerek "akrabalarımız önceki kibleye yönelerek namaz kılarken hayata veda ettiler. Yüce Allah seni İbrâhim Peygamber'in kiblesine yöneltti. Akrabalarımızın hali ne olacak?" Dedikleri zaman Rabbimiz şöyle buyurdu: "Yüce Allah imanlarınızı ziyana uğratamaz. Allah insanlara çok şefkatli ve merhametlidir."³⁶⁰ Yani Allah sizin daha önce emredildiğiniz kibleye doğru namaz kılmaya dair imanınızı zarara uğratmaz. Bilakis kabul eder.³⁶¹

Yüce Allah kiblenin Kâbe olması hususunda kendisinden korkulmasını emrederek dedi ki: "...Size olan nimetimi tamamlayayım. Umulur ki (dalâletten) hidâyete erersiniz."³⁶² Müfessir, kible olması nesh edildikten sonra Beytü'l-Makdis'e doğru yönelerek namaz kılmak dalâlettir demiştir. Beytü'l-Makdis dünyada onların rezil olmalarının sebebi, ahirette de onlar için cehennem azabıdır.³⁶³ Çünkü Yahudiler ve diğerleri kible konusunu bahane ederek Allah'ın emirlerine karşı gelmişlerdir. Kible konusunda mü'minler, Yahudiler ve müşrikler bir sınava tabi tutulmuşlar, ancak bu sınavı Allah'a gönülden bağlanan mü'minler kazanmıştır.

2.2.3.2. Hidâyet ve Salih Amel İlişkisi

Asr Suresinde hüsranda olmayanların iman edenler olduğu zikredilir. Hemen sonrasında salih amel işleyenlere³⁶⁴ dikkat çekilir. Akıl ve iradelerini kontürol edip Allah'ın rızasına uygun olarak yapılan bütün işler salih amel kapsamına girer. Bunların başında kitapta ve sünnette açıklanan emredilen şeyleri yerine getirmek ve yasaklanan şeylere riayet etmek gelmektedir. Ayrıca Allah'ın indirdiği hükümlere uygun, hak ve hayır olduğuna inanılarak, aile, akraba, insanlık için yapılan bütün iyilikler salih ameldir.³⁶⁵ Yüce Allah Kur'ân'da, salih amel işlemeyi de doğru yolda olmanın bir şartı olarak bildirmiş ve şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz ben, tövbe edip

³⁶⁰ Bakara 2/143.

³⁶¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 84,

³⁶² Bakara 2/150.

³⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 86, 87; Yeri gelmişken tefsirde geçen şu bilgileri nakledeceğiz. Mukâtil, kible ile ilgili ayetleri yorumladıktan sonra Amr b. Âs'tan gelen rivayeti zikretmiştir: "Siz Konstantiniyye'yi, Rûmiyye'yi ve Hamkale'yi fethedeceksiniz." Müfessir, "Siz Rûmiyye'yi fethedeceksiniz. Oraya girdiğiniz vakit doğu tarafındaki kiliseye girin ve mozaikleri sayın. Sekizincisi kırmızıdır. Onu sökün, altında peygamberlere ait bir takım eşyalar vardır" demiştir. Muhakkik Ahmed Ferîd bu bilgilerin İsrâiliyyat olduğunu söylemiştir.

³⁶⁴ Asr 103/2, 3.

³⁶⁵ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IX, 431.

*iman eden ve salih ameller işleyerek doğru yolda olanlar için çok bağışlayıcıyım.*³⁶⁶
Doğru yoldan maksat kişinin iman esaslarında şüpheye düşmemesi ve iyi ibadetler yapmaya devam etmesidir. Yaptığı amelleri doğru yapması ve Allah Rasulü'nün sünnetine tabi olmasıdır.³⁶⁷ Salih amellerden maksat ise namaz ve oruçtur.³⁶⁸

Kâbe, putperestliğin yıkılıp, tevhit inancının hâkim olmasının sembolüdür.³⁶⁹ Allah ilk mescit olan Kâ'be hakkında “*Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de âlemlere rahmet ve hidâyet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir.*”³⁷⁰ buyurmaktadır. Âlemlere hidâyet kaynağı olan Allah'ın evini ve başka mescitleri ancak doğru yolda olanlar imar eder.³⁷¹ Mukâtil onların sıfatlarını şöyle tarif etmiş tevhide, imana ve ibadetlere vurgu yapmıştır: O kimseler Allah'ın tevhidini ve amellerin karşılığının verileceği günü tasdik ederler. Rükû ve secdesini eksiksiz yaparak namazı vaktinde kılarlar. Malının zekâtını verirler. Allah'tan korkarlar ve ondan başkasına ibadet etmezler.³⁷²

Cahiliye döneminde Kâbe'nin bakımı ve oraya gelen hacıların hizmeti için kurulmuş müesseseler vardı. Bu işleri yürütmek Mekke halkı tarafından onurlu bir iş olarak görülüyordu. Daha sonraları mü'minler arasında, Mescid-i Haram'ın bakımı ve onarımıyla meşgul olan müşriklerin ibadetlerinin kabul olup olmayacağı tartışma konusu oldu. Bu tartışmalar Hz. Peygamber'e intikal edince Tevbe Suresi 17 ve 18. âyetler indirildi.³⁷³ Yüce Allah mescitlerini kimin yapmaya hak sahibi olduğunu şu ayetle bildirdi: “*Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru olanlardan olmaları umulmaktadır.*”³⁷⁴

Mukâtil zikredilen âyetlerin inmesine sebep olan olayı şöyle rivayet etmiştir: Bedir günü Mekkeli müşriklerden bazıları esir edildi. Esir edilenler arasında Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdü'l-Muttalib de vardı. Muhacir ve ensardan bir takım kimseler Mekkelilere şirkleri sebebiyle hakaret edip onları ayıpladılar. Hz.

³⁶⁶ Tâhâ 20/82.

³⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 347.

³⁶⁸ Kurtubî, *el Câmiu' li ahkâmi'l Kur'an*, XI, 231.

³⁶⁹ Karaman, *Kur'an Yolu*, I, 635.

³⁷⁰ Â'l-i-İmrân 3/96.

³⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XIV, 167.

³⁷² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 40.

³⁷³ Karaman, *Kur'an Yolu*, II, 739.

³⁷⁴ Tevbe 9/18.

Ali, amcası Abbas'a Hz. Peygambere karşı savaşması ve onunla akrabalık bağlarını kesmesi sebebiyle ağır sözler söyledi. Bunun üzerine Abbas, "neden bizim kötülüklerimizi zikrediyor da iyiliklerimizi gizliyorsunuz?" Dedi. Ashap da "iyilikleriniz var mı?" Dedi. Abbas da evet, dedi ve şöyle devam etti: Biz Kâbe'yi imar eder, hacılara yemek ve su veririz. Esirleri esaretten kurtarıyoruz." Onlar Müslümanlara karşı böyle iftihar edince Yüce Allah da³⁷⁵ "...Küfürlerine kendileri şahit olurken Allah'ın meşitlerini yapmaları olacak şey değildir. Ateş ehli olan bu kimselerin amelleri boşa gitmiştir"³⁷⁶ buyruğunu indirdi.

Yüce Allah ibadetler ve itaat noktasında gayretli olan kullarına özel manada yardım etmekte ve şöyle buyurmaktadır: "*Allah hidâyete erenlerin hidâyetini artırır. Kalıcı salih ameller Rabb'inin katında sevap bakımından ve sonuç bakımından daha hayırlıdır.*"³⁷⁷ Mukâtil, ayette sözü edilen hidâyeti, imanın artırılması olarak tefsir etmiştir. Kalıcı salih amellerin ise şu dört kelime olduğunu söylemiştir: "Sübânallâhi, velhamdülillâhi, velâilâhe illallâhü, vellâhu ekber."³⁷⁸

Yukarıda zikredilen ayetle ilgili olarak Râzî'nin tefsirinde Hz. Peygamber'den gelen şu rivayet geçmektedir: Allah Rasulü oturduğu yerde kuru bir dal aldı. Ondan bir yaprak düşürdü ve dedi ki: "Sübânallâhi, velhamdülillâhi, velâilâhe illallâhü, vellâhu ekber. Bu sözler rüzgârın ağacın yapraklarını indirdiği gibi işlenen hataları indirir. Ey Ebu'd-Derdâ seninle ibadetin arasına engel olacak şeyler girmeden önce devamlı kalacak salih amellere sarıl. Bunlar cennetin hazinelerindedir" dedi. Allah Rasulü'nden bu sözleri işten Ebû'd-Derdâ, "deli ya da mecnun sansalar da bu sözleri çokça tekrar edeceğim" demiştir.³⁷⁹ Taberî, salih amellerin daha önce Kehf Suresi'nde³⁸⁰ açıklanan beş vakit namaz yahut da "Sübânallâhi, velhamdülillâhi, velâilâhe illallâhü, vellâhu ekber" kelimeleri olduğunu söylemiştir. Akabinde o da Râzî'nin tefsirinde geçen Hz. Peygamber'den gelen rivayeti zikretmiştir.³⁸¹

³⁷⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 39.

³⁷⁶ Tevbe 9/17.

³⁷⁷ Meryem, 19/76.

³⁷⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 320.

³⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXI, 562.

³⁸⁰ Kehf 18/46; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 32.

³⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XIV, 245.

2.2.3.3. Oruç İbadetinde Allah'ın Mü'milere Hidâyet Etmesi

Sözlükte kendini bir mekânda tutmak anlamına gelen “savm” yemekten, içmekten ve diğer engellenen şeylerden kendini alıkoymaktır. Konuşmaktan kendini alıkoymaya da “savm” (oruç) denir. “*Ben Rahmân'a oruç adadım*”³⁸² ayeti de bu anlama gelmektedir.³⁸³ Terim olarak oruç niyet ederek kişinin en sevdiği şeylerden olan yemek, içmek ve karı koca ilişkisi gibi bilinen mecburi ihtiyaçlardan kendini tutması anlamına gelmektedir.³⁸⁴

“*Ey iman edenler, oruç sizden öncekilere yazıldığı gibi korunasınız diye sayılı günlerde size de yazıldı.*”³⁸⁵ Mukâtil, bu ayette zikredilen “yazıldı” kelimesini “farz kılındı” şeklinde açıklamıştır. Sayılı günlerin kırktan aşağı olan günler olduğunu, kırktan yukarı olduklarında sayılı gün olmayacağını söylemiştir.³⁸⁶ Yüce Allah bu ayetin devamında “...*hasta ve yolcu olan ise tutmadığı günler için, tutamadığı günler sayısınca tutar*” buyurmaktadır.³⁸⁷ Oruca dayanabilen kimselerin oruç ve fidye hususunda muhayyer bırakıldığı, ancak oruç tutmanın daha hayırlı olduğu bildirilmiştir.³⁸⁸ Hasta ve yolcuların tutamadığı oruçların başka günlerde kaza yapılması emredilirken güç yetirenlerin fidye ve oruç arasında muhayyer bırakılması tartışma sebebi olmuştur. Ayette geçen “*يطيقونه*” kelimesine “zorluk ve meşakkatle güç yetirenler” şeklinde mana verilmesi daha uygun olacaktır. Söz konusu kelime bu şekilde tefsir edildiğinde güç yetiremeyenlerin oruç ve fidye arasında muhayyer bırakılması anlamı çıkmaktadır.³⁸⁹

Mukâtil yukarıda bahsi geçen oruç konusunun anlatıldığı âyetleri şu şekilde değerlendirmiştir: Müminler, Ramazan orucu farz kılınmadan önce Muharrem ayında ve özellikle aşüre gününde oruç tutarlardı. Daha sonra Yüce Allah, Ramazan ayında

³⁸² Meryem 19/26.

³⁸³ Ahmad b. Fâris b. Zekeriyâ el-Gazvinî er-Râzî Ebû Hasan, *Megâtyisü'l-lüğa*, tkl. Abdü's-Selâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fikri, h. 1399, m. 1979, III, 323.

³⁸⁴ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 516.

³⁸⁵ Bakara 2/183.

³⁸⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 96.

³⁸⁷ Bakara 2/184.

³⁸⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 96, Mukâtil, “Sizden öncekiler” den kastedilenlerin Hıristiyanlar olduğunu söylemiştir; Hamdi Yazır da bu konuda şu değerlendirmeleri yapmıştır: Bir rivayete göre Ramazan orucu aynı sayı ve ayda tutulmak üzere Yahudi ve Hıristiyanlara da farz kılınmıştı. Yahudiler bu orucu bir güne indirdiler, bu gününde Firavun'dan kurtuldukları gün olduğunu iddia ettiler. Hıristiyanlar da oruç mevsimi sıcak günlere gelince orucu bahara tahsis ettiler. Bunun kefareti olarak da otuz güne on gün daha ilave ettiler. Daha sonra on gün daha ilave ettiler, şeklini de değiştirerek bu ibadete “perhiz” adını verdiler. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 516.

³⁸⁹ Hamdi yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 521.

Müslümanlara orucu farz kıldı. Böylece oruç tutmak ve fidye hususundaki muhayyerlik nesh edildi (kaldırıldı). Oruç tutmaya güç yetiremeyenler dışında kalan müminlere orucun farz olması sabit kaldı. Oruç tutamayanlar ise her gün bir oruç karşılığında bir fakire yarım ölçek buğday vereceklerdi.

Daha sonra Yüce Allah, müminlere hangi ayda oruç tutmaları gerektiğini şu ayetle bildirdi:³⁹⁰ “*Ramazan ayı ki o ayda, hakkı batıldan ayıran, gidilecek yolu bulmak için açıklayıcı bir rehber olan Kur'an indirildi. Kim o aya erişirse oruç tutsun...*”³⁹¹ Daha önce zikredilen ayetlerde orucun farziyeti açıklanmış, bunun sayılı günlerde tutulacağı bildirildi. Müslümanlar bu ibadete sayı ve süre bakımından alıştırdı. Hazırlık mahiyetinde olan bu açıklamalardan sonra farz kılınan oruç tefarruatlı bir şekilde anlatıldı.³⁹² Mukâtil, oruç konusunda nesih var derken günümüz tefsircileri bu ayetlerde nesih olmadığını söyledi.

Oruç ibadetinin Kur'an'ın indiği aya tahsis edilmesi bu ibadetin değerinin ne kadar yüksek olduğunun da bir işaretidir. Yüce Allah'ın ibadetler konusunda kullarına yol göstermesi, onlar için kolaylık dilemesidir. Allah, önceki ümmetlere de emrettiği oruç konusunda mü'minleri doğru yola sevk etmiş ve en güzel şekilde nasıl yapılacağını öğretmiştir. Allah, “*ما هداكم ولعلمكم تشكرون*”/sizi doğru yola ulaştırmasına karşılık umulur ki şükredersiniz”³⁹³ buyurarak kullarının da üzerine düşen görevi hatırlatmıştır. Bu görev kendilerini dosdoğru yola ileten Allah'a şükretmeleri ve tekbir getirerek onu yüceltmeleridir.

2.2.3.4. Kurban İbadetinde Allah'ın Mü'minlere Hidâyet Etmesi

“*قربان*”/Kurban”, kendisiyle Allah'a yaklaşılacak şeydir. Örf de ise genellikle boğazlanan hayvan için kullanılmıştır.³⁹⁴ Kur'an'da, kurban ibadeti olarak değerlendirilen âyet şöyledir: “*Biz her ümmet için uygulayacağımız bir ibadet yolu verdik. O hâlde din işlerinde seninle asla çekişmesinler. Sen Rabb'ine davet et.*”

³⁹⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 96. Bkz. Hz. Peygamberin Ramazan orucu farz kılınmadan önce tuttuğu oruçlara ilk oruçlar denilmiştir. Bazı kimseler yukarıda zikredilen sayılı günlerin bu ilk günler olduğunu söylemiştir, Ramazan âyeti ile nesh edildiği söylense de oruçla ilgili inen âyetler Ramazan orucu hakkında inmiştir. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 516.

³⁹¹ Bakara 2/185.

³⁹² Karaman, *Kur'an Yolu*, I, 281; Bize göre isabetli olan görüş, günümüz tefsircilerinin görüşüdür. Allah diğer ibadetlerde olduğu gibi oruç ibadetinde de tedriciliği uygulamıştır; “nesih”: Allah'ın bir hükmü getirirken, diğerini hükümsüz kılmasına denir. Bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 70.

³⁹³ Bakara 2/185.

³⁹⁴ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 781.

Muhakkak ki sen dosdoğru bir yol üzeresin.”³⁹⁵ Söz konusu ayette geçen “منسكا/menseken” kelimesi, dinin kanunları demektir. Aynı manada kullanılan ve mastar olan “nüsük” kelimesi de şeriatin emirleri anlamına gelmektedir. Âdet edinilen, alışlagelen, benimsenen yol anlamı da verilmiştir. Kurban kesme ibadeti, kurban kesme yeri, her ümmetin âdet edindiği ibadet mahalli anlamında da kullanılır.³⁹⁶ Mâverdî (ö. 450/1058) bu zikredilenlere ilave olarak kelimeyi hac ve umrede alışlagelmiş ibadet mahalli olarak tefsir etmiştir.³⁹⁷

Mukâtil kurban konusunun geçtiği ilgili âyeti şöyle tefsir etmiştir: Geçmiş her ümmet için bayramlarında kurban kesip kan akıtmak vardır. Ona göre kurbanlarını keserler. Huza’lı Budeyl b. Verkâ ve arkadaşlarının Müslümanlara “Allah’ın öldürdüğü hayvanı, yani leşi haram kılıp yemiyor, kendi kestiğinizi de helal kılıp yiyorsunuz” demeleri üzerine bu ayet nazil olmuştur. Mukâtil, burada zikredilen hidâyet kelimesini “din” olarak açıklamıştır.³⁹⁸ Hz. Muhammed ve arkadaşlarına müşrikler tarafından yöneltilen eleştirilere Yüce Allah bu ayetle cevap vermiştir. Hz. Peygamber’in, onları Rabb’inin dinine davet etmeye devam etmesini emretmiş ve O’nun dosdoğru bir din üzere olduğunu bildirmiştir. Müslümanların, namaz, zekât ve diğer ibadetlerde olduğu gibi kurban kesme hususunda da tuttuğu yolun Allah’ın rızasına uygun olduğu sonucu çıkmıştır. Allah, hidâyet üzere olan ve rızasına uygun hareket edenleri mükâfatlandıracağını bildirmiştir.

2.2.3.5. Hac İbadetinde Allah’ın Müminlere Hidâyet Etmesi

“حج”: “Hacc”ın sözlük anlamı kastetmektir. Farz ve sünnet olarak meşru amellerle Kâbe’ye yönelmek manasına gelmektedir.³⁹⁹ Dinî literâtürde hac, nahr günlerinde (kurban bayramında) Beytullah’ı belirlenen şartlara uygun bir şekilde ziyaret etmek demektir.⁴⁰⁰ Mukâtil’in, İslam’dan önce ve sonra yapılan ibadetler ile ilgili değerlendirmeleri günümüze ışık tutmaktadır. Müellife göre Mekke’ye, tavaf esnasında “bek” yani “izdiham” olduğu için “Bekke” denilmiştir. Yüce Allah insanlar için hidâyet kaynağı olan Kâbe hakkında Hz. İbrâhim’e şöyle emretmiştir: “*Hani biz İbrâhim’e Beyt’in yerini ‘Bana hiçbir şeyi ortak koşma; evimi tavaf*

³⁹⁵ Hacc 22/67.

³⁹⁶ İbn. Manzûr, *Lisânü'l-arap*, X, 499.

³⁹⁷ Ebû'l-İlâsen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, thk, Es-Seyyid b. Abdi'l-Maksûd b. Abdü'r-Rahmân, *Tefsîru'l-mâverdî en-nikte ve'l-ıyûn*, Dâru'l-kütübi'l-İlimiyye, Beyrût, ts, IV, 39.

³⁹⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 389.

³⁹⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, V, 461.

⁴⁰⁰ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 243.

edenler, namaz kılanlar, rükû ve secde edenler için temizle” diye belirlemiştir.⁴⁰¹ Mukâtil “beyt”ten kastedilen mananın “el-Beytü’l-Mamûr” olduğunu söylemiş ve şöyle devam etmiştir: Tufanda Beyt’in yeri kaybolmuş, ondan bir eser kalmamıştı. Allah Beyt’i gökyüzüne kaldırdı. Onu melekler imar ve tavaf ettiler. Bu sebeple ismi “el-Beytü’l-Mamûr” oldu. Daha sonra İbrâhim, oğlu İsmâil ile birlikte Beyt’i bina etti. Beytü’l-Haram, Beytü’l-Mamûr’un tam hizasındadır. Şayet Beytü’l-Mamûr’dan bir taş düşecek olsa tam Beytü’l-Haram’a düşer.⁴⁰²

Allah, Hz. İbrâhim’e haccı duyurmasını emretti. “*Haccı ilan et ki, gerek yaya olarak gerek uzak yollardan gelen yorgun develer üzerinde sana gelsinler.*”⁴⁰³ Bunun üzerine Hz. İbrâhim Ebû Kubeys dağına çıkarak insanları hacca davet etti. Hz. İbrâhim’in davetini yeryüzündeki her mü’min işitti. Denildiğine göre erkeklerin sülbündeki, kadınların rahimlerindeki mü’minler bu çağrıyı işittiler ve “lebbeyk Allâhümme lebbeyk” diyerek bu davete cevap verdiler.⁴⁰⁴ Kaynaklarda Hz. İbrâhim’in hac yaptığı bildirilmiştir.⁴⁰⁵

Yüce Allah, hac ibadetinin malum bir zamanda olduğunu bildirmiş⁴⁰⁶ ve insanlara nasıl hac yapmaları gerektiği hususunda hidâyet etmiştir. Mukâtil, hac için ihrama girilen günlerin şevval, zilkâde ve zilhicce ayının ilk on günü olduğunu açıklamıştır. Bu aylardan başka aylarda hac niyetiyle ihrama girenlerin sünnete aykırı bir iş yaptığını ifade etmiştir.⁴⁰⁷ Yüce Allah hacda mü’minlere refes, fisk ve tartışmayı yasaklamıştır.⁴⁰⁸

Kur’ân’da hacda ticaret yapmak isteyenler hakkında şu ifadeler bulunmaktadır: “*Rabb’inizden bir lütuf aramanızda sizin üzerinize bir günah yoktur...*”⁴⁰⁹ Mukâtil, âyeti şu şekilde yorumlamıştır: Cahiliye ehli, İslam’dan önce hac ve ticareti bir arada yapıyorlardı. Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber’e gelerek hacdan önce Ukâz, Mina ve Zü’l-Mecâz panayırları kurulduğunu, Müslüman olduktan sonra da buralarda hac öncesi ve sonrası ticaret yapmalarının doğru olup

⁴⁰¹ Hacc 22/26.

⁴⁰² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 381; Mukâtil’in yorumunda İsrâiliyat izleri görülmektedir.

⁴⁰³ Hacc 22/27.

⁴⁰⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 381.

⁴⁰⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil*, I, 182.

⁴⁰⁶ Bakara 2/197.

⁴⁰⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 104.

⁴⁰⁸ Bakara 2/197.

⁴⁰⁹ Bakara 2/198.

olmayacağını sordular. Bunun üzerine Yüce Allah yukarıda zikredilen ayeti indirerek hacda ticaret yapmaya izin verdi⁴¹⁰ ve şöyle buyurdu: “...*Arafat'tan akın ettiğinizde Meş'ari'l-Haram'da onun size hidâyet edip yol gösterdiği gibi Allah'ı anın. Doğrusu siz daha önce yolunu sapmış kişilerdiniz.*”⁴¹¹ Kureys, Kinâne ve onlarla birlikte iki kabile öldürülme korkusuyla Meş'ari'l-Haram dışına çıkmıyorlar, Arafat'ta da vakfe yapmıyorlardı. Yüce Allah Arafat'ta vakfeyi emredince o kabileleri kastederek yukarıda zikredildiği üzere “insanların akın ettiği yerden sizde akın edin” buyurdu. Müslümanlara hac ibadeti emredildikten sonra Nebi (s.a) o kabilelere Cahiliye Dönemi'nde yaptıkları hac hususunda muhalefet etti.⁴¹²

Cahiliye zamanında Araplar, haccı tamamladıklarında Mina mescidi ile dağ arasında vakfe yapar, her biri babalarını hayırla anar ve onlara dua ederlerdi. Yüce Allah İslam'dan önce böyle yaptıklarını söz konusu ederek kendisinin zikredilmeye babalarından daha çok hak sahibi olduğunu, babalarına o hayırları verenin Allah olduğunu bildirmek istemiştir. Yüce Allah Müslümanlara, teşrik günlerinden sonra hac menâsikini tamamladıklarında zatını zikretmelerini emretmiştir: “...*Allah'ı babalarınızı zikrettiğiniz gibi zikredin. Hatta babalarınızı zikrettiğinizden daha da şiddetli Allah'ı zikredin.*”⁴¹³ Onlar Cahiliye Dönemi'nde hac ibadetini bitirdiklerinde “Allah'ım bize mal ver, evlat ver, yağmur ver, ömrümüzü uzun et, bize düşmanlarımıza karşı zafer ver” gibi dualar ederlerdi. Ahiret için bir şey istemezlerdi. Yüce Allah da onların bu dualarına karşı ahiretten bir nasip vermeyeceğini bildirdi.⁴¹⁴ Arap müşrikleri Müslüman olup haccettiklerinde şöyle dua ettiler:⁴¹⁵ “...*Rabbimiz bize dünyada da ahirette de iyilik ver ve bizi cehennem azabından koru.*”⁴¹⁶ Mukâtil, dünyada verilen iyiliğin bol rızık, ahiret sevabı olarak verilen iyiliğin de cennet olduğunu söylemiştir.⁴¹⁷

⁴¹⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,105

⁴¹¹ Bakara 2/198.

⁴¹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,106.

⁴¹³ Bakara 2/199.

⁴¹⁴ Bakara 2/200.

⁴¹⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,106

⁴¹⁶ Bakara 2/201.

⁴¹⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,106

2.2.4. Hidâyete Erenlerin Mükâfatı

Yegâne güç sahibi Allah, ölümü ve hayatı yaratmış, bunun sebebinin de kullarının güzel amelleri hususunda imtihan edilmesi olarak açıklamıştır.⁴¹⁸ İlk insan ve ilk peygamberden itibaren kullarına vahyederek dünya ve ahiret saadetini elde edecekleri her türlü imkânı vermiştir. Peygamberlik görevi Hz. Muhammed'e geldiğinde O da görevini yerine getirmiştir. Yüce Allah Hz. Peygamber'e Veda haccında⁴¹⁹ ismini "İslam"⁴²⁰ olarak tanımladığı dinini mükemmel hale getirdiğini bildirmiştir. Kıyamete kadar farklı coğrafyalarda yaşayacak olan insanların din ve muamelatla ilgili her türlü ihtiyacına cevap olacak nitelikte hükümler vermiş, sonradan çıkabilecek problemler için de hüküm verilebilecek açık kapılar bırakmıştır.⁴²¹ Bütün bunların sonucu olarak Yüce Allah "peygamber gönderilenlere ve peygamberlere soracağız"⁴²² buyurarak dünya hayatında yapılan işleri değerlendireceğini, kadın erkek hepsinin işlediği güzel işleri ve ibadetleri zayi etmeyeceğini bildirmiştir. Karşılık olarak "حسن اٰثواب/mükâfatın en güzeli" olan altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağını müjdelemiştir.⁴²³

"جن" kelimesinin asıl anlamı, bir şeyin duyu organları tarafından anlaşılmasındır. "Gece karanlık basınca bir yıldız gördü"⁴²⁴ âyetinde geçen "جن" kelimesi bu manaya işaret etmektedir. Aynı kökten türeyen "جنة" kelimesi, ağaçları yeri kaplayan bahçe demektir. Kur'an'da zikredilen cennetin bu adı almasının sebebi aralarındaki büyük farka rağmen yeryüzündeki bahçeye benzetilmesidir.⁴²⁵

Hz. Peygamber, sahabeye cenneti anlatırken, "orada hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir kimsenin hayalinden geçmeyen şeyler vardır"⁴²⁶ dedikten sonra "Korkarak ve ümit ederek Rablerine dua etmek üzere vücutları yatak görmez, onlara verdiğimiz rızıklardan infak ederler. Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için nice sevindirici ve göz kamaştırıcı nimetlerin saklı

⁴¹⁸ Mülk 67/2

⁴¹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 280.

⁴²⁰ Âl-i İmrân 3/19, 85.

⁴²¹ Karaman, *Kur'an Yolu*, II, 216.

⁴²² A'râf 7/6.

⁴²³ Âl-i İmrân, 3/195.

⁴²⁴ En'âm 6/76.

⁴²⁵ İsfâhanî, *Müfredât*, s. 224.

⁴²⁶ Müslim, "Cennet", 5.

olduğunu hiç kimse bilmez”⁴²⁷ âyetini okudu.⁴²⁸ Bu ayetten hareketle Hz. Peygamber'in cennet hakkında verdiği bilgilerden oradaki nimetlerin akla hayale gelmeyecek şeyler olduğu anlaşılmaktadır. Mukâtil söz konusu âyeti tefsir ederken mü'minlere verilecek nimetler hakkında teferruatlı bilgi vermemiştir.⁴²⁹ Ancak aşağıdaki ayeti tefsir ederken insan aklının kavrayabilmesi için abartılı sayı ve ölçüler vererek cenneti tasvir etmiştir.

Mü'minlerin yaptıkları güzel işlerin karşılığını aldıklarını anlatan ayet şöyledir: *“Şüphesiz Allah kendisine yönelenlere hidâyet eder. Onlar iman edenler ve kalpleri Allah'ı zikretmekle huzura kavuşanlardır. İman eden ve güzel ibadet yapanlar için mutluluk ve güzel bir dönüş yeri vardır.”*⁴³⁰ “Hüsnu meâb” güzel bir dönüş yeri demektir. “Tûbâ” Arapça bir kelime olup güzellik anlamındadır. Tûbâ, öyle bir ağaçtır ki bir kişi ata binse ve etrafını dolaşmaya kalksa ömrünün sonuna gelse yine başladığı yere ulaşamaz. Bir kuş da dallarının dibinden uçmaya başlasa dallarına ulaşmadan ömrü tükenir. Bu ağacın her bir yaprağının altında bir ümmet gölgelenir. Her bir yaprakta Rabbini anan bir melek bulunur. Şayet bu yapraklardan birisi yeryüzüne düşseydi güneş gibi yeryüzünü aydınlatırdı. Bu ağaç üzerinde, içecek dışında her türlü meyve ve süs eşyası vardır.⁴³¹

Allah (c.c) mü'min kullarına ahirette vereceği karşılıkları şu şekilde anlatmaktadır: *“Nimetlerle dolu cennetlerde altlarından ırmaklar akar.”*⁴³² Mukâtil ayeti şöyle değerlendirmiştir: Allah'ın farzlarını yerine getirenlere gelince tasdik ve tevhid ettikleri için Rableri onları hidâyete, yani farzları yerine getirmeye sevk eder. Onları cennet ile mükâfatlandırır. Onlar orada bir daha ibadet ile sorumlu tutulmazlar ve sıkıntıda çekmezler. İnci ve yakuttan olan köşklerinin altından ırmaklar akar.⁴³³

İbn. Kesîr de yukarıda zikredilen ayeti şöyle tefsir etmiştir: Allah kendine iman eden, peygamberlerini doğrulayan, kendilerine emredilen şeylere uyan, mutlu kimselerin durumunu bildirmektedir. Muhakkak ki Allah onları imanları sebebiyle doğru yola iletacaktır. Ayette geçen “iman” kelimesinin başındaki “bi” harfi cerinin

⁴²⁷ Secde 32/16, 17.

⁴²⁸ Karaman, *Kur'an Yolu*, I, 91.

⁴²⁹ Bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 29.

⁴³⁰ R'ad 13/27, 28, 29.

⁴³¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 175, 176, Müellifin cennet tasvirinde İsrâîliyat izleri görülmektedir.

⁴³² Yûnus 10/9.

⁴³³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 82.

sebeup bildirmesi mümkündür. Bu takdirde mana şöyle olur: Yüce Allah imanları sebebiyle kıyamet günü onlara hidâyet edecek ve onlar sıratı geçecekler. Sıratın kurtulup cennete iletilecekler. “Bi” harf-i cerinin isti‘ane bildirmesi de mümkündür. Mücâhit (ö. 103/721) “İmanları sebebiyle Rableri onları hidâyete iletir”⁴³⁴ ayetiyle ilgili “iman onlara yürüyecekleri zaman nur olacaktır” demiştir. İbn. Cüreyc (ö. 1507/767) de şöyle rivayet etmiştir: Mezarından kalktığında kişiye ibadetleri güzel bir suret ve hoş bir koku şeklinde gösterilir. İbadetleri kişiyi karşılar, her güzelliği ona muştular. Kişi “sen kimsin?” der. O da ben “senin güzel ibadetleriminim” der. Ta ki ebedi olarak kalacağı cennete girinceye kadar önünde ve arkasında ona bir nur verilir. Ayette kastedilen mana budur.⁴³⁵ “Oradaki duaları ‘Allah’ım seni eksiklikten uzak tutarız.’, tahiyyatları ‘selamdır’, dualarının sonu ise ‘Hamd âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.’ sözleridir.”⁴³⁶

Mukâtil ilgili âyeti şöyle değerlendirmiştir: “Sübhânekellâhümme” sözü cennet ehli ile oradaki hizmetçiler arasındaki sözdür. Cennet ehli hizmetçilerden yiyecek içecek istediği zaman isteğini bu sözlerle bildirir. Derhâl masalar üzerine sofralar kurulur. Bacakları inciden olan bu masaların eni ve boyu bir mil uzaklığındadır. Ellerinde altın tabaklarla dört bin hizmetçi kapıdan girer. Hizmetçilerin getirdiği sayısı yetmiş bin olan tabaklarda birbirinde olmayan yiyecekler vardır. Cennet ehli her doyduğunda Allah onlara bin istek kapısı açar. Her doyduklarında Allah onlara kırk yıllık yiyecek miktarınca yediklerini hazmettirecek içeceklerle beraber çeşit çeşit meyveler verir. Onlara, develeri andıran gagaları, karınları, sırtları, ayakları rengârenk kuşlar gelir, eni ve boyu bir fersah olan evlerin önünde durur. Bu evlerin odalarında murassa tahtlar vardır. İpekten daha yumuşak olan tahtlar yakut ve zümrütlerle süslenmiştir. Bacakları inciden etrafları, altın ve gümüşten yapılmıştır. Üzerindeki döşekler dünyadaki yetmiş oda büyüklüğündedir. Şayet bu köşklere biri düşecek olsa yetmiş yılda aşağı düşemez. Orada diledikleri gibi yiyip içenlerin önüne kuşlar sıralanır ve onlara beslendikleri bahçelerden su içtikleri pınarları haber verirler. Bu kuşların yarısı kurutulmuş diğer yarısı közde pişirilmiş olarak cennet ehlinin önüne düşer. Cennette ölüm olmadığı için o kuşlar yenildikten sonra tekrar cennete uçar. İzzet sahibi Rabb’in katından bir melek gelir.

⁴³⁴ Yûnus 10/9.

⁴³⁵ İbni Kesîr, *Tefsîru l-Kur’âni l-azîm*, IV, 249, 250.

⁴³⁶ Yûnus 10/10.

Melek ona bir aracı vasıtasıyla şu sözleri iletir: “Ey Allahın velisi Rabbin sana selam söylüyor.” Buradaki “تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ” sözü buna işaret etmektedir. Cennet ehli orada yeme içmeyi bitirdiği zaman “Hamd âlemlerin Rabb’i olan Allah’a mahsustur.” diyerek Allah’a hamdeder.⁴³⁷

Taberî, iman edip salih amel işleyenlerin imanları sebebiyle cennete iletileceklerini bildirmiştir. Mukâtil gibi cenneti teferruatlı bir şekilde anlatmamıştır. Ancak “...onların duaları selamdır...” ayetini tefsir ederken Mukâtil’in yorumuna benzer bir yorum yapmıştır. Taberî’nin tefsirinde İbn. Cüreyc’den gelen yorum şöyledir: Cennetliklerin üzerinden arzulanan bir kuş uçunca onların duaları “Sübhânekellâhümme” sözüdür. Onların bu duaları üzerine bir melek arzuladıkları şeyleri getirince onlar “Selam” derler, meleğin selamını alırlar. Meleğin getirdiğini yedikten sonra “Elhamdülillâh” derler. Dualarının sonu “Âlemlerin Rabb’ine hamd olsun” sözüdür.⁴³⁸

Yüce Allah’ın gönderdiği peygamberlerin bildirdiği mesajları hayatına aksettiren ve mü’min olarak vasıflanan kullar dünya ve ahiret saadetine ermiştir. Mü’minler ilahi kitaplara tabi oldukları gibi kendilerine rehber olarak gönderilen peygamberin güzel ahlakını hayatlarına aksettirerek ebedi mutluluğu elde etmiştir.

Kur’ân’da Allah’a iman ve ibadet noktasında tam manasıyla kulluk yapanların yaratılmışların en hayırlısı olduğu bildirilmiştir. Yüce Allah onlardan razı olmuştur. Onları ahirette ebedî olarak kalacakları Adn cennetlerine koymuştur. Bu kimseler Rablerinin verdiği bu mükâfata razı olmuşlardır. Allah’da onlardan razı olmuştur.⁴³⁹

⁴³⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 83; Yukarıda anlatılan rivayetin İsrâiliyyattan olduğuna dair bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, Terc. M. Beşir Eryarsoy, II, 195.

⁴³⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, XV, 30.

⁴³⁹ Beyniyye, 98/7; 8, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 505.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN'IN TEFSİRİNDE DALÂLET ÂYETLERİ

3.1. DALÂLET (الضلالة) KELİMESİNİN SÖZLÜK VE İSTILAH ANLAMLARI

3.1.1. Dalâletin Kelimesinin sözlük ve Terim Anlamı

“ضل/d-l-l” Fiilinden mastar olan dalâlet kelimesi doğru yoldan sapmak anlamına gelir.⁴⁴⁰ Sözlükte, maksada ve matluba ulaştırmayan yolda gitmek anlamına gelmektedir.⁴⁴¹ Dalâlet, hidâyet ve rüştin zıddıdır. İsteyerek yahut yanılarak, az ya da çok, hak yoldan uzaklaştıran her türlü sapmaya dalâlet denir. Razi olunan yol sırat-ı müstekîmdir. Hz. Peygamber, “İstikâmet üzere olun, ancak buna güç yetirmek zordur”⁴⁴² buyurmuştur. Yani istikamet üzere olurken bile kişi hata yapabilir. Bu lafzı herhangi bir hatada bulunan kimse için kullanmak da doğru olur.⁴⁴³

“ضل/Dâlle” kavramı yok olmak anlamında kullanılmıştır. “ضل الماء في اللبن اذا” “Sütün içinde su yok oldu, kayboldu.” “Kâfir doğru delilleri kaybetti.” “Unutan kişi ezberlediklerini kaybetti.” Söz konusu örneklerde, “ضل” kelimesi “kayboldu” manasını ifade eder.⁴⁴⁴

“ضل/Dâlle” kavramı unutmak anlamında kullanılmıştır. Şu ayetten anlaşılan mana bu doğrultudadır: “Kadınlardan biri dalâlete düşerse diğeri ona hatırlatır.”⁴⁴⁵ Burada dalâlet kelimesinin unutmak olarak çevrilmesinin sebebi şöyle açıklanmıştır: “Dalâlete düşerse, ona hatırlatır.” Deniliyorsa “hatırlatmak” unutan kişiye yapılır, dalâlet kelimesi de “ضل”/unutan” manasını ifade eder.⁴⁴⁶

“ضل/Dâlle” kavramı kaybolmak anlamında kullanılmıştır: Yüce Allah inkârcıların dilinden şöyle buyurmaktadır: “Biz toprakta yok olduktan sonra, biz mi

⁴⁴⁰ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 584.

⁴⁴¹ Harpuî, *Tengîhu'l kelâm*, s. 180.

⁴⁴² İbni Mâce, “Taharet”, 277.

⁴⁴³ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXIX, 343, 344.

⁴⁴⁴ Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-luğa*, XI, 320.

⁴⁴⁵ Bakara 2/282.

⁴⁴⁶ Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-luğa*, XI, 319.

yeniden yaratılacakınısınız?”⁴⁴⁷ Burada inkârcılar Rablerinin huzuruna çıkacaklarını inkâr etmektedirler. Yani, “öldükten, kemik ve toprak olduktan ve yeryüzünde kaybolduktan sonra mı?” Derken burada zikredilen “ضللنا” kelimesi yok olmak anlamını ifade eder.⁴⁴⁸

“اضلال/İdlâl” kavramı saptırmak anlamında kullanılmıştır.⁴⁴⁹ Arap dilinde doğru yolu göstermenin zıddıdır. “اضللت فلانا” denildiği zaman “Onu yanlış yola yönelttim” manası kastedilmektedir. Hz. Peygamberin kalplerini İslama ısındırmak için zekât verdiği kimseler arasında yer aldığı bilinen Lebîd b. Rabia (ö. 40 veya 41/660 veya 661) Müslüman olmadan önce de şiir yeteneğine sahiptir.⁴⁵⁰ Cahiliye Dönemi’nde şöyle söylemiştir: “Doğru yola ileten rahat ve feraha iletir, isterse de dalâlete iletir.” Lebîd’in bu sözleri sonradan nazil olan Kur’ân’a denk düşmüştür. Arap dilinde “اضلال” için şöyle bir mana daha vardır: “اضللت الميت/edlâltü’l-meyyit” Burada zikredilen “dalâl” kelimesi “ölüyeti defnettim” manasına gelmektedir.⁴⁵¹

3.1.2. Kelamcılara Göre Dalâlet

Dalâlet, maksada ve matluba ulaştırmayan yol demektir. Örf de ise batıl, sapık yol manasına gelmektedir. Kelam âlimleri, hidâyet ve dalâleti Yüce Allah’ın fiillerinden saymaktadır. Kur’ân bu konuda şöyle söyler: “Allah kimi hidâyete erdirirse o doğru yola ermiş olur. Kimi de saptırırsa onu hidâyete erdirecek kimse yoktur.”⁴⁵² Âlimler zikredilen ayette olduğu gibi hidâyet ve dalâleti Allah’ın yaratması olarak ifade etmektedir. İlk dönem ehl-i sünnet âlimleri dalâleti hakiki manasına hamlederek dalâletin yaratılmasını Allah’a isnat etmişlerdir. Dalâletin yaratılmasının Allah’a isnat edilmesini de asla kötü görmemişlerdir.⁴⁵³

Mutezile dalâleti, hak yolu gösterip beyan etmekle birlikte yardımsız bırakmak şeklinde tarif ederek mecâzi manasına hamletmiş, gerçek ve luğavi manasında kullanmamıştır. Mutezile âlimleri “kullar kendi fiillerinin yaratıcısıdır” diyerek sapıklığın yaratılmasını Allah’a isnat etmemiştir. Çünkü bu onların “kötü

⁴⁴⁷ Secde 32/10.

⁴⁴⁸ Ebû Mansûr, *Tehzibu’l-luğa*, XI, 319.

⁴⁴⁹ İsfâhani, *Müfredat*, s. 586.

⁴⁵⁰ Süleyman Tülücü, “Lebid b. Râbia”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, XXVII, 221.

⁴⁵¹ Ebû Mansûr, *Tehzibu’l-luğa*, XI, 319.

⁴⁵² En’âm, 6/125.

⁴⁵³ Abdullatif Harputî, *Tengihu’l kelâm*, s. 180.

şeyin yaratılmasının ve var edilmesinin yaratılması da kötüdür” şeklindeki temel prensiplerine aykırı olmuştur.⁴⁵⁴

Ehl-i sünnet ve Mutezile arasındaki görüş farkı büyüktür. Ehl-i sünnet, dalâleti Allah’ın yaratması olarak ifade ederken Mutezile kulun yaratması olarak ifade etmiştir. Ehl-i sünnetin görüşünün isabetli olduğu görülmektedir. Hidâyet ve dalâletin Yüce Allah’a nispet edilmesi gerçek manada, başkasına nispet edilmesi ise mecaz manadadır.⁴⁵⁵

3.1.2.1. Dalâletin Allah’a ve Diğer Varlıklara Nispeti

Yukarıda zikredildiği gibi dalâlet kavramı hakiki ve mecaz anlamda kullanılmıştır. Her iki söylem arasında çok büyük bir fark olsa da dalâlet Allah’a, enbiyalara, kâfirlere ve şeytana nispet edilmiştir.⁴⁵⁶

3.1.2.1.1. Dalâletin Allah’a Nispeti

Yüce Allah insana, kendi tercihiyle iyi-kötü bir hedef belirleyip bu şekilde devam ettiğinde ona alışacak bir karakter verir. Kişinin artık zamanla alıştığı durum onun hayat tarzı olur. Kendis isteğiyle olsun ya da olmsın kişiyi bu hayat tarzından döndürmek zorlaşır. Onun için alışkanlık ikinci bir karakter denilir. Bu fiili yapma gücü, insana Rabbi tarafından verildi. Kişide bu gücü yaratan Allah (c.c) olduğu için yapılan iş de Allah’a izafe edildi. “اضله الله/Allah saptırdı” sözü cahillerin ifade ettiği gibi bir niteleme değildir.⁴⁵⁷ “من يضل الله فلا هادي له” /Allah kimi saptırırsa onu doğru yola iletecek yoktur.”⁴⁵⁸ Söz konusu ayetten anlaşılan mana da budur. Yüce Allah’ın ezelde ilmi ve iradesiyle kullarının durumunu bilmesi, kullarının hidâyet ve dalâleti seçim konusunda kendi ihtiyarlarını yok etmez. Kaderde, yani Allah’ın ilminde sapma olmaz. Kişinin kendi ihtiyarıyla olan hidâyet ve dalâleti teyit eder.⁴⁵⁹

Nitekim Allah peygamberleri aracılığıyla ayetlerini bildirmiş ve kullarını uyarak şöyle buyurmuştur: “*Şayet inkâr ederseniz şüphesiz Allah sizin iman etmenize muhtaç değildir. Ama kullarının inkâr etmesinden razı olmaz. Eğer şükrederseniz sizin için buna razı olur. Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın*

⁴⁵⁴ Harputî, *Tengîhu'l kelâm*, s. 180.

⁴⁵⁵ Harputî, *Tengîhu'l kelâm*, s. 180.

⁴⁵⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXIX, 344.

⁴⁵⁷ İsfâhanî, *Miḥfredât*, s. 587.

⁴⁵⁸ Zümer 40/23.

⁴⁵⁹ Harputî, *Tengîhu'l kelâm*, s. 182.

yükünü yüklenmez...”⁴⁶⁰ Allah kullarını inanıp inanmamakta özgür bırakır. Ancak merhameti gereği kullarının iman etmesini ister. İnkâr etmelerinden hoşnut olmaz.⁴⁶¹

Sözlerin en güzeli Allah’ı birmektir. Bunun zıddı ise inkâr ve şirk. Kur’ân “كلمة طيبة/güzel sözü” kökleri ve dalları gökyüzünde olan meyve veren bir ağaca benzetir. “كلمة خبيثة/Kötü sözü” de kökü yerden sökülmüş durumu iyi olmayan bir ağaca benzetir.⁴⁶² Kaynaklarda 24. âyette zikredilen “güzel söz” ile 27. Âyette zikredilecek olan “قول الثابت/sabit sözün” eş anlamlı olup “kelim-i tevhit” veya “kelim-i şehadet” olduğu bildirilir.⁴⁶³ Yüce Allah sabit söz ile ilgili şöyle der: *Yüce Allah mü'minleri dünya ve ahiret hayatında sabit bir söz ile sağlamlaştırır. Zalimleri de saptırır ve Allah dilediğini yapar.*⁴⁶⁴ Mukâtil âyette anlatılan sabit sözün kabirde münker ve nekire verilen tevhid ile ilgili cevaplar olduğunu bildirerek şu açıklamaları yapar: Mü'minlere, kabre konuldukları zaman kime kulluk ettiği, hangi dine mensup olduğu, peygamberinin kim olduğu gibi sorular sorulur. Mü'minler bu soruların hepsini doğru bir şekilde cevaplar. Melekler de onlara “hidâyete iletildiniz.” derler. Müellif, ilgili ayetin devamını yorumlarken Allah’ın kâfirleri zulümleri sebebiyle dalâlette bırakmasına dikkat çekerek şunları söyler: Allah müşriklere de kabirde kime kulluk ettiği, hangi dine mensup olduğu, peygamberinin kim olduğu gibi soruları sorar. Onlar bu sorulara cevap veremezler. Allah müminlere ve müşriklere dilediğini yapar. Bu da müminlere sebat vermesi, kâfirleri ise dalâlette bırakmasıdır.⁴⁶⁵ Mukâtil bu yorumlarıyla tevhit ile ilgili güzel bir tespitte bulunarak kendisinin de tevhit inancı ekseninde olduğunu göstermiştir.

3.1.2.1.2. Dalâlet Kelimesinin Diğer Varlıklara Nispeti

Dalâlet genel manada hidâyetin zıddı olduğu için iman etmeyenlere, şeytana ve putlara nispet edilmiştir. Ancak kelimenin kapsadığı anlam çerçevesi geniş olması sebebiyle bazı durumlarda peygamberlere de nispet edilmiştir. Kur’ân’da dalâlet kelimesi hidâyete yol bulamamak anlamında Hz. Muhammed’e, evledına olan özleminden dolayı Hz. Yakup’a, yanlışlıkla bir insanı öldüren Hz. Mûsâ’ya nispet edilmiştir.

⁴⁶⁰ Zümer 39/7.

⁴⁶¹ Karaman, *Kur’an Yolu*, IV, 601.

⁴⁶² İbrâhîm 14/25, 26.

⁴⁶³ Karaman, *Kur’an Yolu*, III, 316.

⁴⁶⁴ İbrâhîm 14/27.

⁴⁶⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 190.

Hız Peygambere ilk vahiy geldikten sonra bir süre vahiy gelmedi. Cibrîl Hz. Peygambere kırk gün süreyle ya da üç gün zarfında gelmedi. Müşrikler “Allah ve arkadaşı (Cebrâîl) Muhammed’i unuttu dediler.”⁴⁶⁶ Kuşuk vaktine yemin eden Allah (c.c) Peygamberi unutmadığını ve O’na darılmadığını bildirdi. Cebrâîl vasıtasıyla O’na olan nimetlerini hatırlatarak⁴⁶⁷ şöyle dedi: “*ووجدك ضالا فهدى*” “*Seni şaşırılmış bulup doğru yola iletmedi mi?*”⁴⁶⁸ Ayetten çıkan sonuç şudur: O’na peygamberlik verilmeden önce onun nübüvvete yol bulamamasıdır.⁴⁶⁹

Hız. Yâkûb’un çocukları, babalarının Hz. Yûsuf’a olan düşkünlüğünü kıskandıkları için “*doğrusu babamız apaçık bir dalâlet içindedir*”⁴⁷⁰ demişlerdir. Hz. Yûsuf’un kaybolmasından sonra da babalarının Yûsuf’u çok sevip ona olan özlemi ve şefkati sebebiyle “*فى ضلالك القديم/Sen hâlâ eski şaşkınlığındasın*” demişlerdir.⁴⁷¹

Hız. Mûsâ olgunluk çağa erişince kendisine Allah tarafından ilim ve hikmet verildi. Mûsâ şehre indi ve orada kavga eden biri kendi tarafından diğeri ise düşmanları tarafından iki kişi ile karşılaştı ve kendi tarafından olan kimseye yardım etmek istedi. Karşı taraftan olan adama bir yumruk vurdu ve onu öldürdü.⁴⁷² Hz. Mûsâ’nın dilinden Yüce Allah şöyle buyurdu: “*فعلتها اذا وانا من الضالين/Onu yaptığım zaman dalâlette idim.*” Burada, Hz. Mûsâ’nın söz konusu işi yanılarak, dalgınlıkla yaptığı kastedilmektedir.⁴⁷³

Yüce Allah şeytanın saptırması ile ilgili olarak şöyle buyurmuştur: “*Şeytan sizden pek çok nesli saptırdı.*”⁴⁷⁴ Kur’ân’da birçok ayette insanları putların saptırdığına dair ifadeler geçmektedir. “*Putlar insanlardan pek çoğunun sapmasına sebep oldu.*”⁴⁷⁵ İbrâhîm Suresi’nde zikredilen ayette putlar, akıl edebilen varlıklar olmadığı için sapma sebebi olarak ifade edilmiştir.⁴⁷⁶

⁴⁶⁶ Mukâtil *Tefsîru Mukâtil*, III, 494, 495.

⁴⁶⁷ Duhâ 93/1, 2.

⁴⁶⁸ Duhâ 93/7.

⁴⁶⁹ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XXIX, 344.

⁴⁷⁰ Yûsuf 12/8.

⁴⁷¹ Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XXIX, 344, Yûsuf, 12/95.

⁴⁷² Kasas 28/14, 15.

⁴⁷³ Şu’arâ 26/20, Zebîdî, *Tâcu’l-arûs*, XXIX, 344.

⁴⁷⁴ Yâsîn 36/62.

⁴⁷⁵ İbrâhîm 14/36.

⁴⁷⁶ Ebû Mansûr, *Tehzîbu’l-Luğa*, XI, 319.

3.1.3. Dalle “ضل” Fiili ve Türevleri

a) “ضل/Dalle”: Mâzî fiildir, saptı demektir. Kur’ân hak yoldan sapan kimselerin durumunu şöyle haber verir: “*İnkâr edenler, Allah'ın yolundan alıkoyanlar, derin bir sapıklığa düşmüşlerdir.*”⁴⁷⁷ Yani derin sapıklığın azabı içindedirler.⁴⁷⁸ Mukâtil, İslâm dininden alıkoyan, Hz. Muhammad’i ve Kur’ân’ı inkâr eden Yahudilerin hidâyetten uzaklaşarak “طويل/uzun” bir sapıklık içinde olduğunu bildirmiştir.⁴⁷⁹

b) “يضل/Yedillü”: Müzâri fiildir. Sapar, sapıyor anlamına gelir. Kur’ân’da söz konusu kelime şöyle geçmektedir: “*Kim doğruluktan sapsarsa kendi zararına sapmış olur.*”⁴⁸⁰ Mukâtil âyette zikredilen dalâlet kelimesini hidâyetten uzaklaşmak olarak açıklamıştır. Kim sapsarsa dalâleti ve günahı kendisine ait olur demiştir.⁴⁸¹

c) “اضلال/تضليل/İdlâl”: Mastar olup saptırmak ve boşa çıkarmak demektir.⁴⁸² Mukâtil Fîl Suresi’nde geçen “تضليل” kelimesini “hüsran” olarak yorumlamıştır.⁴⁸³ İsfâhanî “تضليل” kelimesini, “Yüce Allah onların tuzaklarını bozguna uğratarıp, onları da bu tuzakla saptırdı” şeklinde açıklamıştır.⁴⁸⁴

d) “ضلال/Dalâl”: Mastar olup uzak, derin sapıklık demektir. Küfre işaret eder.⁴⁸⁵ Cehenneme atılan kâfirlere cehennem bekçileri, “size bir peygamber gelmedi mi” diye sorduğunda onlar cehennem bekçilerine, kendilerine gelen peygamberleri yalanlayarak dünyada iken onlara “Siz büyük bir sapıklık içindesiniz”⁴⁸⁶ dediklerini itiraf ederler. Mukâtil, âyette zikredilen “dalâl” kelimesini büyük ayrılık şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁸⁷

⁴⁷⁷ Nisâ 4/167

⁴⁷⁸ İsfehânî, *Müfredat*, s. 586.

⁴⁷⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 272.

⁴⁸⁰ İsrâ 17/15.

⁴⁸¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 252.

⁴⁸² İsfehânî, *Müfredat*, s. 586.

⁴⁸³ Fîl, 105/2, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III,

⁴⁸⁴ İsfehânî, *Müfredat*, s. 586.

⁴⁸⁵ İsfehânî, *Müfredat*, s. 586.

⁴⁸⁶ Mülk 67/9.

⁴⁸⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 382.

e) “مضل/Mudill”: İsm-i fâildir. Kur’ân’da ilgili kelime şu âyette zikredilir: “Allah kimi hidâyete iletirse kimse onu dalâlete düşüremez.”⁴⁸⁸ Mukâtil sözü edilen kelimenin saptıran anlamına geldiğini söyler.⁴⁸⁹

3.1.4. Dalâlet Kavramına Yakın Kavramlar

a) “زغ/Z-y-ğ” kökünden türeyen “زاغوا” kelimesi, doğruluktan sapmak, eğrilmek anlamına gelmektedir.⁴⁹⁰ Kur’ân’da “Onlar eğrilince Allah da onların kalplerini eğiltti. Allah fasıklar topluluğunu doğru yola iletmez”⁴⁹¹ denilmektedir. Burada zikredilen “زاغو” kelimesi “eğrilmek” olarak çevrilmiştir. Onlar hak yoldan ve adaletten uzaklaşıp başka tarafa meyledince Allah da kalplerini uzaklaştırdı, eğiltti. Allah, asi olanları dalâletten kurtararak dinine iletmez.⁴⁹²

b) “شق”: Ş-k-k kökünden türeyen “شكاق” “şikâk” kelimesi; muhalefet, anlaşmazlık, arkadaşının tarafından başka bir tarafa geçmek anlamına gelmektedir. Bir şeyde meydana gelen yarık demektir. Bu kelime değneğin yukardan aşağıya dik olarak yarılmasına benzetildiği için şöyle bir deyim bulunmaktadır. Siz iyice koptunuz birbirinizden manasında “aranızadaki değnek yarıldı” denilmiştir.⁴⁹³ Yüce Allah “şikâk” kavramı ile ilgili olarak şöyle buyurmuştur: “Kitapta ayrılığa düşenler elbette derin bir ayrılığa düşmüşlerdir.”⁴⁹⁴ Mukâtil, “şikâk” kelimesini derin ve uzun bir dalâlet olarak açıklamıştır.⁴⁹⁵

c) “غ/G-v-y” kökünden türeyen “ğayy” kelimesi, azgınlık, sapkınlık anlamına gelir. Bozuk bir inançtan kaynaklanan cehalettir.⁴⁹⁶ Yüce Allah Hz. Peygamber hakkında şöyle buyurmaktadır: “Arkadaşınız şaşırmadı ve batıla da inanmadı.”⁴⁹⁷ Söz konusu ayette “ضل” şaşırmaq, “غوى” ise batıl anlamında, yani birbirine yakın manada kullanılmıştır. Mukâtil, “غوى” kelimesini “arkadaşınız batıl bir şey söylemedi” şeklinde açıklamıştır.⁴⁹⁸ “Şeytanın kardeşleri ancak batıl inanca

⁴⁸⁸ Zümer 39/37.

⁴⁸⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 133.

⁴⁹⁰ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 437.

⁴⁹¹ Sâf 61/5.

⁴⁹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 355, 356.

⁴⁹³ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 522, 523.

⁴⁹⁴ Bakara 2/176.

⁴⁹⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 93, Şikâk kelimesi için bkz. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 83.

⁴⁹⁶ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXXIX, 198.

⁴⁹⁷ Necm 53/2.

⁴⁹⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 389.

çağırurlar.”⁴⁹⁹ Mukâtil, bu ayette geçen “غي” kelimesini şirk, dalâlet, isyan ve günah olarak tefsir etmiştir.⁵⁰⁰ “غاوين” Kelimesi Kur’ân’da “sapıklar” anlamında kullanılmıştır. “Cehennem sapıkların gözü önünde dikilecektir.”⁵⁰¹ Mukâtil, zikredilen ayette geçen “ğâvîn” kelimesini hidâyetten saparak dalâlete düşenler olarak tefsir etmiştir.⁵⁰² “Onların ardından namazı bırakan, şehvetlerine uyan bir nesil geldi. İşte bunlar “ğayy” ile karşılanacaklardır.”⁵⁰³ Yani azap ile karşılanacaklardır. Meryem Suresi’nde geçen bu ayette Yüce Allah’ın cehennem azabını “ğayy” diye adlandırması azgınlığın azabın sebebi olmasındandır.⁵⁰⁴ “سبيل الغي”: Sapıklık yolu demektir. Yüce Allah yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerinden uzaklaştıracağını bildirerek onların durumunu şöyle açıklamaktadır. “Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Sapıklık yolunu görseler onu hemen yol edinirler.”⁵⁰⁵ Zikredilen ayeti Mukâtil tefsir ederken “سبيل الغي /ğayy yolunu” “dalâlet yolu” olarak tefsir etmiştir.⁵⁰⁶

d) “صد/S-d-d” fiilinden türeyen “sadde” kelimesi; bir şeyden yüz çevirip ondan uzaklaşmak, çevirmek, engellemek ve alıkoymak anlamlarına gelir. Kur’ân’da “صد” kelimesi münafıklar için kullanılmıştır. Allah’ın emirlerine çağrıldıklarında onlar tamamen peygamberden yüz çevirerek uzaklaşırlar.⁵⁰⁷ Yüce Allah’ın yolunda olmak isteyenleri engellemek de bu manadadır.⁵⁰⁸

3.2.MUKÂTİL B. SÜLEYMÂN’IN TEFSİRİNDE DALÂLET ÂYETLERİ VE DİĞER TEFSİRLERLE KARŞILAŞTIRILMASI

Dalâlet kavramı ve benzer kavramlar incelenirken insan yapısında mevcut olan bir takım zafiyetler olduğu, bu zafiyetleri olan insanın sapmaya, yoldan çıkmaya, eğrilmeye, hak yoldan kendini ve başkalarını alıkoymaya meyilli olduğu görülür. İnsan kendi içindeki yaratılışıyla çelişkili davrandığı gibi etrafındaki insanlarla da çelişkili davranarak fikir ayrılıklarına düşer. Kur’ân’ın ifadesiyle, insanlar özellikle din konusunda ihtilaf ederek ilk yarıtılda tek bir ümmet iken

⁴⁹⁹ A’raf 7/202.

⁵⁰⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,431.

⁵⁰¹ Şu’arâ 26/91; bkz. Şûrâ, 26/224.

⁵⁰² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 455.

⁵⁰³ Meryem 19/59.

⁵⁰⁴ İsfahânî, *Müfredat*, s. 723

⁵⁰⁵ A’raf 7/146.

⁵⁰⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 415.

⁵⁰⁷ İsfahânî, *Müfredat*, s. 544, 545, Nisâ, 4/61.

⁵⁰⁸ Hac 22/25.

aralarında meydana gelen bir takım anlaşmazlıklar sebebiyle ayrılığa düştüler.⁵⁰⁹ Bu sebeplerin başında nefsinin ve arzularının peşinden gitmek gelmektedir.⁵¹⁰ Hz. Âdem zamanında insanlar müminler olarak tek bir dine mensup iken, sonraları iman hususunda ihtilafa düşüp Allah'dan başkasını ilah edinip putlara tapmaya başladılar.⁵¹¹ Oysa Yüce Allah Şûrâ Suresi'nde şöyle buyurmaktadır: “*O (Allah) dini ayakta tutmanız ve tefrikaya düşmemeniz için Nûh'a emrettiğini, sana vahy ettiğini, İbrâhim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya emrettiğini size din kıldı. Onları çağırdığın bu din şirk koşanlara zor gelir. Yüce Allah (peygamberi seçme hususunda) istediği kişiyi tercih eder.*”⁵¹² Peygamberlere vahyedilen mesajlar, dini, şeriatı yani tevhidi ikame etmek hakkını vermektir. Yüce Allah, “*Ey mü'minler Allah için hakkı ikame edenler ve adaletle şahitlik yapanlar olunuz*”⁵¹³ buyurmaktadır. “*أقيموا الدين*/Dini ayakta tutun” terkibine bakıldığında Yüce Allah dini ayakta tutmayı emrederken özel manada bireye, genel manada ise toplumlara hitap etmektedir. Nitekim “kavm” kelimesi “ekîm” kelimesi ile aynı kökten gelip; kadın ve erkeklerin meydana getirdiği toplumlar demektir.⁵¹⁴ Dini ikâme/ayakta tutmak ancak İslâm'ı yaşayarak gerçekleştirilir. Bu sorumluluk kadın erkek herkesin, birey olarak yüklendiği bir görevdir. Âdem Peygamber'den itibaren toplumlara bakıldığında gönderilen peygamberlerin hemen ardından insanların özellikle din konusunda tefrikaya düştüğü ve bu sebeple pek çok kavmin helak olduğu görülmektedir. Yüce Allah, tefrikaya düşenlerin durumunu, dinlerini parçalayanlar ve gruplara ayrılmış olanlar şeklinde haber vermektedir.⁵¹⁵ Kur'ân'da helak olan toplulukların niçin helak oldukları bildirilerek bu günün toplumları uyarılmaktadır. Biz de bu bölümde birey ve toplumların dalâlete düşme sebeplerini ve sonuçlarını inceleyeceğiz.

3.2.1. İnsanın Dalâleti Tercih Etmesi ile İlgili Faktörler

Kur'ân, bedeni ve fiziki görünümüyle alakalı olarak insana genel manada “beşer”⁵¹⁶ demiştir. Yakın anlamda kullanılan “insan” denilmesi ise daha çok ruh, akıl ve duygu gibi yetilerle donatılması sebebiyledir. Bu yetiler arasında acıkma,

⁵⁰⁹ Yûnus 10/19.

⁵¹⁰ Furkân 25/43.

⁵¹¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 87.

⁵¹² Şûrâ 42/13.

⁵¹³ Mâide, 5/8.

⁵¹⁴ İsfâhanî, *Mi'fredat*, s. 820, 821.

⁵¹⁵ En'âm 6/159.

⁵¹⁶ Hicr 15/28; Furkân 25/54; Rûm 30/20.

utanma, sıkılma ve unutmak gibi özellikleri de zikredilebilir.⁵¹⁷ İnsanda olagelen özelliklerden biri de unutmaktır. Kur'ân'da, “نسى/nesiye”⁵¹⁸ şeklinde gelen kelimeler unutmak anlamında kullanılmıştır. Unutmak, inasının kasıtlı, kasıtsız zafiyetten veya gafletten olsun kendine emanet edileni terk etmesidir.⁵¹⁹ İnsanlık tarihine bakıldığında Allah'a karşı gelme eylemi ilk insanla başlar. “*Andolsun biz Âdem'le anlaşmıştık, ancak o bu anlaşmayı unuttu. Biz onda bir kararlılık bulmadık.*”⁵²⁰ Yani yasak olan ağaçtan yememek hususunda Âdem Allah'a verdiği sözü tutma konusunda azimli olmadı, o emri unuttu. Mukâtil, Hz. Âdem'in Allah'a verdiği sözü unutması sebebiyle insana “nesiye” kökünden gelen “unutan” anlamında “insan” denildiğini rivayet etmiştir.⁵²¹ Yüce Allah Âdem'e ve eşine, iblisin kendileri için düşman olduğunu bildirdi. Şeytan onları, yasaklanmış ağaçtan yedikleri takdirde cennette ebedi olarak kalacaklarını söyleyerek kandırdı. Âdem ve eşi, Allah onları uyardığı hâlde iblisin vesvesesi ile yasaklanmış olan ağaçtan yediler.⁵²² Bu olaydan sonra Yüce Allah da Hz. Âdem için şöyle buyurdu: “*عصى آدم ربه فغوى/Âdem Rabb'ine asi olup yolunu şaşırdı.*”⁵²³ Cahil oldu, zarara uğradı.⁵²⁴ Hz. Âdem'in yolunu şaşırması Allah'ı inkâr etmesi şeklinde olmadı. Nitekim Bakara Suresi'nde söz konusu olaydan bahsedilirken “*Şeytan onlara zelle yaptırdı*”⁵²⁵ yani onları itaatten kaydırıldı (uzaklaştırdı), denildi.⁵²⁶ Onlara emre muhalefet etme suçunu işlettirdi. “ل” “zelle” kökünden türemiş olan bu fiil, düşme anlamı da taşır.⁵²⁷ Hz. Âdem'in şaşırması, Allah'ın koyduğu sınırları aşması şeklinde oldu. Bu sınırları aşma sebebini Kur'an şöyle açıklar: “*(Şeytan) Ey Âdem, sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi dedi?*” Şeytan vesvese vererek “bu ağaçtan yediğiniz takdirde cennette ölümü tatmayacaksınız” diyerek onları kandırdı.⁵²⁸ Oysa daha önce Allah onlara şeytanın bir düşman olduğunu ve onları cennetten çıkarmaya

⁵¹⁷ Ali Binol, “Beşer Kelimesinin Tahlili ve Kur'ân'daki Bağlamı” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, [BOZİFDER]*, 13, 13, 2018, s. 166.

⁵¹⁸ Tâhâ 20/126; Secde 32/14.

⁵¹⁹ İsfâhani, *Miḥredat*, s. 980.

⁵²⁰ Tâhâ, 20/115.

⁵²¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 343.

⁵²² Tâhâ 20/116, 117, 118, 119, 120, 121.

⁵²³ Tâhâ 20/121.

⁵²⁴ Zebidî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, XXXIX, 201.

⁵²⁵ Bakara 2/36.

⁵²⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 42.

⁵²⁷ Muhammed Mahmûd Hicâzî, *Furkan tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, İlim Yayınları, İstanbul, ts, I, 42.

⁵²⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 343.

çalışacağını söylemişti.⁵²⁹ Bu da insanın, yaratılışı itibariyle aldatıcı şeyler karşısında zafiyetleri olduğunu göstermekteydi. İnsan, şeytanın aldatması karşısında zayıf kalmıştı.⁵³⁰ Cennette işlenen bu suç sebebiyle Allah, Âdem ve Havvâ'nın cennetten çıkarılmalarına⁵³¹ ve yeryüzüne yerleşip oradan yararlanmalarına hükmetti. Peygamberlerin diliyle onlara yol göstermek üzere davetçi göndereceğini bildirdi.⁵³² İnsanlardan kimisi imana çağırın peygamberi işiterek iman ederken⁵³³ kimisi de hidâyeti sapıklıkla değiştirerek dalâleti tercih etti.⁵³⁴

3.2.1.1. Şeytan

İnsanların dalâlete düşme sebeplerinden biri de şeytana uymalarıdır. Kur'ân'da şeytan ve iblis olarak söz konusu edilen varlık yukarıda açıklandığı üzere cennetten çıkarılınca, Allah'tan süre istemiştir. Kendisine izin verilince Allah'ın izin verdiği süre içinde insanları saptırmak için yemin etmiştir.⁵³⁵ “بلس/Belese” kelimesi, şiddetli zorluktan meydana gelen üzüntü demektir.⁵³⁶ İblis, “İblâs” mastarından bir isimdir; ümitsizlik, pişmanlık duymak ve kederli olmak anlamlarına gelir. Nitekim iblis Yüce Allah'a asi olması sebebiyle bütün hayırlardan ümidini kesmiştir.⁵³⁷ Allah da onu taşlanmış bir şeytan kılmıştır.⁵³⁸ İnsanları da ona karşı uyararak şöyle demiştir: “Ey Âdemoğulları, ben size şeytana kulluk etmeyin, o sizin için apaçık bir düşmandır, bana kulluk edin, işte dosdoğru yol budur diye emretmedim mi?”⁵³⁹ İnsanın doğru yoldan çıkmasında şeytan önemli bir yere sahip olmuştur. Nitekim insanın yaratılışından itibaren şeytan da imtihan dünyasında yerini almıştır.

Mukâtil, iblisin varlığı ve mahiyetini şöyle değerlendirmiştir: Allah melekleri ve cinleri, şeytanları ve Âdem'i, yaratmadan önce yarattı. Melekler gökyüzünde, cinler ise yeryüzünde iskân ediyorlardı. Fitne ve hasetleri sebebiyle birbirleriyle savaşın cinlerin üzerine Yüce Allah gökyüzünden yine kendi cinslerinden olan cin orduları gönderdi. Cennetin bekçileri olan bu ordular ateşten yaratılmıştı. Bu

⁵²⁹ Tâhâ 20/117.

⁵³⁰ Hicâzî, *Furkan Tefsiri*, I, 42; bkz. Tâhâ 20/122; A'râf, 7/23.

⁵³¹ Bakara, 2/38.

⁵³² Hicâzî, *Furkan Tefsiri*, I, 42, 43.

⁵³³ Âl-i İmrân 3/193.

⁵³⁴ Bakara 2/175.

⁵³⁵ A'râf 7/16.

⁵³⁶ İsfâhanî, *Mitfredat*, s. 153.

⁵³⁷ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 274.

⁵³⁸ Taşlanmış şeytan ile ilgili bkz. Nahl 16/98; Tekvîr 81/25.

⁵³⁹ Yâsîn 36/60.

orduların içinde Allah'ın düşmanı iblis de vardı. Gökyüzünde sorumlu tutuldukları ibadetlerden yeryüzünde sorumlu olmadıklarını görünce yeryüzünde kalmak istediler. Allah onlara “yeryüzünde sizin yerinize geçecek bir halife yaratacağım,⁵⁴⁰ sizi de kendime yükselteceğim” dediği vakit melekler arasında amelleri en kolay olmaları sebebiyle bundan hoşlanmadılar.⁵⁴¹ Mukâtil'in bu değerlendirmeleri ehl-i kitap izleri taşımaktadır.

Şeytanın en bariz özelliği kıskanç olması ve kibirlenmesidir. Müellif, Hz. Âdem'in yaratılışı esnasında şeytanın tutumunu tasvir ederken ilginç konulara temas ederek onun bu özellikleri üzerinde durdu ve şu rivayetleri nakletti: Yüce Allah Âdem'i kırmızı, beyaz, verimli, verimsiz topraktan yarattı. İnsanların kimisi beyaz, kimisi siyah oldu. İblis bu şekilde yaratılmış varlığı kıskandı ve kendisine üstün kılınmasından endişe etti. Sonra da Allah'ın Âdem'i kendisine üstün kılması hâlinde Âdem'i azdıracığını söyledi. İblis, kırk yıl şekillenmiş çamur hâlindeki Âdem'in altından girip üstünden çıktı. “Ben ateşim” diyerek onun çamurdan yaratılmasını küçümsedi. Ona galip geleceğini, onu ve zürriyetini azdıracığını söyledi.⁵⁴²

Kur'ân, iblisin Âdem'e karşı büyükleme sebebini şöyle bildirdi: “*Ant olsun sizi yarattık ve sûret verdik. Meleklerle 'Âdem'e secde edin' diye emrettik. İblis dışında melekler hemen secde ettiler*”⁵⁴³ “*O büyüklendi ve secde etmeyerek kâfirlerden oldu.*”⁵⁴⁴ Yüce Allah İblis'e, emrettiği hâlde neden Âdem'e secde etmediğini sordu. İblis, kendisinin ateşten, Âdem'in de topraktan yaratıldığını söyleyerek ondan daha hayırlı olduğunu iddia etti.⁵⁴⁵ Yüce Allah, büyükleme için onu meleklerin suretinden çıkararak çirkin bir şekilde cennetten kovdu. O da diriltirme gününe kadar Allah'tan müsaade istedi. Allah da (c.c) ona kıyamete kadar süre verdi.⁵⁴⁶ Bunun üzerine şeytan, “*Ant olsun ki beni azdırmana karşı dosdoğru yoluna oturacağım. Sonra onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım.*” dedi.⁵⁴⁷ Mukâtil, ayeti şeytanın diliyle yorumlayarak, onun insan üzerindeki dalâlet faktörünü şöyle değerlendirirdi: “Ahiret hususunda önlerinden

⁵⁴⁰ Bakara 2/30.

⁵⁴¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 40.

⁵⁴² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 40; Veli Ulutürk, *Kur'an'ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul, ts. s.132.

⁵⁴³ A'raf 7/11; şeytanın secde etmeyişi ile ilgili bkz. Tâhâ, 20/116.

⁵⁴⁴ Bakara 2/34.

⁵⁴⁵ A'raf 7/12.

⁵⁴⁶ A'raf 7/13-15, Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,385.

⁵⁴⁷ A'raf 7/16, 17.

sokularak dirilişi, cenneti, cehennemi yalanlamayı güzel göstereceğim. Dünya hususunda arkalarından sokularak dünyaya olan rağbetlerini artıracam. Hak sahibine hakkını yerine getirmemeyi süslü göstereceğim. Dinleri hususunda sağlarından sokularak hidâyet üzere iseler onları şüpheyeye düşürecekim. Onlar din konusunda şüpheciler olacaklar. Dalâlet üzere iseler sapıklığı onlara süslü göstereceğim. Şehvetleri hususunda sollarından sokularak arzu ve günahlara karşı istek uyandıracam. Sen onların çoğunu nimetlerine karşı şükredenlerden bulmayacaksın. Seni tevhid de etmeyecekler.”⁵⁴⁸ Bunun üzerine Yüce Allah şeytana şöyle dedi: “*Kovulmuş ve yerilmiş olarak çık oradan. Yemin ederim ki onlardan sana kim uyarırsa hepinizi cehenneme dolduracağım.*”⁵⁴⁹

Şeytan Âdem’e secde etmeyi kerih gördüğü için Allah tarafından lanetlendi. O da kullarından nasip almak ve onları saptırmak üzere yemin etti.⁵⁵⁰ Sonra da o “*Onlara emredeceğim onlar hayvanların kulaklarını yaracaklar. Onlara emredeceğim Allah'ın yarattığını değiştirecekler*” dedi.⁵⁵¹ Mukâtil, şeytanın “bir nasip alacağım” sözünü her bin kişiden biri cennete, diğerleri cehenneme girecektir şeklinde açıkladı. Ayetin devamı ile ilgili olarak şu değerlendirmeleri yaptı: Şeytanın işi insanları hidâyetten uzaklaştırıp ölümden sonra dirilişi, cenneti ve cehennemi inkâr ederek batıl ile olmadık kuruntulara sevk etmektir. Putlar için salınan develerin kulaklarını kesmeyi ve Allah’ın dinini değiştirmeyi emretmek de şeytanın vaatlerindedir.⁵⁵² Şeytanın vaatlerini yerine getirip ona itaat edenler hakkında Yüce Allah şöyle buyurdu: “*Allah'ı bırakıpta şeytanla dost olan kesinlikle hüsrana uğrar.*”⁵⁵³ Mukâtil, tefsirinde hüsrana açık bir dalâlet olarak değerlendirdi.⁵⁵⁴

Şeytanın insanı dalâlete düşürmesi Kur’ân’da bildirilirken, gelecekteki nesillere de öğüt verip uyarılmaktadır: “*Tağutu kabul etmemeleri emredildiği halde onun önünde kendilerine hüküm verilmesini istiyorlar. Şeytanın amacı onları derin bir sapıklığa düşürmektir.*”⁵⁵⁵ Söz konusu ayet ile ilgili olarak Mukâtil şu rivayeti nakletti: Bir münafık ile ehl-i kitap arasında anlaşmazlık oldu. Münafıklık yapan bu

⁵⁴⁸ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I,385.

⁵⁴⁹ A’raf 7/18.

⁵⁵⁰ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 257.

⁵⁵¹ Nisâ 4/118, 119.

⁵⁵² Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 257, 258.

⁵⁵³ Nisâ 4/119.

⁵⁵⁴ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, I, 258.

⁵⁵⁵ Nisâ 4/60.

kişi Bişr'di. Ehl-i kitaptan olan kişi davayı Hz. Peygamber'e götürmek istedi. Münafık Bişr ise davayı Ubey b. Kâb'a götürmek istedi. Sonuçta Hz. Peygamber'in huzuruna gelerek davalastılar. Hz. Peygamber münafığa karşı Yahudi için olumlu hüküm verdi. Münafık bundan memnun kalmadı. Davalarını Hz. Ömer'e götürmek istedi. Birlikte Hz. Ömer'e gittiler. Hz. Ömer'e durumu anlattılar. Hz. Ömer "böyle mi oldu?" dedi. Münafık, "Evet böyle oldu, senin vereceğin hüküm daha çok hoşuma gider" dedi. Hz. Ömer beni bekleyin diyerek içeri girdi. Kılıcının üzeri örtülmüş olarak davalıların yanına çıktı. "Yüce Allah'ın ve Peygamber'inin verdiği hükmü kabul etmeyen hakkında ben böyle hüküm veririm" diyerek münafığın boynunu vurdu. Sonra Cebrâil (a.s) geldi ve "Ya Muhammed, Ömer o adamı öldürerek hakkı batıldan ayırdı" dedi. Hadiseden sonra Ömer "الفاروق" (ayırt eden) olarak vasıflandırıldı. Münafıklık yapan kişi hakkında⁵⁵⁶ Allah (c.c) "*Sana ve senden öncekilere (peygamberlere) iman ettiğini iddia edenleri görmüyor musun?*" buyruğunu indirdi.⁵⁵⁷

Yüce Allah rahmeti ve gazabı ile ilgili olarak "...azabum var ya dilediğim kimseyi ona uğrattırım. Rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır"⁵⁵⁸ buyurdu. Mukâtil ilgili âyeti şöyle yorumladı: Allah "rahmetim her şeyi kuşattı" deyince iblis, "ben de her şeydenim" dedi ve Allah'ın rahmetinin içine girmek istedi. Allah da "Rahmetimi, sakınanlara ve Rablerini tevhid edenlere yazacağım" buyurdu. Böylece iblisi rahmetinin dışında bıraktı.⁵⁵⁹

Kur'ân'ın bildirildiğine göre insanlar Allah'ın huzuruna çıkarıldıklarında büyüklük taslayanlarla onlara tabi olanlar birbirleriyle tartışacaklar, tabi olanlar ardi sıra gittikleri kişilerin kendilerini kurtarmalarını isteyeceklerdir. Ancak onlar için hiçbir kurtuluş yolu olmayacaktır. İblis, yanında şirk koşanlarla birlikte cehenneme girdikten sonra ayağa kalkarak konuşacaktır. Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla vaat ettiği kıyamet gününün gerçekleştiğini, ancak kendi vaatleri hususunda yalancı çıktığını söyleyecektir ve şöyle devam edecektir:⁵⁶⁰ "*Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktur. Ben çağırdım, siz de geldiniz. O hâlde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız. Şüphesiz ben daha*

⁵⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 238.

⁵⁵⁷ Nisâ 4/60.

⁵⁵⁸ A'râf 7/156.

⁵⁵⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 418

⁵⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 188,

önce sizin, beni Allah'a ortak koşmanızı kabul etmemiştim. Şüphesiz zalimlere elem dolusu bir azap vardır.”⁵⁶¹

3.2.1.2. Küfür

Küfür, sözlükte örtmek anlamına gelir. İmanın zıddıdır. Allah'ın nimetlerini inkâr etmek demektir.⁵⁶² Geceye, insanları örtüp gizleme özelliğinden dolayı kâfir denilmiştir. Çiftçiye de tohumları toprağa gömerek gizlediği için “كافر” “kâfir” denilmiştir. Meyvenin üzerini örten kapçıya da “كافور” “kâfûr” denilmiştir.⁵⁶³

Terim olarak küfür Allah'ın birliğini, şeriatı ve peygamberi inkâr etmektir. Bu durumda olanlar için genellikle “كافر” “kâfir” ismi kullanılır. Kişinin Allah'a yapması gereken şükürü bırakması durumu da “كفر” “kefera” kelimesiyle tanımlanır.⁵⁶⁴ Nitekim Kur'an'da “Kim kâfir olursa onun küfrü kendi aleyhinedir”⁵⁶⁵ buyrulur. Allah'ın “Gerçekten insan apaçık bir nankördür”⁵⁶⁶ ifadesinde, insanın nimete karşı şükürünün hiç olmadığı veya az olduğu vurgulanarak insanın nimet karşısında “كفور” (nankör) oluşu anlatılır.⁵⁶⁷

Yüce Allah yarattığı kullarını iman veya inkâr hususunda zorlamadı. Şahıs olarak yaratılan insan doğduğunda mü'min ya da kâfir değildir. İnanmak ya da inanmamak kulların kendi iradeleriyle gerçekleştirdikleri eylemleridir.⁵⁶⁸ İnsandaki inkârcılık sonradan çevrenin etkisiyle oluşan özelliklerdendir. İnsan akıl sahibi olduğu hâlde dini, anne babası, öğretmenleri ve arkadaşlarının etkisiyle şekillenir. Yüce Allah'ın, insanı mü'min veya kâfir olarak yaratmadığı Kur'an'da şöyle aşıkılır: “Sizi yaratan Allah'tır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mü'mindir.”⁵⁶⁹ İnsan yaratılış bakımından iman etmeye elverişli olduğu gibi Allah'ı inkâr etmeye de kabiliyeti vardır. İman ve küfrü, insanın kesbine göre Allah yaratır.⁵⁷⁰

İnsanı Allah yolundan uzaklaştıran başlıca neden, nankörlük yaparak hakkı inkâr etmesidir. Yüce Allah'ın inkâr eden sapıklarla ilgili gösterdiği misal, onların

⁵⁶¹ İbrâhîm 14/22.

⁵⁶² Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XIV, 50.

⁵⁶³ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 857.

⁵⁶⁴ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 858.

⁵⁶⁵ Rûm 30/44.

⁵⁶⁶ Zuhruf 43/15.

⁵⁶⁷ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 859.

⁵⁶⁸ Ebû Hanîfe, *Fıkhü'l-Ekber*, I, 33.

⁵⁶⁹ Teğâbûn 64/2.

⁵⁷⁰ Mehmet Bulut, “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorululuğu” *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. IX, İzmir, 1995, s. 241.

durumlarının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: “...*Kimi de saptırmak isterse onun göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır. Allah inanmayanlara işte böyle azap verir.*”⁵⁷¹ Mukâtil, bu ayeti “Allah Ebû Cehil’in göğsünü tevhid ile sıkıp daraltır. Kalbinde sıkıntıdan dolayı tevhid için yer kalmaz” şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁷² Hidâyeti tercih etmeyip dalâlette olan kimseyi Ebû Cehil ile sınırlandırmak doğru olmaz. Ancak Mukâtil Ebû Cehil gibi gerçek, çarpıcı bir örneği zikrederek böyle insanların kalplerinde küfürden dolayı imana yer kalmadığını vurgulamıştır. Kaynaklarda Ebû Cehil gibi imandan nasibini alamayanların psikolojik durumları anlatılmıştır. Söz konusu ayette iman etmeyenlerin durumu göğe doğru yükselen kimsenin durumuna benzetilmiştir. Böyle kötü duyguların etkisinde kalan insanın yaşadığı sıkıntılar bu ayette muazzam bir şekilde tasvir edilmiştir. Nitekim göğe doğru yükselen kişi hava basıncı düştüğü için fizyolojik olarak nefes almakta zorluk çeker. İmandan mahrum olan insan da kötü niyet, kıskançlık, inatçılık, menfaat duygusu, gurur ve kibrin etkisinde kalarak idrak etmek için kullanacağı her türlü vasfını kaybeder. Bu şekilde devam ettikleri sürece tıpkı göğe doğru yükselirken nefes alma zorluğu çekenler gibi Müslümanlık karşısında sıkıntı yaşarlar. Huzursuzluk sebebiyle hak ve hidâyet konusunda sağduyulu düşünemezler. Gittikçe İslam’dan uzaklaşırlar. İslam ile ilgili her durum canlarını sıkar ve İslam’a karşı düşmanlıkları artar.⁵⁷³ Sonuç olarak, hidâyete erime imkânlarını tamamen kaybederler. Yüce Allah ezeli ilmiyle onların iman etmeyeceklerini şöyle haber vermektedir.⁵⁷⁴ “*Rabb’inin yoldan çıkanlar hakkındaki “onlar artık imana gelmezler” sözü, böylece gerçekleşmiştir.*”⁵⁷⁵

Kur’ân’da peygamberleri kabul etmeyen kâfirlerin durumu şöyle ifade edilir: “*De ki, eğer o (Kur’ân) Allah katından olup da siz onu inkâr etmişseniz uzun bir ayrılıkta bulunandan kim daha sapkın olabilir.*”⁵⁷⁶ Mukâtil, ayette sözü edilen kâfirlerin Mekke kâfirleri olduğunu söylemiş ve şöyle devam etmiştir: Onlar Hz. Peygamber’i Kur’ân’ı uydurmakla suçladı. “Kimse kalmadı da Allah seni mi peygamber gönderdi” diyerek onu hakir gördüler. “Allah ne diye bir meleği göndermedi ki,” dediler. Mukâtil, onların Kur’an hususundaki bu görüşlerini uçsuz

⁵⁷¹ En’am 6/125.

⁵⁷² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 369.

⁵⁷³ Karaman, *Kur’an Yolu*, I, 469.

⁵⁷⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 91.

⁵⁷⁵ Yûnus 10/33.

⁵⁷⁶ Fussilet 41/52.

bucaksız, derin bir sapıklık olarak değerlendirmiştir.⁵⁷⁷ Kişinin sapıklığı tercih etme nedenlerinden biri de peygamberin beşer olmasını eleştirerek onu inkâr etmesidir.⁵⁷⁸

Hz. Peygamber'in nübüvvet görevini sorgulayıp inkâr edenlerin ürettikleri bahanelerden biri de Kur'ân'ı O'nun uydurduğunu iddia etmeleri idi.⁵⁷⁹ Nadr b. Hâris, "Kur'ân'ı Muhammed uydurdu ve ona bu hususta bir topluluk da yardım etmektedir" dedi. Bu topluluktan kastettiği kimseler üç kişi idi. Bunlar arasında Yahudi iken Müslüman olan Amr b. Hadramî'nin azatlısı Cebr de vardır. Nadr b. El-Hâris Kur'ân'nın, Rüstem ve İsfendiyar tarafından anlatılan hikâyeler olduğunu Hz. Peygamber'in, Kur'ân'ı sabah akşam bu üç kişiden öğrendiğini iddia etti.⁵⁸⁰ Ve yine "Dediler ki 'Bu nasıl bir rasuldür? Yemek yiyor ve pazarlarda dolaşiyor. Ona, onunla beraber uyarıcı olmak üzere bir melek indirilseydi ya... Yahut ona bir hazine bırakılmalı ya da kendisinden yiyeceği bir bahçesi olmalı değil miydi?"⁵⁸¹ Kureyşlilerden, Nadr b. Hâris ve onun gibiler "Ona gökten mal indirilseydi de onu bizim aramızda dağıtsaydı ya" dediler. İman edenleri de büyülenmiş bir adama inamakla itham ettiler.⁵⁸² Onların durumunu Kur'ân şöyle bildirir:⁵⁸³ (*Ey Muhammed*) *Senin hakkında bak nasıl da temsiller getirdiler de dalâlete düştüler. Artık onlar doğru yolu bulamazlar.*⁵⁸⁴

İnsanlar kitapları, peygamberleri ve ahiret gününü inkâr etme hususunda dalâlete düştüler. İsfâhanî, itikat konularında yapılan küfrü, nazari ilimler kapsamında yapılan dalâlet olarak değerlendirdi.⁵⁸⁵ Kur'ân bu şekilde sapkınlık yapanları şöyle haber verir: "*Ey mü'minler, Allah'a, onun Rasülün'e (Muhammed'e), ona indirdiği kitaba ve ondan önce indirdiği kitaba iman edin.*"⁵⁸⁶ Mukâtil'in ayetle ilgili değerlendirmesi şöyledir: Müslüman olan ehl-i kitap ve diğer Yahudiler arasında iman hususunda tartışmalar meydana geldi. İman edenler "biz Muhammed'e indirilen kitaba iman ederiz, onun dışındakileri de inkâr ederiz" dediler. Bunun üzerine Allah, Muhammed'e ve O'na indirilen kitaba, ondan önce indirilen kitaba da

⁵⁷⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 171.

⁵⁷⁸ Bkz. İsrâ 17/94.

⁵⁷⁹ Furkân 25/4.

⁵⁸⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 430.

⁵⁸¹ Furkân 25/7, 8.

⁵⁸² Furkân 25/8.

⁵⁸³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 431

⁵⁸⁴ Furkân 25/9.

⁵⁸⁵ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 585.

⁵⁸⁶ Nisâ 4/136.

iman etmelerini emretti. Ehl-i kitabın kâfirlerine, öldükten sonra diriliş olduğunu ve bundan sakınmaları gerektiğini hatırlattı. Ahiret hayatı ile ilgili hazırlık yapmalarını emretti.⁵⁸⁷

Taberî söz konusu ayetleri Mukâtil'den daha farklı yorumlayarak Allah'ın, "Ey iman edenler" dedikten sonra tekrar "âminû" (iman edin) demesinin sebebini şöyle açıkladı: Ehl-i kitap iki sınıfa ayrıldı. Yüce Allah onları belli bir kitaba iman etmeleri sebebiyle "iman edenler" şeklinde vasıflandırdı. Ehl-i kitap, Tevrât'ı kabul etti, İsa'nın ve Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul etmedi. İncil ehli de Tevrât'a, İncil'e ve diğer kitaplara iman edip Hz. Muhammed'i ve ona gelen kitabı inkâr etti. Yüce Allah İncil ehline geçmişteki peygamberlere ve kitaplara iman ettikleri için "Ey iman edenler" diye hitap etti. Onlara, Allah'ın son Peygamber'ine iman etmelerini emretti. Onlar zaten Hz. Muhammed'in sıfatlarını kendi kitaplarında görüyorlardı. Ancak onlar Muhammed'i inkâr ederek aslında İncil'i de inkâr ediyorlardı. Oysa onların kitabı İncil son peygambere inanmayı ve onun getirdiklerini tasdik etmeyi emrediyordu.⁵⁸⁸ Taberî yukarıda bahsi geçen küfrü "küfrü cühût" olarak değerlendirmiş, ayetlerden bir tanesini inkâr edenin tamamını inkâr etmiş olacağına vurgu yapmıştır.⁵⁸⁹

Hamdi Yazır'ın bu âyet hakkında yaptığı yorum şöyledir: Yahudi hahamları Hz. Peygambere gelerek "San'a inanırız, ancak senden başkasını kabul etmeyiz" demeleri üzerine, "*Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, öldükten sonra dirilmeyi inkâr ederse derin bir sapıklıkla yoldan çıkar*"⁵⁹⁰ âyeti nazil oldu. Allah'ın âyette, imanın şartları içinde melekleri ve ahiret gününü zikretmesi bir bütünlük arz etmektedir. Bununla birlikte bir insanın herhangi birisini inkâr etmesi ihtimali söz konusu olduğunda Allah'ı da inkâr etmiş olacağı özellikle beyan edildi.⁵⁹¹

Kur'ân, iman konusunda tereddütleri olanların durumunu haber verirken din hususunda mürted olanlara dikkat çekmiştir ve Allah'ın onları asla hidâyete erdirmeyeceğini bildirmiştir. "*Şüphesiz iman edip sonra küfreden, sonra iman edip sonra küfreden, sonra küfrünü arttıran kimseleri Allah bağışlamayacak ve onları*

⁵⁸⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 263, Nisâ, 4/136.

⁵⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 312, 313.

⁵⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 313, 114.

⁵⁹⁰ Nisâ 4/136.

⁵⁹¹ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 105.

*doğru yola da iletmeyecek.”*⁵⁹² Mükâtil, yorumunda bu kimselerin isimlerini söylemiş olsa da ayet bütün sapkınlar için kapsayıcıdır.⁵⁹³

3.2.1.3. Küfür Çeşitleri

Âlimlerden bazıları küfrün dört çeşit olduğunu söylemiştir. Bunlar, küfrü inkârî, küfrü cühût, küfrü müâne ve küfrü nifaktır.⁵⁹⁴

Yöneticiliği kadar ilmî yönüyle de tanınan Emevî Halifesi Abdü'l-Melik b. Mervan (ö. 86/705), küçük yaşta Kur'ân, hadis ve fıkıh ilimleriyle meşgul oldu. Emevî sarayında zamanın önde gelen âlimlerden ilim öğrendi ve âlimlere çok değer verdi.⁵⁹⁵ Rivâyet edildiğine Abdü'l-Melik, Saîd b. Cübeyr'e (ö. 94/713) küfür hakkında soru sordu. O da küfrün çeşitleri hakkında şöyle bir açıklama yaptı: Küfür çeşitleri; Allah'tan başkasını ona ortak koşmakla yapılan küfür, Yüce Yaratıcıyı ve rasülünü kabul etmemek şeklinde yapılan küfür, Yaratana evlat isnat etmekle yapılan küfürdür. Bir de Müslüman olduğunu iddia edip Allah'ın emirlerine aykırı davranarak yapılan küfür vardır. Bunlar, yeryüzünde fesatlık çıkarmak, haram kılındığı hâlde haksız yere bir kimseyi öldürmektir. Bunlardan başka Allah'ın nimetlerini inkâr ederek Allah'ı yalanlamak da küfürdür.⁵⁹⁶

3.2.1.3.1. Küfrü İnkârî

Tevhit ile ilgili şeyleri kalbiyle ve diliyle inkâr eden kişiler küfrü inkârî sınıfına girer. Onlar peygamberler vasıtasıyla uyarıldıkları halde inkârları sebebiyle duyuları algılamadığı için mü'min olamazlar.⁵⁹⁷ Çünkü onlar Allah'ın birliğini inkâr etmişlerdir. Allah inkâr edenlerin kalplerini dalâletleri sebebiyle “ختم/hatem” mühürlemiştir.⁵⁹⁸ Onlardan bir kısmının hakikatleri düşünmeye, düşünüp bulmaya, akletmeye kabiliyetleri kalmaz. Onlar nefsi gayelerinden başka hiçbir şeye bakmazlar. Onların bütün faaliyetleri, arzu ve istekleri doğrultusunda olur. Nefsi

⁵⁹² Nisâ 4/137.

⁵⁹³ Mükâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 263, 264; Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-luğa*, X, 111.

⁵⁹⁴ Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-luğa*, X, 110

⁵⁹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdü'l-Melik b. Mervan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, I, 270.

⁵⁹⁶ Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-luğa*, X, 111.

⁵⁹⁷ Ebû Mansûr, *Tehzibu'l-luğa*, X, 110

⁵⁹⁸ Bakara 2/6, 7.

arzuları, kalplerini tamamen kuşattığı için geleceğe dair ahiretteki menfaatlerini görmezler ve görünmeyen âleme dair her şeye kendilerini kapatırlar.⁵⁹⁹

Kur'ân'da Yüce Allah'ın "yazıklar olsun o kâfirlere"⁶⁰⁰ dediği kimselerin dalâletleri derin bir sapıklık olarak açıklanmaktadır. Mukâtil, onların Mekke kâfileri olduğunu söylese de⁶⁰¹ âyet Allah'ın yolunu eğri göstermek isteyip insanları bu yoldan alıkoyanların hepsini kapsamaktadır.⁶⁰² Yalnız dünya hayatını tercih edenler bununla yetinmezler elbette. "Şüphesiz sen onları doğru yola çağırıyorsun. Ancak ahirete inanmayanlar ısrarla bu yoldan çıkmaktadırlar."⁶⁰³ Söz konusu ayetlerde bildirilen dalâlet sebebi, ahiret hayatını inkâr etmek ve doğru yoldan çıkmak hususunda ısrar etmektir.

3.2.1.3.2. Küfrü Cühût

Cühût kavramı, kalpte olanı ispat etmesi kesin olduğu halde kişinin buna karşı tavır alması demektir. Küfrü cühût, kalbinin kabul edip tanıdığı şeyi dili ile inkâr etmektir. Bu iblisin küfrü gibidir. Ümeyye b. Ebû Salt'ın küfrü de bu türdendir. Rasûlüllâh'ın vasıflarını kendi kitaplarında okudukları ve çok iyi bildikleri halde O'nu inkâr ettiler.⁶⁰⁴ Mukâtil tefsirinde küfrü cühût konusunda isabetli bir rivayet nakletmiştir: Yahudiler müşriklerle savaştıkları zaman "Yüce Rabbimiz ismini kitabımızda okuduğumuz son dönemde görevlendireceğin peygamberin hakkı için bize yardım et" diyorlardı ve böylece zafer elde ediyorlardı. Son Peygamber gönderildiğinde İsrâiloğulları'ndan olmadığı için kıskançlıklarından dolayı onu inkâr ettiler.⁶⁰⁵

3.2.1.3.3. Küfrü Muânele

Küfrü Muânele, inatçının küfrüdür. Kalbi bildiği, kabul ettiği ve dili de bunları ikrar ettiği hâlde İslam dairesinde olduğunu kabul etmeyen Ebû Tâlip'in küfrü gibidir. O, Hz. Muhammed'in dininin yeryüzünün en hayırlı dini olduğunu bildiği ve diliyle ikrar ettiği hâlde başkalarının ona kötü söz söylemelerinden

⁵⁹⁹ Hamdi Yazır, I, 195,

⁶⁰⁰ İbrâhîm 14/2.

⁶⁰¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 182.

⁶⁰² İbrâhîm 14/3.

⁶⁰³ Mü'minûn 23/73, 74.

⁶⁰⁴ Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-luğa*, X, 110, Bakara, 2/89.

⁶⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 63.

çekinmiştir. Hz. Peygamber onun iman etmesini istediğinde “sıkılmasam beni bu yolda bulurdun” diyerek kabul etmeye yanaşmamıştır.⁶⁰⁶

3.2.1.3.4. Küfrü Nifâkî

“N-f-k” kökünden gelen “نفاق/nifâk” kelimesi, şeraite bir yerden girip diğer bir yerden çıkmak demektir. Deliğine girip çıkması sebebiyle tarla faresinin veya aktavşanın hareketleri için de “nefeka” denmiştir.⁶⁰⁷ Çünkü fare de aldatmak için bir delikten girer, başka bir delikten çıkar. “نافقاء/Nâfikâi” denen delikten girer, “قاصعاء/gâsi‘âi” denen delikten çıkar. Münafık için de aynı durum söz konusudur. Nitekim o da İslam’a girdikten sonra ondan girdiği şekliyle çıkmaz.⁶⁰⁸

Küfrü Nifak, dili ile kabul ettiğini söyleyip kalbiyle inkâr eden münafığın küfrüdür.⁶⁰⁹ Allah münafıkları müşriklerden daha kötü saymıştır.⁶¹⁰

Kur’ân’da münafıkların özelliklerini anlatan çok sayıda âyet vardır. Bu âyetlerde onların özellikleri zikredilerek kötülüğü emretmenin ve iyiliği egellemenin, ayrıca cimriliğin münafıklık vasfı olduğuna vurgu yaparak şöyle der: “Münafık erkekler ve kadınlar birbirlerindedir. Kötülüğü emredip iyiliği yasaklarlar. Ellerini de sıkı tutarlar. Allah’ı unuttular. Allah da onları unuttu. Münafıklar fasıkların ta kendileridir.”⁶¹¹ Mukâtil, münafıkların durumunu açıklarken şu hususlara dikkat çeker: Allah’ın emirlerini terk etmek, Hz. Muhammed’in peygamberliğini yalanlamak konusunda kötülüğü emreder. Ayrıca, Allah için infak ederken cimridirler. Rahmân’ı unutmaları sebebiyle Rahmân’da onları kendi zikrinden alıkoyar.⁶¹²

Münafıkların vasıflarından biri de nifak konusunda maharet sahibi olmalarıdır. Tevbe Suresi’nde münafıkların bu halleri şu âyetle bildirilir: “Etrafınızdaki bedevilerden münafıklar vardır. Medine ehlinde de münafıklar vardır. Nifakı âdet edinmişlerdir. Bizim bildiğimiz kimseleri, sen bilmezsin. Onlara çift azap taturacağız ve azim bir azaba iletacağız.”⁶¹³ Mukâtil, Medine’de

⁶⁰⁶ Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-luğa*, X, 111.

⁶⁰⁷ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 1005.

⁶⁰⁸ İbn. Manzûr, *Lisâni'l-arap*, X, 359.

⁶⁰⁹ Ebû Mansûr, *Tehzîbu'l-luğa*, X, 111.

⁶¹⁰ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 1005.

⁶¹¹ Tevbe 9/67.

⁶¹² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 57.

⁶¹³ Tevbe 9/101.

münafıklık yapan bedevilerin Cüheyne, Müzeyne, Eslem, Ğıfâr ve Eşcâ'dan olduklarını söylemiştir. Ayette söz konusu edilen “مرضو/meradû” kelimesini, “حذقو/hazekû” kelimesi ile açıklayarak münafıklığı ustalıklı yaptıklarına, bu konuda maharet kazandıklarına dikkat çekmiştir. Bu münafıkların konakladıkları yer Medine'dir. Mukâtil nifak işini ustalıklı yapanların Abdullah b. Übey, Ced b. Kays ve arkadaşları olduğunu rivayet etmiştir. Onlara iki kere azap edileceğini de şu şekilde açıklamıştır: Son nefeslerini verirken görevli melekler yanaklarına ve arkalarına vuracak, mezara konulduklarında kabir melekleri onlara azap edecektir.⁶¹⁴

Beğavî (ö. 516/1122) yukarıda zikredilen ayeti tefsir ederken Mukâtil'e yakın bir değerlendirme yapmıştır. Bedevilerin Cüheyne, Müzeyne, Eslem, Ğıfâr ve Eşcâ'dan olduğunu ve Medine çevresinde oturduklarını söylemiştir. Ancak Mukâtil'den farklı olarak Evs ve Hazreç kabilelerinden de münafıklığı ustalıklı yapanların olduğunu bildirmiştir. İki kere azap edilme hususunda şu rivayeti nakletmiştir: Hz. Peygamber cuma günü bir hutbe okumuştur. “Falan kişi sen çık, münafıksın” demiş ve münafık olduğunu söylediği kişileri mescitten çıkarmıştır. Beğavî münafıkların azabının ilkinin mescitten çıkarılmak olduğunu, ikincisinin de kabirde olacağını rivayet etmiştir.⁶¹⁵

Münafıkların özellikleri ile ilgili olarak Mukâtil, Abdullah b. Übey ve arkadaşları arasında geçen şu rivayetleri nakleder: Abdullah b. Übey, “Bize zarar vermemeleri için onları nasıl etkilediğime bakın da öğrenin” dedi. Arkadaşları da onu övdüler ve “Sen bizim büyüğümüzün” dediler. O, sonra maharetini göstermek için Hz. Ebû Bekir'in elini tutarak ona “Ey ikinin ikincisi, ümmetin seçkini, onun mağara arkadaşı, canını ve malını feda eden kişi merhaba” diyerek ona övgüler yağdırdı. Aynı şekilde Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye övgüler yağdırdı. Ömer ona münafıklık yapmamasını, münafığın yeryüzünde en habis ve aldatıcı kişi olduğunu söyledi. Bunun üzerine Abdullah b. Übey de Allah adına yemin ederek “Biz de sizin iman ettiğiniz gibi iman ediyor ve sizin gibi şahitlik ediyoruz” dedi. Daha sonra birbirlerinden ayrıldılar. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali Hz. Peygamber'e gelerek durumu anlattılar. Yüce Allah da Peygamber'ine şu buyruğunu indirdi:⁶¹⁶

⁶¹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 68.

⁶¹⁵ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdür-Razzâk el-Mehdî, Dârü'l İhyâü't-turâsi'l-arabî, Beyrût, h. 1420, II, 382, 383.

⁶¹⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 33.

“İnsanlardan içinde Allah'a ve ahret gününe inanmayanlar mümin değildir. Onlar Allah'ı ve müminleri değil ancak şuursuzca kendilerini kandırırlar.”⁶¹⁷ Allah, onların Zâti'nı ve müminleri aldattıklarını zannetmelerini kalp hastalığı olarak vasıflandırmış ve kalplerindeki hastalıkları artırmıştır.⁶¹⁸ Mukâtil, o hastalıkların kuşku olduğunu söylemiştir.⁶¹⁹

Münafıkların özelliklerinden bir tanesi de yeryüzünde günah ve isyanları sebebiyle fesat çıkartmalarıdır. “Onlara yeryüzünde fesat çıkarmayın”⁶²⁰ denildiğinde yalan söyleyerek “biz itaatkârlarız” derler.⁶²¹ Allah onların yalan söylediklerini bildirerek şöyle der: “Dikkat edin onlar müfsitlerin ta kendileridir. Ancak bunun farkında değillerdir.”⁶²² Onlara “‘Siz de mü'minler gibi inanın' denildiğinde 'akılsızların inandığı gibi mi inanalım?' Derler.”⁶²³ Mukâtil ilgili ayetin Mu'az, Lübâbe ve Üseyd hakkında indiğini bildirir. Onlar Yahudilere, “siz de Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarının iman ettiği gibi iman edin” dediklerinde “sefihler gibi mi iman edelim” derler. Allah, gerçek sefihlerin onlar olduğuna dikkat çekerek şöyle der.⁶²⁴ “Müminlerle karşılaştıklarında “inandık” derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında biz sizdeniz, “biz alay edenleriz” derler.”⁶²⁵ Ayet hakkında Mukâtil, bunların Yahudilerin reisleri olan Ubey b. Kâb ve arkadaşları olduğunu söyler. Alay etmelerine karşılık ahirette Allah da onlarla alay edecektir. Onlar sırat üzerindeyken önlerine bir duvar çekilecek, karanlıkta kaldıklarında arkanıza dönün ve ışık arayın denilecektir. Sonra da “azgınlıkları içinde bocalayıp dururken onlara mühlet verilir.”⁶²⁶ Yani dalâletleri içinde mütereddit bir şekilde kalacaklardır.⁶²⁷

Kur'ân, ifadeler daha iyi anlaşılсын diye misaller getirir. Alışverişleri kâr getirmeyen münafıkların meseli şöyledir: “İşie onlar hidâyete karşı sapıklığı satın almış kimselerdir. Alışverişleri onlara kâr getirmemiştir ve doğru yolu da bulamamışlardır.”⁶²⁸ Mukâtil bu âyeti şöyle değerlendirmiştir: Yahudiler, Hz

⁶¹⁷ Bakara 2/8, 9.

⁶¹⁸ Bakara 2/9, 10.

⁶¹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 33.

⁶²⁰ Bakara 2/11.

⁶²¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 33, 34.

⁶²² Bakara 2/12.

⁶²³ Bakara 2/13.

⁶²⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 34.

⁶²⁵ Bakara 2/114.

⁶²⁶ Bakara 2/15.

⁶²⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 34.

⁶²⁸ Bakara 2/16.

İshâk'ın soyundan geleceğini zannettikleri peygamberin özelliklerini Tevrât'ta okumuşlar ve ona iman etmişlerdi. Onun İsmâil soyundan geldiğini görünce hasetleri sebebiyle onu inkâr ettiler. Hidâyet karşılığında dalâleti satın aldılar. Kârlı bir ticaret yapamadılar. Dalâletten kurtulup hidâyeti de bulamadılar.⁶²⁹

Yüce Allah onların psikolojilerinin ne kadar bozuk olduğunu şu ayetlerle bildirmektedir: “Onların meseli ateş yakan gibidir. Ateş onun etrafını aydınlatır. Allah onların ışıklarını giderince karanlıklar içinde kalakalırlar.”⁶³⁰ Mukâtil'in ayet hakkında değerlendirmesi şöyledir: Münafik imanını ikrar etmekle bir miktar ondan faydalanır. İmanı terk edince ateşi sönen kimse gibi önünü göremez, yolunu bulamaz hâlde kalakalır. Müellif, ışığı “iman” olarak, karanlığı da “şirk” olarak tefsir ederek isabetli bir yorum yapmıştır.⁶³¹

Fetih Suresi'nde Hz. Peygamber'in ve müminlerin mağfîretine dair ayetler indirilince Abdullah b. Übey ve arkadaşları, kendilerine ahirette ne verileceğini sordular. Onlar hakkında Rabbimiz şöyle buyurdu:⁶³² “Münafıkları müjdele. Şüphesiz onlar için elem verici bir azap vardır.”⁶³³

3.2.1.4. Şirk

“شرك/Şirk”: Malların birbirine karıştırılmasına şirk dense de dini anlamda Allah (c.c)'a ortak koşmaktır. En büyük şirk budur.⁶³⁴ Allah çok günahları affetse de kendisine iftira ederek ortak koşulmasını asla bağışlamaz.⁶³⁵ Kur'ân'da şirk büyük bir zulüm olarak bildirilmiştir.⁶³⁶ Tevhit dini insanlara tebliğ edildiği halde Kur'ân'a bakıldığında, toplumların putlara ve diğer varlıklara taparak Allah'a ortak koştukları görülmektedir.⁶³⁷

⁶²⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 34, 35.

⁶³⁰ Bakara 2/17.

⁶³¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 35.

⁶³² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 264.

⁶³³ Nisâ 4/138.

⁶³⁴ İslâhânî, *Müfredat*, s. 513-514.

⁶³⁵ Nisâ 4/48.

⁶³⁶ Lokmân 31/13.

⁶³⁷ Bkz. Ankabût 29/42; Nisâ 4/51, 116; En 'âm 6/71; A'râf 7/37, 190, 191, 194, 195; Yûnus 10/34, 35; Nahl 16/86, 87; Hacc 22/12,

Allah'a yaklaşmak amacıyla insanların tahta, metal ve benzeri şeylerden yaptıkları heykellere “صنم/Sanem/put” denilmiştir. “صنم/putlar” demektir. Arifler, Allah'tan alıkoyan her şeye “put” demiştir.⁶³⁸

Hz. İbrâhim, “Allah'ım, beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzak tut”⁶³⁹ diye dua etti. Hz. İbrâhim bu duayı söylerken kuşkuya yer bırakmayan Allah inancıyla, hikmet sahibi olması özelliğiyle “Rabbim beni senden alıkoyacak şeylerden uzak tut” demek istedi.⁶⁴⁰ Kendisi ve evlatları için dua eden Hz. İbrâhim, putlara tapan babasıyla çok mücadele etti. Kur'ân, Hz. İbrâhim'in mücadelesini şu şekilde haber verir: “Hani İbrâhim babası Âzer'e 'Putları ilahlar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni apaçık bir sapıklık içinde görüyorum' dedi.”⁶⁴¹ Mukâtil, bu ayeti tefsir ederken Hz. İbrâhim'in dünyaya gelmesi ile ilgili yorum yapmıştır: Kâhinler Nemrut'a, bir erkek çocuğun dünyaya gelip yeryüzünün ilahlarına karşı geleceğini haber vermiştir. Nemrut da erkekleri kadınlara yaklaştırmayarak meseleyi çözmeye çalışmış fakat Hz. İbrâhim'in dünyaya gelmesine engel olamamıştır. Hz. İbrâhim'i annesi gizlice dünyaya getirmiştir. Babası da bir çukur kazarak Hz. İbrâhim'i o çukurda saklamıştır. Onu yırtıcı hayvanlardan korumak için çukurun ağzını bir kaya ile kapatmıştır. Annesi onu gizlice emzirmiştir. Hz. İbrâhim normal çocuklardan iki kat daha hızlı büyümüştür. Hz. İbrâhim bir gün annesine “benim Rabb'im kim?” dediğinde annesi ona “benim” demiş, konuşma “senin Rabb'im kim?” “baban”, “babanın Rabb'i kim?” soru ve cevaplarıyla devam ettiğinde Hz. İbrâhim “sus!” karşılığını almıştır. İbrâhim, aynı soruları babasına sorduğunda babası tarafından da azarlanmış ve tokatlanmıştır.⁶⁴² Mukâtil'in Hz. İbrâhim ile ilgili bu yorumu ehli kitaptan gelen yorumlara benzemektedir.

Kendisi hanîf bir Müslüman olan Hz. İbrâhim asla putlara tapmadı.⁶⁴³ Ancak puta tapan babası Âzer'i bu konuda uyardı.⁶⁴⁴ Babasına “...ne bu tapınıp durduğunuz heykeller?” diye sorduğunda “babalarımızı bunlara ibadet ediyor bulduk” dedi. İbrâhim, “ant olsun siz de babalarınız da apaçık bir sapıklık

⁶³⁸ İsfahânî, *Müfredat*, s. 565.

⁶³⁹ İbrâhim 14/35.

⁶⁴⁰ İsfahânî, *Müfredat*, s. 565.

⁶⁴¹ En'âm 4/74,

⁶⁴² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 355.

⁶⁴³ Âl-i İmrân 3/67.

⁶⁴⁴ En'âm 6/74.

içindesiniz” dedi.”⁶⁴⁵ Yüce Allah, kendilerine bile faydası olmayan putların acizliğini Hz. İbrâhim’in dilinden şöyle anlatır: “Arkanızı dönüp gittikten sonra yemin ederim ki putlarınıza tuzak kuracağım.”⁶⁴⁶ Hz. İbrâhim putlardan en büyüğünü bırakarak bütün putları kırmıştır. Kavmi gelip de bu durumu gördüğü zaman “Bunu İbrâhim’den başkası yapmaz” demişlerdir. Hz. İbrâhim’e “bunu sen mi yaptın” diye sorduklarında O da, “hayır, ben yapmadım, şu büyük puta sorun, belki o yapmıştır” diyerek kendisine bile faydası dokunmayan bir varlığın bunu yapamayacağına dikkat çekmek istemiştir. Kavmi bir an kendini kınamaya durmuştur. Ancak kısa bir süre sonra eski inanç ve inatlarına dönmüşlerdir.⁶⁴⁷ Hz. İbrâhim de onlara “Yazıklar olsun sizlere de Allah’ı bırakıp taptıklarınıza da” demiştir.”⁶⁴⁸ Bu tartışmalardan sonra kavmi onu yakmak için bir ateş hazırlayıp o ateşe attıklarında Yüce Allah İbrâhim’i yakmamasını emretmiştir.”⁶⁴⁹

Allah, Kur’ân’da puta taparak tevhit inancından sapıp dalâlete düşen müşriklerin ahiretteki durumlarını şöyle haber verir: “O gün hepsini toplayacağız, sonra şirk koşanlara ‘uydurduğunuz ortaklarınız nerede?’ diyeceğiz.”⁶⁵⁰ “Orada herkes imtihana çekilecek. Hakiki malikleri olan Rablerine iletilecekler, iftira ettikleri şeyler kendilerinden yokolacak.”⁶⁵¹ Mukâtil ilgili âyetleri değerlendirirken tevhide vurgu yaparak şöyle dedi: Müşrikler ahirette tevhid ehlinin Allah tarafından bağışlandıklarını gördüklerinde birbirlerine “sorguya çekildiğimizde biz tevhid ehliyiz diyelim” diyecekler. Allah onları ortaklarıyla bir araya getirecek ve “uydurduğunuz ortaklarınız nerede?” diyecektir.⁶⁵²

Müşrikler kız çocukları olduğunda yüzleri simsiyah olurken⁶⁵³ Allah’a ortak koştukları putları ne hikmetse dişi olarak vasıflandırır. Allah müşriklerin dalâletini şu âyetlerle bildirir: “Onlar Allah’ı bırakıp dişilere tapıyorlar. Oysa onlar azgın bir şeytana tapmaktadırlar.”⁶⁵⁴ Mukâtil, söz konusu ayetleri değerlendirirken müşrik olarak ölenleri Allah’ın asla bağışlamayacağını söyleyerek şöyle devam eder:

⁶⁴⁵ Enbiyâ 21/52, 54.

⁶⁴⁶ Enbiyâ 21/57.

⁶⁴⁷ Enbiyâ 21/58-66.

⁶⁴⁸ Enbiyâ 21/58.

⁶⁴⁹ Enbiyâ 21/68, 69.

⁶⁵⁰ En’âm 4/22.

⁶⁵¹ En’âm 4/23, 24; bkz. Hûd 11/21.

⁶⁵² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 341.

⁶⁵³ Nahl 16/58.

⁶⁵⁴ Nisâ 4/116, 117.

Allah'tan başka taptıkları putlar ölümlerdir. Bunlar Lât ve Uzzâ'dır. İblis'in ibadet etmeyi süslü gösterdiği putlar, ölü olmaları sebebiyle ne hareket ederler, ne zarar verirler, ne de fayda sağlarlar.⁶⁵⁵

Mukâtil, Fâtihâ Suresi'nde geçen “والا الضالين” kelimesini tefsir ederken Hıristiyanlar'ın müşrik olduğuna vurgu yapmıştı.⁶⁵⁶ Kur'ân, şu âyetlerde Onların Allah'a evlat isnat etmek şeklinde yaptığı küfür ve şirki gözler önüne serer: “*Ant olsun, 'Allah, Meryem Oğlu İsa'dır' diyenler kâfir oldu. Oysa Mesih onlara “Ey İsrâiloğulları sizin de Rabbiniz, benim de Rabbim olan Allah'a kulluk edin. Kim Allah'a ortak koşarsa Allah ona cenneti haram kılmıştır. Onun barınağı da ateştir ve onun için bir yardımcı da yoktur. Ant olsun 'Allah, için üçüncüsü' diyenler kâfir oldu. Hâlbuki bir tek ilahtan başka ilah yoktur. Şayet dediklerinden vazgeçmezlerse onlardan inkâr edenlere elem dolusu bir azap dokunacaktır.*”⁶⁵⁷ Mukatil, Mâide Sure'si 72. âyetin “kuşkusuz Allah, Meryem oğlu Mesih” diyen Necdân Hıristiyanları hakkında indiğini rivayet etmiştir. Bu şekilde şirk üzere ölenlerin kendilerini ateş azabından koruyacak kimselerinin olmayacağını bildirmiştir. Ayrıca 73. âyette “üçün üçüncüsü/ Allah, Mesih, Meryem” diyenlerin Melkâniler olduğunu söylemiştir.⁶⁵⁸ Mukâtil'in tefsirinde, Hıristiyanların dalâletini destekleyecek bir yorumuna rastlanmamıştır.

3.2.1.5. Fısk

“فسق/Fe-se-ka” kelimesinden türeyen fisk kelimesi çıkmak anlamına gelir. Terim olarak şer'in sınırlarından dışarı çıkmak anlamında kullanılmıştır. Bu kelime, Arapların “فسق الرطب” (taze hurma kabuğundan dışarı çıktı) sözünden gelmektedir. Deligine girip çıkmasından dolayı fareye de “füveysika” denilmiştir. Fasık kelimesi, dini hükümleri kabul ettikten sonra az veya çok o hükümleri ihlal eden kişi için kullanılır.⁶⁵⁹ “Kim bundan sonra kâfir olursa onlar fasıkların ta kendileridir.”⁶⁶⁰ Kâfirlik, fasıklıktan daha geniş kapsamlıdır. Kâfir olan kişi Allah'ı inkâr etmekle ve bu işlediği zulüm sebebiyle Allah'ın emri dışına çıkmıştır.⁶⁶¹

⁶⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 257.

⁶⁵⁶ Fâtihâ 1/7

⁶⁵⁷ Mâide 5/72, 73.

⁶⁵⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 313, 314.

⁶⁵⁹ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 744, 745.

⁶⁶⁰ Nûr 24/55.

⁶⁶¹ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 859.

Allah'ın getirdiği misaller aklını kullananların imanını artırır. Kendi iradeleriyle nefislerine uyararak Allah'ın emrine karşı gelen fâsıkları da saptırır.⁶⁶² Yüce Allah, Kur'ân'da sivrisineği ve örümceği misal getirince fasık Yahudiler gülerek "Bu meseller neye benziyor ki? Bunu Muhammed kendiliğinden uydurdu" dediler. Allah misaller getirerek kullarının durumunu ölçmektedir. Dilediğinde sivrisineği bile örnek göstermektedir. Fasıklar, getirilen misaller konusunda tartışınca⁶⁶³ "Allah onunla birçok kimseyi dalâlete düşürürken birçoğunu da hidâyete sevk eder. Allah bununla fasıklardan başkasını saptırmaz" buyruğunu indirdi.⁶⁶⁴

3.2.1.6. İbadet Bağlamında ve Sosyal Hayatta Dalâlet Faktörü

Kur'ân, gerek ibadet, gerek sosyal hayatta imandan mahrum olan kimselerin iddia ettikleri her türlü sapkınlığı haber vererek insanoğlunun ne kadar zayıf bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. Onların bu tutumları kendilerini helake sürüklemekten ileriye gidememiştir. İnsanlık tarihine bakıldığında din adına ya da dünya hayatıyla ilgili bu sapkınlıklar her asırda devam edegelmiştir. Kur'ân bu misalleri o dönemde yaşayıp ölüp gidenlere getirdiği gibi şu anda yaşayanlara ve kıyamete kadar yaşayacaklara ibret olsun diye bildirmiştir. Onların yaptığı işler İslâm çerçevesi dışında kaldığı için faydalı bir şey de yapmış olsalar onlara bir getirisi olmamıştır. Kur'ân bunu şu âyetlerde en güzel şekilde ifade etmiştir: "Onların ibadetleri fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şey elde edemezler. İşte bu derin bir sapıklıktır."⁶⁶⁵ Mukâtil, iman olmadan yapılan amelin sahibine bir faydası olmayacağını bildirir. Şiddetli esen rüzgârın geride bir şey bırakmadığı gibi, kâfirin de dünyada işlediği amallerinin kâfire bir fayda sağlamayacağını söyler.⁶⁶⁶

Dalâlet etkenlerine bakıldığında insanın kendi menfaati ön plana çıkmıştır. Mukâtil'den nakledeceğimiz şu olay bu durumu anlatmaktadır: Hz. Peygamber zamanında bir zırh çalındı. Hz. Peygamber çalınan zırh konusunda taraflar hakkında yanlış bir hüküm verdi. Verdiği kararın yanlış olduğunu bildiren ayetler Mukâtil tarafından şu şekilde değerlendirildi: Zeyd isimli bir Yahudi Evs kabilesinden Tu'me'ye zırhını emanet etmişti. Yahudi zırhını istediğinde Tu'me bunu inkâr etti.

⁶⁶² Karaman, *Kur'ân Yolu*, I, 93.

⁶⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 38.

⁶⁶⁴ Bakara 2/26.

⁶⁶⁵ İbrâhîm 14/18

⁶⁶⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 187.

Zırhın sahibi Zeyd, akrabalarına zırhın Tu'me'nin evinde olduğuna dair haber aldığını söyledi. Arkadaşlarıyla birlikte geceyin Tu'me'nin evini aramaya gittiler. Tu'me onların zırhı aramaya geldiklerini anlayınca zırhı Melik'in evine doğru fırlattı. Gelen topluluk Tu'me'nin evinde zırhı bulamadı. Tu'me gelen topluluğa "bu zırhı ben, Melik'in evinde gördüm, yalnız kimin olduğundan haberim yok" dedi. Topluluk Melik'in evine girip kaybolan zırhı aldılar. Tu'me ve arkadaşları Melik'e iftira atmakla yetinmeyip durumu Hz. Peygamber'e intikal ettirerek kendilerini temize çıkarmak istediler. Hz. Peygamber'e "arkadaşımızın bu hırsızlık olayı ile ilgisi olmadığını söyleterek insanların bizi dillerine dolmasını önleriz" dediler. Hz. Peygamber de bu anlatılanlardan sonra Tu'me'nin suçsuz olduğunu bildirerek Tu'me ve arkadaşlarını doğruladı. Bunun üzerine Allah (c.c) şöyle buyurdu.⁶⁶⁷ "*Şüphesiz biz sana kitabı insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği şekilde hak ile hükmetmen için indirdik.*"⁶⁶⁸ Mukâtil, âyette zikredilen "اراک/erâke/sana gösterdik" cümlesini "sana bildirdik" şeklinde tefsir etmiştir.⁶⁶⁹

Yüce Allah, Hz. Peygamber'e hırsız Tu'me'yi temize çıkarması sebebiyle başışlanma dilemesini emretti. Hainleri savunmamasını, Allah'ın hainleri sevmediğini bildirdi.⁶⁷⁰ Hz. Peygamber'e gelerek temize çıkarmak için Tu'me'yi savunanlara da⁶⁷¹ "... Ya kıyamet günü onları Allah'a karşı kim savunacak"⁶⁷² dedi. Allah, (c.c) Tu'me gibi çaldığı zırhı Ebî Melik'in evine atmak suretiyle günah işleyenler için⁶⁷³ "*Kim bir hata işler veya bir günah kazanır da onu bir suçsuzun üzerine atarsa şüphesiz iftira etmiş, apaçık bir günah yüklenmiş olur*" buyurdu.⁶⁷⁴ Yüce Allah, Hz. Peygamber'i Tu'me ile ilgili olarak yanlış karar vermek suretiyle şaşırtmaya çalışanların ancak kendilerini saptıracaklarını haber vererek şöyle buyurdu:⁶⁷⁵ "*(Ey Nebi) Allah'ın sana fazlı ve acıması olmasaydı onlardan bir taife seni saptırmaya çalışırdı. Oysaki onlar ancak kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar veremezler...*"⁶⁷⁶ "*Kim doğru yol kendisine belli olduktan sonra Peygamber'e*

⁶⁶⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 254, 255.

⁶⁶⁸ Nisâ 4/105.

⁶⁶⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 255.

⁶⁷⁰ Nisâ 4/106, 107.

⁶⁷¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 255.

⁶⁷² Nisâ 4/109.

⁶⁷³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 256.

⁶⁷⁴ Nisâ 4/112.

⁶⁷⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 256.

⁶⁷⁶ Nisâ 4/113.

*karşı çıkar ve müminlerin yolundan başkasına uyarırsa onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız. Orası ne kötü bir varış yeridir.*⁶⁷⁷ Yüce Allah, kötülükte ısrar edenleri buldukları hâl üzere bırakacağını bildirmiştir. Yukarıda zikredilen ayette Allah'ın, "onu yöneldiği yolda bırakırız" vaadi ehl-i sünnetin Allah'ın saptırmayı yaratması ile ilgi görüşünü haklı çıkarmaktadır. Ebû Hanife'nin "خذلان/hizlân" olarak adlandırdığı durum, Allah'ın dalâlette olanları kendi hâlleri üzerine bırakması şeklinde tarif edilebilir.⁶⁷⁸ Nitekim Mukâtil de Allah'ın yolundan başkasını tercih eden Tu'me'nin durumuna dikkat çekerek onun şirk üzere öldüğünü bildirmiş ve şu rivayetleri nakletmiştir: Tu'me daha sonra Mekke'ye gitti ve el-Haccac'a misafir oldu. Orada da hırsızlık yapmaya kalkıştı. Ev sahipleri onun bu davranışını hayretle karşıladı. Mekkeliler nerdeyse onu öldüreceklerdi. Ellerinden zor kurtuldu. Mekke'den kaçarak Beni Sülem'e sığındı. Tu'me de onlar gibi putlara taparak şirk üzere öldü. Yüce Allah onun kendisine ortak koşmasını bağışlamayacağını bildirdi⁶⁷⁹ ve "...Allah'a ortak koşan derin bir sapıklığa düşmüştür" dedi.⁶⁸⁰

Taberî de Nisâ Suresi 105-115. ayetleri hakkında bazı rivayetler zikreder. Birbirine yakın olan bu rivayetlerde çalınan bir zırh ile alakalı olarak Hz. Peygamber'in verdiği hüküm anlatılır. Katâde b. Numan'dan şöyle naklede: Ubeyrîk isimli bir münafık Yezid b. Rîfâa'nın yiyecek, içecek ve silahlarının bulunduğu kileri delip silah ve yiyeceklerini çaldı. Ubeyrîk'in akrabaları Hz. Peygambere gelerek Numan ve amcasının, Ubeyrîk ve oğullarına iftira attığını söyledi. Katade b. Numan Hz. Peygamber'e gelerek çok fakir olan amcasının Ubeyrîk tarafından soyulduğunu anlatınca Hz. Peygamber de "salih kişiler olarak bilinen bir aileyi hiçbir delil olmadan hırsızlıkla suçluyorsun" dedi. Katade b. Numan ve amcası, bu durumu Hz. Peygamber'e intikal ettirdiklerine üzüldüler ve çok pişman oldular. Daha sonra Nisâ Suresi 105-115. ayetler nazil oldu.⁶⁸¹ Taberî bu konuda birden fazla nakil yapmıştır. Bir rivayette de Yüce Allah, Tu'me'nin durumunu Peygamber'e bildirir, ona öğüt vererek hainleri savunmaması hususunda onu sakındırır demiştir.⁶⁸²

⁶⁷⁷ Nisâ 4/115.

⁶⁷⁸ Ebû Hanife, *Fıkhu'l-ekber*, I, 31.

⁶⁷⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 257,

⁶⁸⁰ Nisâ 4/116.

⁶⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 178.

⁶⁸² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, IX, 182.

Kur'ân'da, Allah'a iman ederken kalpteki şüphenin verdiği sapıklığın anlatıldığı ayet ve yorumları şöyledir: “İnsanlardan öylesi vardır ki Allah'a kıyından köşeden kulluk eder. Eğer kendisine bir hayır dokunursa gönlü hoş olur. Şayet başına bir musibet gelirse gerisin geriye eski hâline dönüverir. O dünyada ve ahirette zarar uğramıştır. İşte bu apaçık zarardır. O kendisine ne zarar ne de fayda sağlamayan putlara tapar. Bu da derin sapıklığın ta kendisidir.”⁶⁸³ Mukâtil ayetin, Huzeyme ve Gatafanlılara mensup bedeviler hakkında indiğini belirtmektedir. Söz konusu ayette zikredilen “حرف” kelimesini “kuşku” olarak açıklamıştır. Mukâtil'in kimin söylediğini belirtmediği “harf” ile ilgili ilginç bir rivayeti vardır: “Sana bir kimse ‘kaç harf üzere Allah'a kulluk ediyorsun?’ Derse ‘Hiçbir harf üzere ibadet etmiyorum’ dersin. Ancak ben Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadan kulluk ediyorum. Çünkü onun asla ortağı olamaz.”⁶⁸⁴

Ayrıca Mukâtil, yukarıda zikredilen kuşkucu kişiler hakkında şu yorumları yapmıştır: Bir adam Medine şehrinde muhacir olur. Orada topraklarından çok ürün elde eder, atı yavrular, erkek çocuğu olur, Medine'de sıhhat bulur, ona bol sadaka verilirse İslam'dan razı olur. “Ona bir hayır isabet ederse gönlü hoş olur.” denilmesinden kasıt budur. Şayet arazisi kurak olur, atı yavrulamaz, birde üstüne kızı olur, sağlığı bozulur, maddi olarak yardım eden olmazsa “nasıl kötü bir din imiş, bu dinden bana ancak şer isabet etti” der ve dininden döner, kâfir olurdu. “Bir bela isabet ettiğinde gerisin geri döner, dünyada ve ahirette zarara uğrar” denilmesindeki mana da bunu ifade eder.⁶⁸⁵

Kur'ân'da Allah'a iman etmeyenlerin kendilerine bir takım yiyecekleri haram kılarak düştükleri dalâlet anlatılır. Hâlbuki Yüce Allah hangi yiyeceklerin haram kılındığını bildirmiştir: “De ki, bana vahiy edilen Kur'ân'da, bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, kesinlikle murdar olan domuz eti ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka haram kılınmış bir şey bulamıyorum...”⁶⁸⁶ Söz konusu ayette zikredilen yiyecekler dışında da müşrikler Allah adına yalan uydurarak hayvanların bir kısmını kendilerine haram kılmışlardı. Yüce Allah, “...Yoksa Allah onları size haram kıldığında orada hazır mı idiniz? Bilgi olmaksızın insanları

⁶⁸³ Hacc 17/11, 12.

⁶⁸⁴ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 378.

⁶⁸⁵ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 378.

⁶⁸⁶ En'am 6/145.

Allah'ın yolundan saptırmak için Allah adına yalan uydurandan daha zalim yoktur”⁶⁸⁷ dedi. Müşrikler kendilerine bir takım şeyleri haram kılmaları yasaklanmış olan ekin, hayvan, elbise ve süt konusunda “*فاحشة*/çirkin bir günah” işlediklerinde şöyle derlerdi:⁶⁸⁸ “...biz atalarımızı bu yolda bulduk ve onu bize Allah emretti.” Şüphesiz Allah kötü şeyleri emretmez. Siz, bilmediğiniz şeyleri Allah'a mı atıyorsunuz.”⁶⁸⁹ Mukâtil, müşriklerin elbiselerini açmalarıyla ilgili ayrıntılı açıklama yapmamıştır. Râzî ve Taberî söz konusu ayette müşriklerin “fahiş” diye adlandırılan çirkin davranışları arasında şunu da zikrettiler: Müşrikler, her biri büyük günahlar arasında zikredilen, kadın erkek hep birlikte çıplak bir şekilde Allah'ın Beyt'ini tavaf ederlerdi.⁶⁹⁰

A'râf Suresi'nde bahsi geçen helal olanı haram kılma meselesi En'âm Suresi'nde daha ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. A'râf Suresi 28. ve 37. âyetleri ile En'âm Suresi âyetleri 136-144. âyetler Cahiliye Dönemi'nin bazı batıl yasalarının, hüküm ve uygulamalarının eleştirildiği ayetlerdir. Arap toplumu yalnız inançta değil, sosyal ve dinî hayatta yaptıkları harcamalar konusunda putları Allah'a ortak koşmuşlar, hatta putları Allah'tan daha ileride tutmuşlardır.⁶⁹¹ Bu âyetlerde Allah müşriklerin uyguladığı beş hususa dikkat çekmiştir. *Birincisi*: Elde ettikleri ürünlerden Allah'a ve putlara hisse ayırıp sonra da kafalarına göre taksim yaparlardı. *İkincisi*: Hayvanlardan ve ürünlerden dilediklerinden başkasına yedirmezlerdi. *Üçüncüsü*: Kendi belirledikleri hayvanların sırtına binilmesini yasaklardı. *Dördüncüsü*: Bazı hayvanların kesiminde Allah'ın adını anmazlardı. *Beşincisi*: Putlara adanan hayvanların canlı olarak dünyaya getirdiklerini erkekler yer, ancak ölü olarak dünyaya gelenlerden kadınlar yiyebilirdi.

Müşriklerin Allah'a iftira ederek, Allah ile putları arasındaki tutarsız davranışları şu âyette dile getirilmektedir: “*Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan, Allah'a bir pay ayırdılar ve akıllarınca, bu Allah'ın bu da ortaklarımız için dediler. Ortakları için ayırdıkları hisse Allah'a ulaşmamakta, fakat Allah için ayırdıkları hisse ortaklarına ulaşmakta idi. Ne kötü hüküm veriyorlar.*”⁶⁹² Arap müşrikleri ekip

⁶⁸⁷ En'âm 6/144.

⁶⁸⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 388

⁶⁸⁹ A'râf 7/28.

⁶⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIV, 225; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 378.

⁶⁹¹ Karaman, *Kur'an Yolu*, II, 475, 476.

⁶⁹² En'âm, 6/136

biçtikleri ürünlerden ve yetiştirdikleri hayvanlardan bazı şeyleri Allah'a ayırırlar, bazı şeyleri de ilahlarına ayırırlardı.⁶⁹³ Allah için ayırdıklarını yoksullara sadaka olarak dağıtırlardı. Allah'ın doğrudan çıkardığı ürünleri de ilahlarına taksim ederlerdi.⁶⁹⁴ Onlar için yapılacak törenlere, kesilecek kurbanlara ve onların hizmeti ile meşgul olanlara harcarlardı. Böylece iki türlü masraf çıkartırlardı.⁶⁹⁵ Şayet Allah'a ayırdıkları pay az olur, ilahlarına ayırdıkları çok olursa Allah'inkini de ilahlarına katarlardı. "Allah dileseydi kendininkini çoğaltırdı" derlerdi. Allah'ın payı çok, ilahlarınınki az olunca yine Allah'ın payının yarısını "ilahlarımız fakir" diyerek ilahlarınınkine katarlardı. Allah onlar hakkında "ne kötü hükmediyorlar" derken bu duruma işaret etmiştir.⁶⁹⁶ Arap müşriklerinin dinî ve sosyal hayatlarındaki sapkınlıkları açıklanırken yaptıkları israfa dikkat çekilmiştir. Bunun gibi itikadi ve amelî açıdan yapılan bu tür davranışların bütün kötülüklerin asli sebebi olduğu gösterilmiştir. Bu davranışlar o dönemle sınırlandırılmamış, israfların bir toplumun helakine sebep olduğu vurgulanmıştır.⁶⁹⁷ Burada ayrıca Allah'tan başkası uğruna yapılan harcamaları, Allah'ın rızası için yapılan harcamalardan daha önemli gören zihniyetlere dolaylı yoldan bir eleştiri olduğu görülmüştür.⁶⁹⁸ Kaynaklar yukarıda zikredilen konuyu şöyle özetlemektedir: Allah'a şirk koşanlar, hükümleri Allah adına değil, O'na isnat edilen ortaklar adına vermektedir. Bütün imkânlar putlar için kullanılmaktadır. Sosyal hayatta da onlara göre putların hükmü geçerlidir. Rablerine saygı duyanlar, ancak O'nu hiçbir işlerine karıştırmazlar.⁶⁹⁹

Kur'ân müşriklerin akıl almaz adetlerini eleştirir ve onların bu davranışlarını şöyle haber verir: "*Yine bunun gibi Allah'a ortak koşanların çoğuna, koştukları ortaklar, çocuklarını öldürmelerini güzel gösterdi ki, onları helake sürüklesinler ve dinlerini karıştırıp onları yanılsınlar. Eğer Rabb'in dileseydi bunu yapamazlardı. Artık sen onları uydurdukları ile baş başa bırak.*"⁷⁰⁰ Mukâtil, âyette söz konusu edilen "evlatlarını öldürmek" bahsini, kız çocuklarını diri diri toprağa gömmek

⁶⁹³ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 521, 522.

⁶⁹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 372.

⁶⁹⁵ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 522

⁶⁹⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 372; Râzî, burada zikredilen rivayeti, Mukâtil'den nakletmiştir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIII, 158, bkz. Nahl, 16/35.

⁶⁹⁷ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 522.

⁶⁹⁸ Karaman, *Kur'an Yolu*, II, 476.

⁶⁹⁹ Ömer Çelik, *Hakkın Daveti, Kur'anı Kerim Meali ve Tefsiri*, Erkam yayımları, İstanbul, ts, II, 142.

⁷⁰⁰ En'am 6/137.

şeklinde değerlendirmiştir.⁷⁰¹ Aslında kendisine bile bir faydası ve zararı olmayan putların, insanlara yaptığı işi güzel göstermek gibi bir özelliği olamaz. Putlara hizmetkârlık edenler, azgın cin ve insan şeytanları “ortaklar” olarak ifade edilmiştir. Râzî, evlatlarını öldürmek konusunda Mukâtil’den farklı olarak şu değerlendirmeleri yapar: Müşrikler kız çocuklarını fakirlik ve evlendirmek korkusuyla canlı olarak toprağa gömerlerdi. Rivayete göre erkek çocukları için de “şu kadar erkek çocuğum olursa onlardan birini kesip kurban keseceğim” diyerek yemin ederlerdi. Hz. Peygamber’in dedesi Abdü’l- Muttalib de “şu kadar oğlum olursa onlardan birini kurban keseceğim” diye yemin etti. Müşrikler doğacak evlatlarını putlara kesmek üzere adak yaparlardı. Zikredilen ayette şeytan “ortaklar” olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda şeytanların amacı insanların amellerini karmakarışık göstererek onları helake sürüklemektir.⁷⁰² Nitekim “ortaklar” yani putlar hiçbir şey yapmaya muktedir değildir. Ancak şeytan, yapılan işleri insana süslü göstermektedir.⁷⁰³

Müşriklerin kendilerine din adına hüküm kıldıkları hususlardan biri de şöyledir: “*Batıl zanlarıyla; ‘Şu hayvanlar ve ekinler haramdır, bunları bizim dilediğimizden başkası yiyemez. Şu hayvanlara binilmesi ve yük vurulması yasaktır.’ dediler. Bir kısım hayvanlar da var ki, onları keserken üzerine Allah’ın adını anmazlar. Bütün bunlar onların uydurdukları yalanlarıdır. Allah da onları uydurduğu bu yalanları yüzünden cezalandıracaktır.*”⁷⁰⁴ Mukâtil, başkası yiyemez denilen hayvanın “hâm” olduğunu, yemesi haram kişilerin kadınlar olduğunu bildirmiştir. Bu hayvanlardan yavrularken veya kesilirken üzerine Allah’ın adı anılmayan hayvanın da “bahîra” olduğunu nakletmiştir. Sonuç olarak uydurdukları bu saçmalıklara karşılık Allah onlara hak ettikleri cezayı verecektir, demiştir.⁷⁰⁵ Onların vasîle, bahire ve sâibe diye isimlendirdikleri bu hayvanlar canlı bir hayvan doğduğunda -erkekler- onu boğazlar ve yerlerdi, kadınlara yedirmezlerdi. Yavru ölü doğduğunda o zaman ondan hem kendileri hem de kadınlar yedi. Aşağıda zikredilen ayette bu hususa dikkat çekilmektedir. Bir de dediler ki; “‘Şu

⁷⁰¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,373.

⁷⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 159, Ömer Çelik, *Hakkın Daveti*, II, 143.

⁷⁰³ En’am 6/43; ilgili âyetlere bkz. Enfâl 8/48; Nahl 16/63; Neml 27/24; Ankebût 29/38.

⁷⁰⁴ En’am 6/138; ayrıca bkz. En’am, 6/144.

⁷⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,373; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIII, 160.

hayvanlarımızın karınlarında bulunan, erkeklerimize helâl, kadınlarımıza haramdır. Şayet yavru ölü doğarsa erkek kadın herkes ondan yiyebilir."⁷⁰⁶

İslam öncesi Araplar, bu tabuların Allah tarafından emredildiğini iddia ettiler. Bu kişiler, belli bir puta tapan belli bir kabileye mensup ruhani şahsiyetlerdi. Böyle adanmış hayvanların etlerini ancak onlar yiyebilirdi. Kadınların ise bunu yapamayacağı öngörülmekteydi. Müşriklerin batıl inancına göre sağ doğan hayvanları kendileri yiyip ölü hayvanları da kadınlarına tahsis etmeleri, kadınları haklarından nasıl mahrum ettiklerinin bir delilidir. Allah'a iftira edenlerin cezası ahirette olacağı gibi dünyada da olacaktır. Bu şekilde devam edenlerin makamları elbet bir gün ellerinden gidebilir. Mal mülk gibi dünya menfaatleri ile ilgili elde ettikleri şeyleri kaybedebilir ya da doğal gibi görünen afetlere maruz kalarak her şeylerini yitirebilirler. Sistemleri alt üst olabilir. Bu durum İslam'ın hükümlerini yerine getirme hususunda gevşeklik gösteren Müslümanların başına da gelebilir. İslam ahkâmına saygı ve bağlılığı gösteremeyen Müslümanlar İslam'dan mahrum bırakılarak cezalandırılabilirler.⁷⁰⁷

Allah müşrikleri beyinsizce ve cahilane davranmaları sebebiyle kınamış ve şöyle buyurmuştur: "*Beyinsizlikleri yüzünden bilgisizce çocuklarını öldürenler, Allah'ın kendilerine verdiği rızkı Allah'a iftira ederek yalan yere haram sayanlar şüphesiz ziyan etmişlerdir. Şüphesiz onlar sapıklardır ve doğru yolu bulamazlar.*"⁷⁰⁸ Mukâtil onların, Allah'ın verdiği rızıkları bilgisizce Allah'ın emriymiş gibi kendilerine haram kılmalarını derin bir sapıklık olarak tefsir etmiştir. Kız çocuklarını canlı olarak toprağa gömenlerin Rabia ve Mudaroğulları olduğunu, Kinâne oğullarının bunu yapmadığını nakletmiştir.⁷⁰⁹

3.2.2. Geçmiş Ümmetlere Dair Dalâlet Örnekleri

Hız. Mûsâ'nın yaşadığı olaylar ve İsrâiloğullarının Hız. Mûsâ döneminde putlara karşı tutumu Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde anlatılmaktadır. Allah (c.c) Mûsâ peygamberi ve ümmetini Firavun'un elinden kurtardı. İsrâiloğullarını denizden geçirdi. Yolculuk esnasında putlara tapan Amelikâlılara rast geldiklerinde "*Ey Mûsâ, onların kendilerine ait bir ilahları olduğu gibi sen de bize bir ilah yapsana...*" "*Biz*

⁷⁰⁶ En'am 6/139.

⁷⁰⁷ Çelik, *Hakkın Daveti*, II,144.

⁷⁰⁸ En'am 6/140.

⁷⁰⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I,374.

de onların yaptığı gibi ona ibadet edelim” dediler.⁷¹⁰ Mûsâ da onları cahillikle suçladı. Batıl olan şeylerin yok olacağını ve⁷¹¹ “sizi âlemlere üstün kılmışken size başka ilah mı araştırayım”⁷¹² dedi. Mûsâ ve beraberindekiler Muharrem ayının onunda, denizi aştılar. Yüce Allah, Hz. Mûsâ’ya, zilkâde ayına zilhicceden de on gün eklenmek üzere kırk gün Tûr’a gitmesi için vaatte bulundu. Mûsâ da Rabb’inin vaadini yerine getirmek için Tûr Dağı’na gitmek üzere yola çıktı.⁷¹³ “...Kardeşi Hârûn’a ‘kavmim arasında yerime geç ve yapıcı ol. Sakın bozgunculardan olma,’ dedi.”⁷¹⁴ Mukâtil, Hz. Mûsâ’ya Tevrât’ın verildiği günleri Nahr günleri, yani Kurban Bayramı olarak tefsir etmiştir. Ayrıca Tûr’a çıktığında yerine geçecek olan kardeşi Hârûn’dan kavmine hayırla ve yumuşak bir şekilde muamele etmesini istemiştir. Mukâtil, “اصح” “eslih” kelimesini “rıfk” olarak açıklamıştır.⁷¹⁵ “Mûsâ’nın kavmi onun gitmesinden sonra, ziynet eşyalarından, böğürmesi olan bir buzağı edindiler. Onun kendileriyle konuşmadığını ve onlara hiçbir yol göstermediğini görmediler mi? Onu (ilah) edindiler ve böylece zalimlerden oldular.”⁷¹⁶

Bu olaydan sonra Yüce Allah şöyle buyurdu. “Allah, (Mûsâ’ya) biz senden sonra halkını sınıdık; Sâmirî onları saptırdı.”⁷¹⁷ Hz. Mûsâ kavminin yanına geri döndüğünde onları buzağıya tapar hâlde buldu. Kur’ân bunu şu şekilde ifade eder: “Bunun üzerine Mûsâ, öfkeli ve üzgün bir şekilde kavmine döndü. Ey kavmim, Rabb’iniz size güzel bir vaatte bulunmadı mı? Çok mu zaman geçti? Yoksa Rabb’inizden üzerinize bir gazap inmesini mi istediniz de verdiğiniz söze uymadınız?’ dedi. Onlar da şöyle dediler: ‘Sana verdiğimiz sözden kendi isteğimizle vazgeçmiş değiliz. Fakat biz Mısır halkının mücevherlerinden ağırlıklar yüklenmiştik. Sonra onları ateşe attık. Sâmirî de ateşe attı.’”⁷¹⁸ Mukâtil, ayette geçen “vizirler” “ağırlıklar” kelimesine “günahlar” olarak mana vermiştir. Aslında İsrailoğulları Mûsâ’ya verdikleri söz konusunda kendilerine hâkim idiler. Ancak Firavun halkından yüklendikleri ziynetler onları buzağıyı yapmaya ve ona ibadet etmeye sevk etti. Onları bu işi yapmaya Sâmirî teşvik etti. 35. gün onlara Mûsâ’nın geri

⁷¹⁰ A’raf 7/138.

⁷¹¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 412.

⁷¹² A’raf 7/139, 140.

⁷¹³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 413

⁷¹⁴ A’raf 7/142.

⁷¹⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 413

⁷¹⁶ A’raf 7/148; bkz. Tâhâ, 20/89.

⁷¹⁷ Tâhâ 20/85.

⁷¹⁸ Tâhâ 20/86, 87.

gelmeyeceğini söyledi. Mısır halkından çaldıkları ziynetlerin onlar için pislik ve günah olduğunu, temizlenmeleri için bu ziynetleri ateşe atıp kurtulmaları gerektiğini söyledi. Onlar da Sâmirî'nin dediğini yaptılar ve bütün ziynetleri toplayarak ateşe attılar. O da 36, 37 ve 38. günlerde bu altınları işleyerek bir buzağı şekli verdi. Cebrâil'in atının ayağından almış olduğu bir avuç toprağı da kattı. Sâmirî 39. gün buzağıya tapmalarını emretti. Onlar da buzağıya taptılar. 40. gün Mûsâ (a.s) aralarına döndü.⁷¹⁹ Onlar, hidâyetten uzaklaşarak dalâlete düştüklerini anladılar. Yüce Allah onların bu durumunu Kur'an'da şöyle haber verdi: *"İsrailoğulları pişman olup dalâlete düştüklerini görünce 'Şayet Rabb'imiz bize acımaz ve bağışlamazsa şüphesiz biz zarara uğrayanlardan oluruz' dediler."*⁷²⁰

Râzî, İsrailoğullarının Hz. Mûsâ'dan, kendilerine bir ilah yapmasını istemelerini ayette zikredildiği üzere "cehalet" ve "irtidad" olarak değerlendirmiştir. Gerek âlemin ilahı olduğu zannedilsin gerekse Allah'a yaklaştırma vesilesi olsun Allah'tan başka bir varlığa tapmanın küfür olduğunu bildirmiştir. Nitekim Kur'an'ın ifadesiyle Arap müşriklerinin puta tapma bahanelerinin *"...Biz onlara ancak bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz"*⁷²¹ deseler de zamanla Allah'ı unutup taptıkları putları ilah edinmişlerdir.⁷²² İsrailoğullarının Hz. İbrâhim'in dinine mensup olmalarına rağmen Hz. Mûsâ'dan ibadet etmek için bir heykel istemeleri, onların uzun yıllar Mısır'da esaret altında yaşamalarının etkisiyle olabilir. Puta tapan bir millet içerisinde yaşamaları onlardan etkilendiklerini, dejenere olmuş bir toplum olduklarını göstermektedir.⁷²³

Eski kavimlerden olup Allah'ın kendisine verdiği ilimleri çekip aldığı kişinin kıssanı haber vermek üzere Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Onlara o kimsenin haberini oku. Ona ayetlerimizi verdiğimiz hâlde onlardan sıyrılıp çıktı. Şeytan onu peşine taktı. O da azgınlardan oldu."*⁷²⁴ Mukâtil, ayette *"من الغاوین/gâvilerden, sapkınlardan oldu"* denilen kişinin Bel'âm olduğunu bildirmiş ve onunla ilgili şu rivayeti nakletmiştir: Bel'âm, Şam bölgesinde bulunan Amman halkındandı. Zamanın kralı ondan Hz. Mûsâ'nın kötülüğü için dua etmesini istedi. O kişi din

⁷¹⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 338.

⁷²⁰ A'raf 7/149.

⁷²¹ Zümer 39/3.

⁷²² Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XIV, 350.

⁷²³ Karaman, *Kur'an Yolu*, II, 581, 583.

⁷²⁴ A'raf 7/175.

ehline kötü dua etmenin kendine uygun olmayacağını söyledi. Kralın kendisini asmak için darağacı hazırladığını duyunca Hz. Mûsâ'nın şehre girmemesi için dua etmek üzere bir eşeğin üzerine bindi ve yola çıktı. Eşek gitmemekte ısrar etti ve dile gelerek hararetle yanan bir ateş yüzünden gidemediğini söyledi. Bel'âm olanları krala anlatınca o da dua etmezse onu asacağını söyledi. Bel'âm, Allah'ın yüce isimlerini söyleyerek Hz. Mûsâ'nın şehre girmemesi için dua etti. Hz. Mûsâ bunu duyunca ondan Allah'ın yüce isimlerinin bilgisinin giderilmesini istedi. Allah da (c.c) Mûsâ'nın duasını kabul etti, ondan İsm-i Âzâmı aldı ve Bel'âm hakkında şöyle buyurdu: *“Dileseydik o ayetlerle onu elbette yüceltirdik. Fakat o dünyada ebedî olacağını zannederek hevasına uydu. Onun durumu köpeğin misali gibidir. Üzerine varsan da kendi hâline bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte bu ayetlerimizi yalan sayanların durumudur. Şimdi onlara bu kıssaları anlat ki tefekkür etsinler.”*⁷²⁵ Mukâtil, Bel'âm ve Mekke kâfirlerinin durumu köpeğin durumuna benzeterek şöyle yorum yapmıştır: Ona öğüt verilsede verilmese de dalâlettedir.⁷²⁶ Yüce Allah, ayetlerini yalanlayarak kendilerine zulmedenlerin durumunu şöyle haber vermektedir: *“Allah kimi doğru yola iletirse o doğru yolu bulur. Kimi de dalâlete düşürürse onlar zarara uğrayanların ta kendileridir.”*⁷²⁷ Bu ayet ve diğer ayetlerden anlaşılması gereken husus, insanların kendi menfaatleri uğruna sınır tanımadan sapkınlık yapmasıdır. Bu sapkınlığın akılla bağdaşan bir yanının olması söz konusu değildir. Dünyası uğruna dininden vazgeçen veya daha öncekilerin yaptığı saçma sapan uygulamaları sürdürmeye gayret edenlerin daha dünyada iken sonlarının zarar olduğu ahirette ise elem verici bir azaba maruz kalacakları bildirilmiştir.

Dalâlet, Hz. Peygamber ve Hz. Mûsâ dönemleri ile sınırlı değildir elbette. Kur'ân'da, gönderilen peygamberleri ve mesajlarını yalanlayıp helak olan kavimlerle ilgili başka kıssalar da vardır. Bu kavimlerden biri de ahlaksız davranışları ile tanınan Lût kavmidir. Kur'ân onlardan şöyle bahseder: *“Lût'u da kavmine peygamber olarak gönderdik. O kavmine, 'Gerçekten siz sizden önce dünyada hiçbir toplumun yapmadığı bir iş, hayâsızlığı yapıyorsunuz. Siz hâlâ erkeklere yaklaşacak, yol kesecek ve toplantılarınızda kötü şeyler mi yapacaksınız?' Dedi. Kavminin cevabı 'eğer*

⁷²⁵ A'raf 7/176.

⁷²⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 425.

⁷²⁷ A'raf 7/177, 178.

doğru söylüyorsan Allah'ın azabını getir' demekten başka bir şey olmadı.”⁷²⁸ Bunun üzerine Lût, Rabb'ine dua etti: “*Ey Rabb'im fesat olan topluluğa karşı bana yardım et*” dedi.”⁷²⁹ Lût Peygamber, kavmini “müfsit” olarak vasıflandırmıştı. Mukâtil, “müfsit” kelimesini isyankârlar olarak değerlendirmiş; onların çirkin işlerinin erkeklere arkalarından yaklaşmak olduğunu bildirmiştir.⁷³⁰ Hz. Lût'a “*Elçilerimiz geldiklerinde Lût onlar yüzünden tasalanmış ve onlar hakkında bunalmıştı. Elçiler ona 'Korkma ve üzülme. Biz seni ve karın dışında aileni kurtaracağız. O geri kalıp helak edilenlerden olacaktır.*”⁷³¹ Lût Peygamber elçiler geldiğinde onları insan zannetmişti. Kavminin onlara çirkin bir iş yapacakları korkusuyla onların gelmesinden sıkılıp daralmıştı. Çünkü kavmi Hz. Lût'a gelen misafirleri görmüş ve “Senin yanında gözlerimizi büyüleyen erkekler var. Onlar elimizden çok çekecekler” diyerek Hz. Lût'u tehdit etmişlerdi.⁷³² Kur'ân onların bu sapkınlığını şöyle haber verir: “*Kavmi ona doğru koşarak geldi. Zaten onlar daha önce de çirkin işleri yapıyorlardı.*” Lût Peygamber onları kızları ile nikâhlamak istediye de onlar “*kızlarında gözümüz yok. Sen bizim ne istediğimizi biliyorsun*” dediler.⁷³³ Daha sonra Yüce Allah onları büyük bir azaba uğrattı ve şöyle buyurdu: “*(Azap) emrimiz gelince oranın altını üstüne getirdik. Üzerine de Rabb'inin katında işaretlenmiş pişirilmiş taşlar yağdırdık. Bunlar zalimlerden uzak değildir.*”⁷³⁴

Şu'ayb Peygamber ve kavmi hakkında Allah şöyle buyurdu: “*Medyen halkına da kardeşleri Şu'ayb'ı peygamber olarak gönderdik. Şu'ayb, 'Ey kavmim, Allah'a kulluk edin. Ahiret gününe ümit besleyin ve yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkartmayın' dedi.*”⁷³⁵ Mukâtil, Şu'ayb'ın Lüveyb b. Meyden b. İbrâhîm'in oğlu olduğunu rivayet etti. Medyen halkının yeryüzünde yaptığı fesat davranışlarının da ölçü ve tartıda hile yapmak olduğunu söyledi.⁷³⁶ Nitekim Kur'ân onların bu hususta yaptığı hileyi Hz. Şu'ayb'ın dilinden şöyle haber verdi: “*..Artık ölçü ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarından eksiltmeyin. Şayet inananlar iseniz bu sizin için daha*

⁷²⁸ Ankebût 29/28, 29; bkz. 'Araf, 7/80.

⁷²⁹ Ankebût 29/30.

⁷³⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 517.

⁷³¹ Ankebût 29/33; ayrıca benzer âyet için bkz. Hûd, 11/77.

⁷³² Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 518.

⁷³³ Hûd 11/78.

⁷³⁴ Hûd 11/82, 83, bkz. A'raf 7/84, Hicr, 15/74.

⁷³⁵ Ankebût, 29/36.

⁷³⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 518.

hayırlıdır.”⁷³⁷ Onlara dünyada iken azabın geleceği vaat edildi. “Kavmi onu yalanladı. Bunun üzerine kendilerini sarsıntı yakaladı ve yurtlarında dizüstü çökekaldılar.”⁷³⁸ Mukâtil, onlar yanarken sönen alevli bir ateş gibi hareketsiz kalıp öldüler, dedi ve şöyle bir açıklama getirdi: Hayatta iken bedenlerinde bulunan ruhları alevli ateşe benzerken helak edildiklerinde de söndürülmüş ateşe benzediler.⁷³⁹

Yüce Allah, dinleri hususunda kendilerinin doğru yolda olduklarını iddia edenlerin akıbetlerini şöyle haber vermiştir: “Âd ve Semûd kavimlerini de helak ettik. Bu onların (harap olmuş) yurtlarından size besbelli olmuştur. Şeytan onlara amellerini süslemiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştur. Hâlbuki onlar basiretli görünüyordular.”⁷⁴⁰ Mukâtil, Âd ve Semûd’un amca çocukları olduğunu bildirmiş, kavimleriyle ilgili olarak şu açıklamayı yapmıştır: Din hususunda basiretli gibi görünen, hidâyette olduğunu iddia eden kavimlerin helak edilmelerinde ve oturdukları meskenlerde insanlar için ibretler vardır.⁷⁴¹ Bu Allah’ı ve peygamberlerini yalanlayanların dünyadaki sonudur. Yüce Allah hidâyeti dalâlete tercih edenler hakkında şöyle buyurmaktadır: “Semûd kavmine gelince, biz onlara doğru yolu gösterdik. Fakat onlar körlüğü hidâyete tercih ettiler ve yaptıklarına karşılık alçaltıcı bir azap yıldırımını onları çarptı.”⁷⁴² Küfrü imana tercih ederek kazandıkları şirk sebebiyle Cebrâil’in çılgılığı onları yakaladı.⁷⁴³ “Allah’ın düşmanları toplanır ve hepsi cehenneme sevk edilir. Nihayet cehenneme vardıklarında, kulakları gözleri ve derileri yapmış oldukları şeyler hakkında kendilerine şahitlik eder.”⁷⁴⁴ “Biz müşrik değildik” demeleri üzerine Allah onların ağızlarını mühürler, azalarına vahyeder, elleri ve ayakları gizledikleri şirki haber verir.⁷⁴⁵ Onların ahiretteki cezaları ise daha çetin olacaktır.

3.2.3. Dalâlet Üzere Olanların Sonu

Allah’ın bildirdiği onca delile rağmen hırs,⁷⁴⁶ inat,⁷⁴⁷ kıskançlık,⁷⁴⁸ kibir⁷⁴⁹ ve gurur gibi kötü ahlaki öngören davranış ve inanca sahip olanlar ve bu doğrultuda

⁷³⁷ A’raf 7/85.

⁷³⁸ Ankebût 29/37.

⁷³⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 519.

⁷⁴⁰ Ankebût 29/38.

⁷⁴¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 518, 519.

⁷⁴² Fussilet 41/17.

⁷⁴³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 163.

⁷⁴⁴ Fussilet 41/19, 20.

⁷⁴⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 163.

⁷⁴⁶ Meâric 70/19.

⁷⁴⁷ Câsiye 45/8

hareket edenler yaptıklarının hesabını Allah'a verecektir.⁷⁵⁰ Kendisine verilen sermayeyi hak yolda kullanmayarak her türlü sapkınlığı hayat fesefesi yapan insanların bir gün sonunun geleceği gerçeği herkes tarafından kabul gören bir gerçektir. Bu çerçevede ertelenen bütün hesaplar ortaya dökülecek, günahkârlar kendilerini kurtarmak için aile fertlerini fidye olarak vererek azaptan kurtulmak isteyecekler,⁷⁵¹ ancak Allah'ın azabından onları kimse kurtaramayacaktır. Derileri kavurup soyan⁷⁵² cehenneme atılacaklardır.

“Cehennem” sözlükte derin kuyu anlamına gelmektedir. Ahirette kâfir, müşrik ve münafıkların ebedî olarak müminlerin de günahları ölçüsünde kalacakları yerdir. Kur'ân'da en çok cehennem ismi geçmekle beraber⁷⁵³ başka isimleri de şöyledir: Cehennem, Nâr “ateş”, Hâviye “düşenlerin çoğunun geri dönmediği uçurum”, Sa'îr “çılgın ateş ve alev”, Lezâ “dumansız ve katıksız alev”, Sakar “ateş”, Hutâme “obur ve kızgın ateş”.⁷⁵⁴ “Azap”, şiddetli eziyet vermek demektir. İnsanı azaba, yani aç ve susuz kalmaya zorlamaktır. Bazılarına göre ise kamçının ucuyla çok vurmaktır.⁷⁵⁵

Cehennemlikler oraya vardıklarında cehennem onlara konak gibi büyük kıvılcımlar saçar. Cehennem hayatında sözü edilen azap, dünyadakilere benzemez, mahiyeti bilinemez. Cehennem azabı kâfirleri her taraftan kuşatacaktır.⁷⁵⁶ “*Ant olsun biz cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla göremeyenlerin, kulakları olup da bunlarla işitemeyenlerin birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibidir. Hatta daha da aşağıdadır. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.*”⁷⁵⁷ Mukâtil cehennemliklerin durumunu Bakara Suresi⁷⁵⁸ ile irtibat kurarak değerlendirmiş ve şöyle demiştir: Onların kalpleri imanı anlamaz, gözleri imanı görmez, kulakları imanı duymaz. Yerler, içerler; ahirete iltifat etmezler. Tıpkı hayvana benzerler. Çünkü hayvanın da yemekten, içmekten ve

⁷⁴⁸ Bakara 2/90, 109, 213.

⁷⁴⁹ Nahl 16/23.

⁷⁵⁰ A'râf 7/6.

⁷⁵¹ Meâric 70/11, 12, 13, 14.

⁷⁵² Meâric 70/15, 16.

⁷⁵³ Kılavuz, *İslâm Akâidi*, s. 369, 370.

⁷⁵⁴ Kılavuz, *İslâm Akâidi*, s. 369-370.

⁷⁵⁵ İsfâhanî, *Müfredat*, s. 642-643.

⁷⁵⁶ Mürselât 32, 33; Kılavuz, *İslâm Akâidi*, s. 369.

⁷⁵⁷ A'râf 7/179.

⁷⁵⁸ Bakara 2/18.

çiftleşmekten başka bir derdi yoktur. Mekke kâfirleri yol itibarıyla (hayat tarzlarıyla) hayvanlardan da daha dalâlettedirler. Zira hayvanlar Rablerini tanır ve onu zikrederler. Ancak kâfirler Rablerini tanımaz ve onu tevhid etmezler.⁷⁵⁹

Allah'a karşı yalan uyduran, "ekinleri, hayvanları, haram kılmayı Allah bize emretti" diyen ve Kur'ân'ı yalanlayan zalimler hakkında Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ⁷⁶⁰ "...Nihayet ölüm elçilerimiz canlarını almak için onlara geldiklerinde derler ki 'hani Allah'ın dışında tapınmakta olduğunuz şeyler nerede?' Onlar da 'bizi yüzüstü bırakıp kayboldular' derler ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ederler."⁷⁶¹ O sırada "Rabb'imiz Allah'a ant olsun ki biz şirk koşanlar değiliz"⁷⁶² diyecekler, dillerinin gizlemeye çalıştığı şirki ve küfrü azalara söyleyerek kendi aleyhlerine şahitlik edeceklerdir.⁷⁶³ Cehennem bekçileri,⁷⁶⁴ "Sizden önce gelip geçen cin ve insan toplulukları ile birlikte ateşe girin' der. Her millet kardeşine lanet eder. Nihayet orada toplandıklarında peşine takılanlar önderlerine 'Rabb'imiz şunlar bizi saptırdılar, onlara bir kat daha azap ver' derler. Allah da şöyle der: 'Siz bilmiyorsunuz, hepiniz için bir kat daha fazla azap vardır.'⁷⁶⁵ Cehennem ehli, oraya vardığı zaman, dünya hayatında iken kendilerine iltifat edip peşlerinden koştıkları liderlerini Allah'a şikâyet edecekler ve 'Rabbimiz, şunlar var ya, işte onlar bizi şaşırttılar, onun için sen onlara katmerli bir azap ver' diyecekler. Onlar sapkın önderlere tabi oldukları için, önderleri de onları azdırdığı için Allah (c.c.) onların hepsine "ضعفين" (iki kat azap) verecek.⁷⁶⁶ Sonra Allah cehennemde onlar için vaat ettiklerini tasvir ederek insanları tefekküre sevk eder: "Onlar için cehennem ateşinden bir döşek, üstlerinde de cehennem ateşinden örtüler vardır. İşte biz mücrimleri böyle cezalandırırız."⁷⁶⁷ Allah'ın ayetlerini yalanlayanların ve büyüklük taslayarak onları kabul etmeyenlerin cehennemdeki yatakları ve yorganları ateş olacaktır. O ateşin içinde devamlı kalacaklardır.⁷⁶⁸

⁷⁵⁹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 426.

⁷⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 390.

⁷⁶¹ A'râf 7/37.

⁷⁶² En'am 6/23.

⁷⁶³ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 390.

⁷⁶⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 390.

⁷⁶⁵ A'râf 7/38.

⁷⁶⁶ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 38; Benzer âyetler için bkz. Sebe, 34/32, 33.

⁷⁶⁷ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 392; 'Araf, 7/41; ayrıca cehennem azabı için bkz. Zümer, 39/16.

⁷⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII, 435.

Allah'ın âyetlerini yalanlayanlara gelince "...Onlara göğün kapıları açılmayacak, deve iğne deliğinden geçinceye kadar onlar cennete giremeyeceklerdir. İşte mücrimleri böyle cezalandırırız."⁷⁶⁹ Burada söz konusu edilen "cemel" kelimesi aynı zamanda "urgan" manasına da gelmektedir. Tefsircilerden bir kısmı urganın iğneye daha uygun olması sebebiyle ikinci manayı tercih etse de çoğunluğun görüşü birinci mana üzerine olmuştur. Devenin ve iğnenin misal getirilmesi, bir şeyin olmasının imkânsızlığını ifade eden darbı meseldir. Nitekim "iğne deliği" en küçük olanı temsil ederken "deve" de en büyüğü temsil eder. Burada mecaz yoluyla o kâfirlerin bir müddet cennete giremeyecekleri değil, aksine ebedî olarak cennete giremeyecekleri anlatılmıştır.⁷⁷⁰ Mukâtil, vefat eden müminlerin ruhlarına ve amellerine açılan semanın kapıları, onlar için açılmaz demiştir. Onlar deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremezler. Müfessir, ayeti yorumlarken onların ebediyen cennete giremeyeceklerine vurgu yapar.⁷⁷¹ "Onlara göğün kapıları açılmayacak" cümlesi, onların bütün ilahi hayırlardan mahrum kalacaklarını ifâde eden kapsamlı bir ifadedir.⁷⁷²

Yüce Allah, kullarının yaptığı amellere vereceği karşılığı şöyle bildirmiştir: "*Kim bir iyilik yaparsa ona on katı verilir. Kim de bir kötülük yaparsa o da ancak o kötülüğün misliyle cezalandırılır.*"⁷⁷³ Ahirette iki topluluğa da zulmedilmez, haksızlık edilmez. Mukâtil, burada zikredilen "iyiliği" tevhid ve salih amel olarak, "kötülüğü" de şirk olarak değerlendirmiştir. Müfessir, ayrıca en büyük günahın şirk, en büyük cezanın da cehennem olduğunu bildirmiştir.⁷⁷⁴

Kaynaklarda yukarıda söz konusu edilen ayetle ilgili şu değerlendirmeler vardır: İyiliğin karşılığı fazlasıyla verilirken kötülüğe karşılık olarak denk bir kötülük verilir. O zaman küfür gibi dünyada işlenen bir kötülüğe sürekli bir azap cezası verilince tam dengi gibi olur mu denilirse şöyle cevap verilir: Allah'ın emrini bir an bile ret ve inkâr, ebedi söylenmiş bir yalandır ve kötülüktür. Allah'ın emrine karşı

⁷⁶⁹ A'râf 7/40.

⁷⁷⁰ Hamdi Yazır, IV, 38, 39.

⁷⁷¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 391, Araf, 7/40.

⁷⁷² Karaman, *Kur'an Yolu*, II, 526.

⁷⁷³ En'am 6/160,

⁷⁷⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 380

gelmek Allah'ın rahmetinden ebedî olarak yoksun kalmaktır. Kısa bir süreliğine verilen fırsatı değerlendirmeyip reddetmek bitip tükenmeyecek bir azaptır.⁷⁷⁵

Yüce Allah Kur'an'da dalâlet ehlinin akıbetini şöyle bildirmektedir: *“Ayetlerimizi yalanlayan ve ancak kendine zulmeden bir kavmin sonu ne kötüdür. Allah kimi doğru yola iletirse o doğru yoldadır. Kimleri de saptırırsa işte onlar zarara uğrayanların ta kendileridir.”*⁷⁷⁶ Hüsrana uğrayanlar, cebir yolu ile cehenneme atılmazlar. Ancak kendi işlemiş oldukları davranışlar sebebiyle cehennemlik olurlar. Yaratılışın başında “ahsen-i takvîm” olarak en güzel şekilde yaratılan insan, ileride kendine verilen aklı, iradeyi ve diğer güçlerini hayır yolunda kullanmazsa en düşük durumlara saplanıp kalacaktır. Bu durumda Allah onların kalplerini mühürleyecek⁷⁷⁷, hakkı duymaya karşı idraklerini kapatacaktır. Onlara öyle bir karakter verilecek ki onlar cehennem ehli olacaklardır.⁷⁷⁸

⁷⁷⁵ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 559.

⁷⁷⁶ A'râf 7/177, 178.

⁷⁷⁷ Bakara 2/7.

⁷⁷⁸ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IIIV, 177.

SONUÇ

Mukâtil b. Süleymân, tefsir ilminde en çok müracaat edilen müfessirlerden biri olmuştur. Mukâtil, hadis ilmiyle de ilgilenmiş ancak hadis senetlerini zikretmediği için rivayetleri tercih edilmemiştir. Mukâtil b. Süleymân, kelimeler alanında da çalışmıştır. Akaide dair görüşleri hususunda kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Tenzih aşırı giden ilk kelamcılar karşısında Allah'ın sıfatlarının var olduğunu savunan grubun temsilcilerinden biri olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır. Mukâtil b. Süleymân, çeşitli gruplara nispet edilmiştir ancak bu hususta onunla ilgili hüküm verilirken objektif olunmadığı ortadadır. Yaşadığı coğrafyaların özellikleri incelendiğinde buralarda çeşitli kültürlerle karşılaştığı ve söz konusu kültürlerden etkilendiği görülmüştür. Hakkında çok eleştiri olmasına rağmen Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinin ilim dünyasında çok önemli bir yeri vardır. Tefsîru Mukâtil b. Süleymân günümüze ulaşan ilk tefsir olması hasebiyle bu alanda ayrıcalıklı bir yere sahiptir ve bu nedenle araştırmamızın ana kaynağı olmuştur.

Hidâyet ve dalâlet, ferden ve toplumun inanç dünyasını ilgilendiren önemli konulardır. Bu çalışmanın konusunun ilk tefsirlerden olan Mukâtil' tefsirine dayanması hususunun isabetli olduğu kanaatindeyiz. Mukâtil, özellikle inanç konularında eleştirildiği için onun eserini incelemek bize Mukâtil'in eleştirildiği konuları tahlil etme imkânı sağladı. Mukâtil'in tefsirinde hidâyet ve dalâlet ayetlerini incelediğimiz zaman zarfında ilgili ayetlerin müfessir tarafından tevhid inancı çerçevesinde yorumladığına şahit olduk. Her fırsatta tevhid inancına vurgu yapan müfessirin Allah'ın varlığına ve birliğine muhalif olacak bir yorumuna rastlanmamıştır. Allah'ın hidâyetini her seferinde, tevhid ve İslam dini olarak açıklamıştır. İmanı tasdik olarak değerlendiren müfessirin, Mürcie'nin bozuk inancına dair bir görüşü ve yorumu olamıştır. Onun bu konularda en dikkat çekici yorumlarından biri şu olmuştur: Mukâtil, "iyiliği" tevhid ve salih amel, "kötülüğü" de şirk olarak değerlendirmiştir. En büyük günahın şirk olduğunu, en büyük cezanın da cehennem olduğunu ifade etmiştir.

Teşbih konularıyla ilgili olarak kesin bir şey söylemek zordur. Nitekim bu konuyla ilgili ayetlerin değerlendirilmesinde âlimlerin bir kısmı teşbihin olduğunu, diğer bir kısmı da teşbih olmadığını savunmuşlardır. Teşbihle ilgili ayetlerin bir kısmına müfessirin esasen teşbihten uzak değerlendirmeler yaptığı tespit edilmiştir. Müteşâbih ayetleri zahiri manasına göre değerlendirme ihtimali bulunduğu için müfessir

bu hususta eleştirilirken objektif olunmadığı görülmüştür. Mukâtil, en çok eleştirildiği İsrâîli haberler konusunda kendisini eleştirenleri haklı çıkarmıştır. Özellikle peygamberler hakkında yorum yaparken fazla cüretkâr davrandığı görülmüştür. Kadına olumsuz bakış açısı noktasında da Hz. Havva ve Hz. Âmine örneklerinde görüldüğü üzere İsrâîliyat'tan etkilendiği tespit edilmiştir. Beytü'l-Makdis'e ayrı bir değer atfetmesi ayrıca dikkat çekicidir. Müfessir'in, İstanbul'un fethiyle ilgili ilginç yorumları vardır.

Hidayet ve dalâlet kavramları ele alınırken kelim âlimlerinin hidâyet ve dalâlet kavramına yaklaşımı incelenmiştir. Bu kavramların Allah'a nispet edilmesi söz konusu olduğunda âlimler arasında görüş farkı olduğu görülmüştür. Daha önce Mukâtil'in birçok gruba nispet edildiğini ifade etmiştik. Konuyla ilgili ayetlerin tefsirinde Mukâtil'in, herhangi bir grubu temsil eden değerlendirmelerine rastlanmamıştır.

Mukâtil ve diğer âlimlerin hidâyet ve dalâlet ayetleri hakkındaki değerlendirmelerini şöyle özetleyebiliriz: Allah, kullarının kâfir olmasından razı olmaz, onların doğru yolda olmalarını ister. İlgili ayetlere bakıldığında Yüce Allah'ın kullarına yaratılıştaki ve hayatı boyunca hidâyeti ile ilgili her türlü imkânı verdiği görülmektedir. İsfâhânî'nin, hidâyeti "Allah'ın kullarını hidâyet üzere yaratması ve peygamberler göndermesi umumi bir hidâyettir; hidâyet üzere olan kullarına da ayrıca lütufta bulunup bu yolda gitmelerine yardım etmesi ve onları cennete iletmesi de hususi bir hidâyettir." şeklinde değerlendirmesi kendisinden sonraki âlimlerin konuyla ilgili görüşüne temel teşkil etmiştir.

Verilen bütün imkânlarla rağmen Allah'ın, kendisini inkâr eden kullarını da ebedî olarak kalacakları cehennemle cezalandırması adalaletsizlik değildir. Nitekim onlar bu karşılığı kendi fiilleriyle elde etmişlerdir. Mukâtil başta olmak üzere âlimler, kişinin sapkın hareketlerini naklederek Allah'ın kullarına haksızlık yapmadığını, kişinin bilakis sapkınlığı tercih ederek kendine haksızlık yaptığının üzerinde durmuşlardır. İlgili ayetlerde ve yorumlarında, inkâr edenlerin bu cezayı kendi fiilleriyle elde ettiklerine dikkat çekmişlerdir. Sebep-sonuç ilişkisi itibarıyla bakıldığında dünya menfaatleri karşılığında ahiret hayatını reddedenlerin ebedî olarak cezalandırılmaları en büyük hak ve adalettir.

Mukâtil'in dalâlet âyetlerine bakış açısı incelenirken yaşadığı çevrelerden daha doğrusu bu çevrelerde yaşayan kültürlerden etkilendiği tespit edilmiştir. Bu

etkileşim Tevhit inancını zedeleyecek şekilde olmamıştır. Mukâtil'in konuyla ilgili yorumlarında genellikle kendine yakın dönemde yaşamış Mekkeli müşrikler, Yahudiler ve Medineli münafıklara atıfta bulunduğu görülmüştür. Onların şirk ve nifak konusunda dalalet üzere olduklarına her sefarinde vurgu yapmış ve onların sonunun ebedi cehennem olduğunu bildirmiştir.

Mukâtil, ilgili âyetleri yorumlarken İslâm çerçevesine değerlendirmeler yaparak kendisinden sonra gelenlere büyük bir miras bırakmıştır. Biz de O'nun bu mirasından bir nebze istifade ettik. Bu çalışmamızın kendim başta olmak üzere günümüzde yaşanan inanç problemlerine ışık tutacağına inanıyorum. Hatta daha tezi tamamlamadan bunun semeresini görmüş, mesleğim icabı çalıştığım kurumlarda inanç problemi yaşayan gençlerde büyük etkisi olmuş ve onların zihinlerinde meydana gelen problemlerin çözülmesine vesile olmuştur. Bu çalışmamızın bizim dışımızda olanlara da faydası olmasını ümit ediyoruz. Yegâne güç sahibi olan Allah'a hamd ediyor, böyle çalışmalarımızın devam etmesi için dua ediyoruz.

KAYNAKÇA

Altuntaş, Mehmet “Mukâtil b. Süleymân’ın Tefsirinde İsrâiliyat ve Hurûf-ı Mukattaa Hakkındaki Yorumları” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, [BOZİFDER] 13, 13, 2018/13.

Askalânî, İbn Hacer; *Tehzîbu't-tehzîp*, Matbaatu't-dâirati'l-me'arifi'n-nizâmiyye, Hindistan, h. 1326.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, Sâbit b. Ahmed b. Mehdî'el- Hatîb; *Târihu'l-Bağdât*, thk. Mustafa Abdu'l Kâdir, Dâru'l kütübi'l-ilmîyye, h. 1417.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ; thk. Abdür-Razzâk el-Mehdî, *Meâ'limü't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru'l İhyâü't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, h. 1420.

Bolay, Süleyman Hayri; “Akıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul.

Bulut, Mehmet; “Hidâyet-Dalâlet ve İnsanın Sorululuğu” *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* sy, İzmir 1995.

Cerrahoğlu, İsmâil; *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2014.

Çelik, Ömer; *Hakkın Daveti, Kur'anı Kerim Meali ve Tefsiri*, Erkam yayınları, İstanbul, ts.

Döner, Ertuğrul; “İsrâiliyat Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Eylül/2015 Yıl, 2, sayı 4, s. 2.

Duman, M. Zeki; *Beyânü'l-Hak Kur'ân'ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri*, Fecr Yayınları, Ankara, 2008.

Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh; *Fikhu'l-ekber*, Mektebetü'l Furkân İmâratü'l-Arabiyye, 1999.

Ebû Mansûr, Mummaed b. Ahmed b. Ezheriyyü b. *Tehzîbu'l-Luğa*, mhk, Muhammed Avdâ Mer'âb, Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabiyye, Beyrût, 2001.

Ebû Zehra, Muhammed; *İslam'da Siyâsi, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, trc. Abdulkâdir Şener, Hisar Yayınevi, İstanbul, 2011.

Harputî, Abdullatif; *Tengîhu'l kelâm fi akâidi Ehli'l İslâm, Kelâm İlmine Giriş, İlahiyat, Nübüvvet, Sem'iyyat, İmamet*, y. haz. Fikret Karaman, Çelil yayınları, İstanbul, 2016.

Hicâzî, Muhammed Mahmûd; *Furkan tefsiri*, trc. Mehmet Keskin, İlim yayınları, İstanbul, ts.

İbni Fâris, Ahmad b. Zekeriyâ el-Gazvinî er-Râzî Ebû Hasan; *Megâyisü'l-luğa*, tkh. Abdü's-Selâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-fikri, h. 1399/1979.

İbni Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b.Ömer; *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru't-tayyibe, 1999.

İbni Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn el-Ensârî; Er-Ruveyfî, *Lisânü'l-arap*, Dâru Sâdir, Beyrût, h. 1414/1994.

İsfâhanî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb; *Müfredat fî Ğarîbi'l-Kur'ân, Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, trc. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, Yarı Yayınları, İstanbul, 2015.

Karadaş, Cağfer; "Fitrat, İşaret, Hidâyet," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt. 18, say. 2, 2009.

Karagöz, İsmail ve dğr; *Dini Kavramlar sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara, 2015.

Karaman, Hayreddin v. dğr; *Kur'ân Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsîr*, DİB Yayınları, Ankara, 2017.

Kılavuz, A. Saim; *Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.

Koç, Mehmet Akif; *Tefsîr El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2017.

Kurt, Yaşar; "Kur'ân'da Fitrat Kavramı," *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V, 2005, sy. 2.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed; *el Câmîu'li ahkâmî'l Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-kitâbu'l-Misriyye, Kâhire, 1964.

Küşeyrî, Abdi'l-Kerîm b. Hevâzin b. Abdi'l-Melik; *Letâif'ül-İşârât Tefsîru'l-Küşeyrî el-Heyetü'l- Mısriyyete'l-âmmeti'l-kitâb*, Mısır, ts.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî; thk, Es-Seyyid b. Abdi'l-Maksûd b. Abdu'r-Rahmân, *Tefsîru'l-mâverdî en-nûkte ve'l-uyûn*, Dâru'l-kütübî'l-ilimiyye, Beyrût, ts.

Mevdûdî, Ebû'l-A'la; *Tefhîmü'l-Kur'an Kur'an'ın Alâmı ve Tefsiri Mevdûdî*, trc. krl. Muhammed Han Kayan ve dğr. İnsan Yayınları, İstanbul, ts.

Mukatil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî; *Tefsîru Kebîr Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmût Şehhâte, Dâru ilhyâi't-turâs, Beyrût, h, 1423, trc. M. Beşîr Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul, 2017.

Mukatil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî; *Tefsîru Kebîr Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmût Şehhâte, Dâru ilhyâi't-turâs, Beyrût, h, 1423.

Mukatil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî; *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmet Ferîd, Dâru'l- kütübî'l- ilmiyye, Beyrut-Lübnan, 2003.

Müellifin, Mecmû'a mine'l; *el-mu'cemü'l-arabiyyü'l-esâsiyyü*, el-Munazzamatü'l-arabiyye litterbiyye ve's-sekâf, Kâhire, 1984.

Nesefî, Ebû Berakât Abdillâh b. Ahmed b. Mahmûd; *Tefsîru en-nesefî medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, Dâr b. Kesîr, Dimeşk-Beyrût, 2018, II, 699.

Özafşar, MehmetEmin, **Doğan**, Recai; *İbadetim Temel İslam Bilgileri*, DİB Yayınları, Ankara, 2010.

Pala, İskender İsmail Durmuş, "İstiâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001.

Râzî, Ebû Abdullah Ebû'l-Fazl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî; *Mefâtihu'l-ğayb*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabiyye, Beyrût.

Sâbûnî, Nûreddin; "Mâtürîdiyye Âkâidi", trc. Bekir Topaloğlu, DİA yayınları, Ankara, 2000, s. 157.

Suyûti, Celaleddin; *el-İtkân fi ulûmi'l Kur'ân*, trc. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, Yarı Yayınları, İstanbul, 2015.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr; *Câmiu'l-Beyân 'an te'vili âyi'l Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müesseleti'r-Risâle, m. 2000, h.1420.

Türker, Ömer "Mukâtil b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* TDV Yayınları, Ankara 2006, XXXI, 134.

Yasdıman, Hakkı Şah; "Yılan, Havvâ, Âdem arasında geçen olaylara İslam ve Yahudiliğin Bakışı" *DEÜİFD*, XXXIV/2011.

Yavuz, Yusuf Şevki; "Hidâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, XVII, 473-74.

Yavuz, Yusuf Şevki; "Müşebbihe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* TDV Yayınları, Ankara 2006, XXXI, 157.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi; *Hak Dini Kur'ân Dili*, Zehreveyn Yayıncılık, İstanbul, ts.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseyinî; *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Dâru'l-hidâye. ts.

Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed; *Keşşâf*, Dâru'l-kitâbu'l-Mısriyye, Beyrût, h. 1407, IV,173.

ÖZGEÇMİŞ

1971 yılında Ankara'da doğdu. Memleketi Ankara'dır. İstiklâl İlkokulu'nu bitirdikten sonra Ankara'da Mühendis Kız Kur'an Kursu'nda hafızlık yaptı. Daha sonra sırasıyla Fatih Sultan Mehmet Ortaokulundan ve Mamak İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2005 yılında Karabük ili Eskipazar ilçesinde Kur'an Kursu Öğreticisi olarak göreve başladı. Lisans eğitimine Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesinde başladı ve daha sonra dikey geçiş yaparak 2012 yılında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu.2009 yılında Ankara'nın Keçiören ilçesine tayin oldu. 2011-2012 yılı eğitim-öğretim döneminde Ankara Müftülüğünün açmış olduğu "Tashih-i Huruf" kursunu tamamladı. 2012 yılında Kur'ân'ı güzel okuma yarışmasında Ankara birincisi oldu. 2017 yılına kadar Ankara' da Kur'an Kursu Öğreticisi olarak görevine devam etti, 2017 yılından itibaren İstanbul ili Kartal İlçesinde Aile ve Dini Rehberlik Vaizi olarak göreve başladı. Halen burada görevine devam etmektedir.

